

EDITORIAL BOARD

Editor – in - Chief

Dr. Dilkhush U. Patel
Principal
V.N.S. Bank Ltd. Arts and Commerce College
Vadnagar 384355

Executive Publisher & Managing Editor

Dr. Dilkhush U. Patel
Chief Editor & Publisher
Vadnagar
Gujarat (India)

Associate Editor

Dr. Prakash R. Patel
Associate Professor and Head
Department of Economics
V.N.S. Bank Ltd. Arts and Commerce College

Dr. Dinesh N. Patel
Assistant Professor and Head
Department of Commerce
V.N.S. Bank Ltd. Arts and Commerce College

Advisory Editors

Prof. (Dr.) Nirnjan P. Patel
In-charge Vice Chancellor
Sardar Patel University, V.V.nagar

Dr. D. B. Rathva
Professor and Head
Department of Sanskrit and Bharatiya Vidya
Hemchandracharya North Gujarat University, Patan

Dr. M. J. Viradiya
Department of Sanskrit
Smt. A. P. Arts and N. P. Patel Commerce College, Naroda

From the Editors Desk

We are indeed glad to announce volume XIX, issue I of an international journal. **Atmaj Academic Research Journal (AARJ): An International Peer-Reviewed Research Journal** is developed with the aim to assist researchers to grow at all levels – research scholars, scientists, professors, post-docs and students who are seeking publishing opportunities for their research work.

The journal's aim is to publish a broad ranging open access journal Fast and efficient online submission, rapid publication High visibility, Expert peer-reviewed research that will serve to create innovative information of the human dimension to disseminate in the society and has an International repute.

We are registered; abstracted and Indexed reputed Print Journal.

AARJ Journals is equally interested in the Arts, Commerce, Science, Education, and Biological, Pharmaceutical and Chemical technological and industrial viewpoints, other academic areas which focuses especially on interdisciplinary and multidisciplinary fields.

AARJ Journal is inviting you to submit a manuscript to the following journals, which provides envisioned to publish high-quality, peer-reviewed research, reports, review articles, technical briefs, Software review, algorithm review, datasets briefs, product news, company news, thesis report, book review and case study in all areas mentioned above that will serve to create a holistic understanding of the human dimension in these society. We are inviting authors to send for the same".

Editor-In-Chief,

Dr. Dilkhush U. Patel

Associate Editors

Dr. Prakash R. Patel

Dr. Dinesh N. Patel

Editors Profile

Editor – In - Chief

Prin. Dr. Dilkhush U. Patel

Principal

V.N.S. Bank Ltd. Arts and Commerce College

Vadnagar, Gujarat, India.

(Email: dikhushpatel91@gmail.com)

Dr. Dilkhush Patel was born in Gujarat (India) on 7th July, 1969. He received his primary and secondary education at Madana Gadh and his higher education from the H.N.G. University and Gujarat University of Ahmedabad. In his educational career, he did his M A in Alankarsastra (Sanskrit), he did his doctoral research on “Swami Shri Gopalcharan Das Sastri Virchit Shri Harivan Vichran Mahakavya Ma Nirupit Tatva Darshan” from Gujarat University.

Dr. Patel has more than 31 years of teaching experience at school and college level. He started his career from Smt. C. R. Gardi Arts College, Munpur. He taught subjects like Sanskrit, Hindi, English, Geography, Psychology, Ayurveda, yoga and Elements of Education Management and so on. To his credit, there are several research papers, publications, and participation at national as well as international seminars and conferences. With education He is also interested in different co-curricular activities like dance and music.

He has published 25 research articles at reputed International level research journals. He has also published 7 books; under his guidance 7 Students have awarded with M.Phil. degree and 7 Student have awarded with Ph.D. degree.

He is active as president and trustee at various social and public trusts.

Members of Review Board

Sr. No.	Name	Subject	Email
1.	Dr. Sunil S. Shah Assistant Professor H. M. Patel Institute of Eng. Training and Research, Vallabh Vidyanagar	English	Sunil76@gmail.com
2.	Mr. Yogesh K. Ramani Assistant Professor Marwadi Education Foundation, Rajkot	English	ykramani@ymail.com
3.	Dr. Maheshkumar G. Barot Associate Professor Vadnagar A/C College	Gujarati	barotmg68@yahoo.com
4.	Mr. B. N. Chaudhary Assistant Professor Vadnagar A/C College	Hindi	Soham2217@gmail.com
5.	Dr. A. S. Gami Associate Professor A/C College, Chanasma	Sanskrit	Soham2217@gmail.com
6.	Mrs. Kamuben H. Patel Associate Professor Vadnagar A/C College	Commerce	Soham2217@gmail.com
7.	Dr. J. P. Patel Associate Professor Department of Biology, V.P. & R.P.T.P Science College Sardar Patel University	Science	Soham2217@gmail.com
8.	Dr. K. G. Patel Assistant Professor & Head, M. N. College, Visnagar-384315	History	researchguru125@gmail.com
9.	Nita J. Joshi Associate Professor Smt.C.R.Gardi Arts College, Munpur	Hindi, Proof-Reader	nitajoshi94@gmail.com
10.	Dr.Dinesh N.Patel Vadnagar A/C College	Commerce	din798@gmail.com

NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION
AND INFORMATION RESOURCES
(Council of Scientific and Industrial Research)
14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067

Ms. V. V. Lakshmi, Head, National Science Library
Phone: 91-11-2686 3759
E-mail: vvlakshmi@niscair.res.in website: www.niscair.res.in

NSL/ISSN/INF/2014/943

Dated: April 25, 2014

Prof. Tushar Brahbhatt
V.N.S. bank Ltd.
Arts and Commerce College
Vadnagar Gujarat

Dear Sir/ Madam,

We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has been registered and assigned ISSN (Print)

ISSN 2348 – 9456 Atmaj Academic Research Journal

It is important that the ISSN should be printed on every issue preferably at the right hand top corner of the cover page.

The Indian National Centre will be responsible for monitoring the use of ISSN assigned to Indian Serials and for supplying up to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose we request you to send us the forth coming issue of your serial on complimentary basis.

We solicit your co-operation in this regard.

Yours sincerely

V.V. Lakshmi
(V.V. Lakshmi)
Head
National Science Library

Please don't forget to send a sample issue of the journal/URL with ISSN printed on it.

Contact : Ms. Shobhna Vij
e-mail : issn.india@niscair.res.in
phone : 011-26516672

1

CERTIFICATE

This is to certify that

ATMAJ

has scored a Publication Impact Factor (PIF) of

5.675 for the year 2023

Powered by

International Institute of Organized Research(I2OR)

India | Australia

A blue ink signature of the Chief Editor, appearing to be 'Smy'.

Chief Editor

A blue ink signature of the Managing Editor, appearing to be 'Smy'.

Managing Editor

editor.i2or@gmail.com

i2or.com

Content of the Table

Sr. No.	Title of the Paper	Author	Page No.
1	CHILD LABOUR SCENARIO IN THE WORLD	Prof.Dharati.M.Jain	1
2	Impact of AI on the Economy & Ethical Considerations	Dr. Vina M. Bansal	6
3	MENTAL HEALTH AMONG PRIMARY AND HIGH SCHOOL TEACHERS	Neha R. Garva	9
4	Women in Gujarati magazines – A Historical Perspective	Dr. Bhavna R Prajapati	13
5	'રાગ દરબારી' ઉપન્યાસ કી મૂલ્યહીનતા	ડૉ નરેશકુમાર કાન્તિભાઈ પટેલ	15
6	શંકર શેષ કે નાટકોં મેં માનવીય અનુભૂતિયોં કી તીવ્ર વેદ	ડૉ. તસ્લીમ મનસુરી	20
7	'મનુસ્મૃતિ' માં અર્થચિંતન	ડૉ. સુરેખાબેન કે.પટેલ	25
8	“ આણંદ જિલ્લા ના ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો નો માનસિક સ્વાસ્થ્ય નો અભ્યાસ.”	Fulare Payalben Amar Singh	30
9	માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ માં પ્રણય ભાવના	પ્રા.ડૉ.એન.બી.વાઘેલા	36
10	શ્રી કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીજીનું ગુજરાતના પુરાતત્વ ક્ષેત્રે પ્રદાન	દેસાઈ મિતેશકુમાર મનહરભાઈ	40
11	સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગીત	ડૉ. શરદ બી. દરજી	44
12	મમ્મટ અને હેમચંદ્રાચાર્યના કાવ્યશાસ્ત્રીય વિચારોમાં રહેલું સામ્ય-વૈષમ્ય	જોષી દિપીકાબેન પ્રવિણભાઈ	51
13	The Concept of New Woman in <i>The Palace of Illusion</i>	Khushali S. Jani	56
14	TWELFTH NIGHT AS A ROMANTIC COMEDY BY WILLIAM SHAKESPEARE	Prof. Vishnubhai B Patel Dr. Alpa Pragnesh Jani	60
15	बाजार और 'आधे-अधूरे' नाटक की सावित्री	ડૉ.સુરેશ પટેલ	63
16	Elements of Religion and Superstition in the fictions of Toni Morrison	Ms. Maheshvariben G. Zala	69
17	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ અને શિક્ષક સજ્જતા	કિંજલબેન અમરસેડા	75
18	નાટક અને અભિનય	ડૉ. વિપુલકુમાર ડી.જોષી	81
19	हिन्दी दलित कहानी की विकासयात्रा	ડૉ. નિલમ વિ.પરમાર	85
20	A study of personality among college students	Mosam k. Joshi	88

21	A Study of Emotional Maturity among Normal and Physically challenged Adolescents	Bhagyshree Acharya	93
22	DISCLOSURE OF ECONOMIC VALUE ADDED BY INDIAN COMPANIES	Dr. Maheshvari R. Yadav	97
23	ANALYSIS OF CERAMIC INDUSTRY: IN THE CONTEXT OF GUJARAT CERAMIC INDUSTRY	Dr. Vishalkumar H. Joshi	104
24	“A STUDY ON FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF GNFC”	DR. KALPESHKUMAR TRIKAMLAL PATEL	112

CHILD LABOUR SCENARIO IN THE WORLD

Prof.Dharati.M.Jain
Arts & commerce college,vadanagar

What is Child Labor?

Child labour is work that harms children or keeps them from attending school. Around the world and in the INDIA, growing gaps between rich and poor in recent decades have forced millions of young children out of school and into work. The International Labor Organization estimates that 215 million children between the ages of 5 and 17 currently work under conditions that are considered illegal, hazardous, or extremely exploitative. Underage children work at all sorts of jobs around the world, usually because they and their families are extremely poor. Large numbers of children work in commercial agriculture, fishing, manufacturing, mining, and domestic service. Some children work in illicit activities like the drug trade and prostitution or other traumatic activities such as serving as soldiers.

Child labor involves at least one of the following characteristics:

- Violates a nation's minimum age laws
- Threatens children's physical, mental, or emotional well-being
- Involves intolerable abuse, such as child slavery, child trafficking, debt bondage, forced labor, or illicit activities
- Prevents children from going to school
- Uses children to undermine labor standards

Where does most child labor occur?

Of an estimated 215 child laborers around the globe: approximately 114 million (53%) are in Asia and the Pacific; 14 million (7%) live in Latin America; and 65 million (30%) live in sub-Saharan Africa. So the fifty percentage of the total child labour in the world are lived in Asia and the Pacific region and most of under development countries.

What are the current laws on Child Labor?

The international Labour Organisation has set an international law on child labor that was signed and ratified by most countries. In 1990, the United Nations adopted the Convention on the Rights of a Child which was ratified by 193 countries. A child is defined as every human being below the age of 18 years, unless under the law applied to the child, majority is attained earlier.

In 1999, the ILO led the Worst Forms Convention, signed by 151 countries, which prohibits the worst forms of child labor such as:

- 1 Debt Bondage
- 2 Child Trafficking
- 3 All forms of Slavery or Slavery-like practices
- 4 Forced Recruitment of Children in Armed Conflict
- 5 Prostitution
- 6 Production of Pornography
- 7 Drug Production and Trafficking
- 8 Any Hazardous Work

Child labor can be found in nearly every industry in the world

In Agriculture Sector

An estimated 60% of child labor occurs in agriculture, fishing, hunting, and forestry. Children have been found harvesting:

- bananas in Ecuador
- cotton in Egypt and Benin
- cut flowers in Colombia
- oranges in Brazil
- cocoa in the Ivory Coast
- tea in Argentina and Bangladesh
- fruits and vegetables in the U.S.

Children in commercial agriculture can face long hours in extreme temperatures, health risks from pesticides, little or no pay, and inadequate food, water, and sanitation.

Manufacturing Sector

Electroplate Worker

About 14 million children are estimated to be directly involved in manufacturing goods, including:

- **Carpets** from India, Pakistan, Egypt
- **Clothing** sewn in Bangladesh; **footwear** made in India and the Philippines
- **Soccer balls** sewn in Pakistan
- **Glass and bricks** made in India
- **Fireworks** made in China, the Dominican Republic, El Salvador, Guatemala, India, and Peru
- **Surgical instruments** made in Pakistan

Domestic Service

Many children, especially girls, work in domestic service, sometimes starting as young as 5 or 6. This type of child labor is linked to child trafficking. Domestic child laborers can be victims of physical, emotional, and sometimes sexual abuse.

Hotel, Restaurant and Retail

Some of the work of young people in this sector is considered legitimate, but there are indications of considerable abuse. Low pay is the norm, and in some tourist areas, children's work in hotels and restaurants is linked to prostitution. In at least one example, child hotel workers received such low pay that they had to take out loans from their employers; the terms of the interest and repayment often led to debt bondage.

Unconditional Worst Forms of child labour

Millions of children are involved in work that, under any circumstance, is considered unacceptable for children, including the sale and trafficking of children into debt bondage, serfdom, and forced labor. It includes the forced recruitment of children for armed conflict, commercial sexual exploitation, and illicit activities, such as producing and trafficking drugs. In 2005, an estimated 5.7 million children were in forced and bonded labor.

The Current State of Child Labor :-Below are child labor statistics and facts that might come as a surprise to you:

- More than 200 million children today are child labourers. An estimated 120 million are engaged in hazardous work.
- 73 million of these children are below 10 years old.
- The highest number of child laborers is in sub-Saharan Africa.
- The number of children in armed conflicts have risen to 300,000 over the past decade.
- Most children work on farms that produce consumer products such as cocoa, coffee, cotton, rubber and other crops.
- 20 million child workers are employed in factories that make garments, carpets, toys, matches and hand-rolled cigarettes.

Causes of Child Labor

Child labor persists even though laws and standards to eliminate it exist. Current causes of global child labor are similar to its causes in the U.S. 100 years ago, including poverty, limited access to education, repression of workers' rights, and limited prohibitions on child labor.

Poverty and unemployment levels are high.

Poor children and their families may rely upon child labor in order to improve their chances of attaining basic necessities. More than one-fourth of the world's people live in extreme poverty, according to 2005 U.N. statistics. The intensified poverty in parts of Africa, Asia, and Latin America causes many children there to become child laborers.

Access to compulsory, free education is limited.

In 2006, approximately 75 million children were not in school, limiting future opportunities for the children and their communities. A 2009 report by the United Nations estimated that achieving universal education for the world's children would cost \$10-30 billion -- about 0.7% - 2.0% of the annual cost of global military spending.

Existing laws or codes of conduct are often violated.

Even when laws or codes of conduct exist, they are often violated. For example, the manufacture and export of products often involves multiple layers of production and outsourcing, which can make it difficult to monitor who is performing labor at each step of the process. Extensive subcontracting can intentionally or unintentionally hide the use of child labor.

Laws and enforcement are often inadequate.

Child labor laws around the world are often not enforced or include exemptions that allow for child labor to persist in certain sectors, such as agriculture or domestic work. Even in countries where strong child labor laws exist, labor departments and labor inspection offices are often under-funded and understaffed, or courts may fail to enforce the laws. Similarly, many state governments allocate few resources to enforcing child labor laws.

National Laws Often Include Exemptions

Example

India

Minimum age of 18 for most work and

Nepal

Minimum age of 14 for most work... plantations and brick kilns are exempt.

Kenya

Prohibits children under 16 from industrial work...but excludes agriculture.

Bangladesh

specifies a minimum age for work... but sets no regulations on domestic work or agricultural work.

Workers' rights are repressed.

Workers' abilities to organize unions affect the international protection of core labor standards, including child labor. Attacks on workers' abilities to organize make it more difficult to improve labor standards and living standards in order to eliminate child labor. For example, in 2010, 5,000 workers were fired and 2,500 workers were arrested as a result of their union activity, according to the International Confederation of Free Trade Unions.

The global economy intensifies the effects of some factors.

As multinational corporations expand across borders, countries often compete for jobs, investment, and industry. This competition sometimes slows child labor reform by encouraging corporations and governments to seek low labor costs by resisting international standards. Some U.S. legislation has begun to include labor standards and child labor as criteria for preferential TRADE and federal contracts. However, international free trade rules may prohibit consideration of child labor or workers' rights.

The effects of poverty in developing countries are often worsened by the large interest payments on development loans. The structural adjustments associated with these loans often require governments to cut education, health, and other public programs, further harming children and increasing pressure on them to become child laborers.

Ending Child Labor

Unions and grassroots groups are increasingly recognizing direct connections between worker rights and the fight against child labor. Recognizing child labor as a violation of children's and workers' rights, Trades unions are joining with families and community organizations to combat child labor, to move children out of work and into school, and to support core labor standards. Historically and in today's global economy:

- strong unions are an important protection against child labor
- when parents are able to improve conditions through effective unions, children are much less likely to have to work

- active struggles against child labor tend to strengthen unions and workers' rights in general

Many workers and unions in the U.S. and other countries are supporting efforts to end child labor by forging alliances with unions in other countries. These alliances work to achieve enforceable global labor standards, such as ILO Convention 182, and hold transnational companies accountable for labor practices.

Supporting workers' struggles to organize unions and reject child labor

In 2001 factory monitors confirmed illegal union-busting and other violations—including employment of 13-15 year-old children—at a Mexican factory sewing clothing with university logos for Nike and other U.S. companies. Thousands of American students, workers, and consumers wrote letters to corporate CEOs protesting worker treatment. The international solidarity campaign helped factory workers overcome violence, intimidation, and mass firings when they tried to organize, and after months of struggle, workers won an independent union.

In 2002, as news of child labor abuses and attacks on workers in Ecuador's banana plantations spread around the world, workers, consumers, and students contacted Los Alamos plantation owner Alvaro Noboa to demand that he recognize the workers' union and cease using illegal child labor. Presidents of the AFL-CIO, the International Union of Food and Allied Workers (IUF), the Teamsters, and many other labor leaders also issued letters in support of Los Alamos workers' struggle.

Campaigning for institutions to adopt and enforce codes of conduct

When the 2000 Olympics were held in Sydney, Australia, Australian labor federations created and signed an agreement with the Olympic organizing committee requiring all sponsors and licensees to adhere to minimum labor standards, including international conventions on child labor.

Pressure from human rights groups, consumers, and international Trade unions led the group overseeing the World Cup (FIFA—Federation International de Football Association) to adopt a Code in 1998 stating it would cease using soccer balls made with child labor.

Implementing and supporting fair trade or labeling initiatives

Through programs developed by non-profit organizations, export goods like coffee or cocoa can now be certified as "Fair Trade" products if producers adhere to basic labor standards—including ILO conventions on child labor—and pay farmers fair prices so families can meet basic living needs without having children work for wages. Groups like TransFair USA and others help to publicize Fair Trade initiatives and educate consumers about Fair Trade products.

When the use of child labor in the rug-making industries of Pakistan and India gained international publicity in the 1990s, consumer groups—building on the history of effective "union label" initiatives—worked with manufacturers to begin phasing out the use of child labor and licensing companies to use "no child labor" labels if production facilities were regularly inspected by independent monitors. The resulting "RUGMARK" label program, now known as "GOODWEAVE", uses licensing fees to fund monitoring programs and education and rehabilitation for children removed from carpet jobs. Consumer groups and unions play a role in educating the public about the label program and ensuring it maintains strict standards for licensed companies.

Using collective bargaining strategies

The International Federation of Chemical, Energy, Mine and General Workers' Unions (ICEM) signed in 2000 and recently renewed a "global agreement" with the multinational Freudenberg corporation, which owns chemical and rubber manufacturing plants all over the world. Freudenberg is headquartered in Germany/Japan, but the agreement covers all Freudenberg workers in the U.S. and 40 other countries. Among other recognitions of workers' rights, the agreement commits Freudenberg to a ban on "child labour according to the definitions included in ILO Convention 138."

Promoting global labor standards in trade agreements

The International Confederation of Free Trade Unions continues to propose adding a "social clause" covering seven core labor standards, including prohibitions on child labor, to WTO rules governing international Trade ; this proposal has so far been rejected by WTO leaders.

Garment Workers at a Union Solidarity Center Meeting

Cambodia

Trade agreements between the U.S. and Cambodia have successfully included incentives for garment manufacturers to improve factory working conditions. Agreements require factory owners to respect core labor standards, including eliminating child labor and respecting workers' rights to organize unions and collectively bargain.

Filing suit against corporations for labor rights abuses abroad

The International Labor Rights Trade and other groups have begun pursuing legal action against companies for alleged labor abuses in other countries. In 1996, for example, ILRF filed a suit against Unocal for using slave labor to build pipelines in Burma; and with the support of U.S. labor unions, ILRF recently filed a suit against Coca-Cola for using paramilitary forces to suppress organizing and assassinate union leaders in Colombia (these suits are still pending). If effective, this strategy could be used in the future to hold transnational corporations accountable for child labor abuses.

Promoting access to education

Increasing children's access to public education is a fundamental strategy for ending child labor. An example of promoting access to education is the Bangladesh Building and Woodworkers' Federation and the Metal Workers' Union that seeks to remove children from hazardous workplaces and enroll children in education and assistance programs. On a larger scale, the Global Campaign for Education is a coalition involving teachers' unions, Global March against Child Labor, Oxfam, and Action Aid.

Reference

- 1) www.uiowa.edu
- 2) www.google scholar.com
- 3) www.wikipedia.com
- 4) www.ilo.com
- 5) Various websites and Research articles

Impact of AI on the Economy & Ethical Considerations

Dr. Vina M. Bansal

(Assistant Professor) PHD in Economics
TM Arts College KOTDA – SANGANI

Abstract:

Artificial intelligence (AI) has become an integral part of the modern economy. From predictive analytics to chatbots AI has revolutionized the way businesses operate. This research paper provides an overview of AI and its impact on the economy. The paper discusses the role of AI in improving productivity enhancing decision-making and creating new business opportunities. Furthermore it analyses the potential impact of AI on employment and highlights the ethical considerations surrounding AI in the economy.

Artificial intelligence (AI) is a broad field that encompasses a range of technologies including machine learning natural language processing and robotics. In recent years AI has gained widespread attention for its potential to transform the economy. AI has the ability to analyse vast amounts of data identify patterns and insights and make predictions that can inform business decisions. As a result AI is being used in various industries including healthcare finance retail and manufacturing.

Introduction

AI refers to the development of machines that can perform tasks that typically require human intelligence such as reasoning learning perception and decision-making. AI has the potential to revolutionize the way we work communicate and live. The economic impact of AI is expected to be significant with some estimates suggesting that AI could contribute up to \$15.7 trillion to the global economy by 2030 (PwC 2018). However the widespread adoption of AI also raises concerns about the potential displacement of jobs the widening of income inequality and the concentration of economic power in the hands of a few tech giants.

Impact of AI on the economy:

One of the primary benefits of AI is its ability to improve productivity. AI can automate routine tasks such as data entry and customer service freeing up employees to focus on more complex tasks that require human skills such as problem-solving and creativity. This can lead to increased efficiency and productivity ultimately resulting in cost savings and higher profits. AI can also enhance decision-making by providing businesses with insights that were previously impossible to obtain. For example AI can analyse customer data to identify trends and preferences which can inform product development and marketing strategies. Similarly AI can analyse financial data to identify investment opportunities and risks.

In addition AI has the potential to create new business opportunities. For example chatbots powered by AI can provide customer service 24/7 allowing businesses to expand their customer base and improve customer satisfaction. Similarly AI-powered recommendation engines can help businesses cross-sell and upsell products increasing revenue.

Impact on Productivity:

One of the main benefits of AI is its potential to boost productivity. AI can automate routine tasks reduce errors and enhance decision-making processes. This can lead to cost savings and improved efficiency which can translate into higher profits and lower prices for consumers. Studies have shown that AI can increase productivity by up to 40% in some industries (Accenture 2017). However the adoption of AI may also lead to the displacement of jobs particularly for low-skilled workers.

Impact on Economic Growth:

AI has the potential to drive economic growth by enabling new innovations improving efficiency and enhancing competitiveness. The adoption of AI can also lead to the creation of new products and services as well as the development of new markets. Some estimates suggest that the adoption of AI could increase global GDP by up to 14% by 2030 (Mc Kinsey Global Institute 2018). However the benefits of

AI may not be evenly distributed and the concentration of economic power in the hands of a few tech giants could lead to market dominance and reduced competition.

Risks and Challenges:

The adoption of AI also raises several risks and challenges. One of the main concerns is the potential for bias and discrimination in AI systems particularly in areas such as hiring lending and criminal justice. The lack of transparency and accountability in AI systems can also lead to mistrust and resistance from the public. Additionally the widespread adoption of AI could lead to a skills gap where workers are not equipped with the skills required for the new jobs created by AI. Finally the concentration of economic power in the hands of a few tech giants could lead to a loss of privacy reduced competition and increased inequality.

Impact of AI on employment:

While AI has the potential to improve productivity and create new business opportunities there are concerns about its impact on employment. AI has the potential to automate jobs that were previously done by humans leading to job displacement. However some experts argue that AI will also create new jobs particularly in the tech industry. Furthermore AI has the potential to enhance human capabilities such as decision-making and problem-solving making it possible for humans and machines to work together in new and innovative ways. This could lead to new types of jobs that require both technical and human skills.

AI has the potential to greatly impact employment in many different ways. Here are a few potential impacts:

- 1) Automation of Jobs: AI is expected to automate many jobs that are currently performed by humans. For example in manufacturing robots can be programmed to perform repetitive tasks more efficiently than humans leading to the displacement of human workers.
- 2) Creation of New Jobs: While AI may displace some workers it also has the potential to create new types of jobs that require different skill sets. For example as AI becomes more prevalent in healthcare new jobs may be created in areas such as medical data analysis or remote patient monitoring.
- 3) Transformation of Existing Jobs: AI can transform how jobs are performed making them more efficient and effective. For example in customer service AI-powered chatbots can provide faster and more personalized responses to customers than human agents.
- 4) Inequality in the Workforce: There is a concern that AI may exacerbate existing inequalities in the workforce. For example AI may automate low-skilled jobs which are often held by disadvantaged groups leading to greater income inequality.
- 5) Need for Reskilling: As AI transforms the job market workers may need to acquire new skills to remain employable. Government's educational institutions and employers may need to invest in reskilling programs to help workers adapt to the changing job market.
- 6) Overall the impact of AI on employment is complex and multifaceted. While AI has the potential to improve efficiency and productivity it is important to consider the potential social and economic impacts of its widespread adoption

Ethical considerations:

There are also ethical considerations surrounding the use of AI in the economy. For example AI systems may perpetuate bias if they are trained on biased data. This could result in discriminatory outcomes such as biased hiring practices or loan decisions. In addition there are concerns about the impact of AI on privacy and security particularly as AI systems become more sophisticated and are able to collect and analyse more data.

Artificial intelligence (AI) has a significant impact on ethical considerations in several ways. Here are some of the most significant impacts of AI on ethical considerations:

- 1) Bias and discrimination: AI systems can perpetuate or even amplify existing biases and discrimination in society. For example if an AI system is trained on data that contains racial or gender biases it may make decisions that discriminate against certain groups.
- 2) Privacy: AI systems often require large amounts of personal data to function correctly which raises concerns about privacy. Companies and organizations must ensure that they protect the privacy of individuals' data and use it ethically.

- 3) Autonomy and accountability: As AI systems become more advanced they may make decisions autonomously which raises concerns about who is accountable for their actions. There is a need to establish guidelines and regulations for AI systems to ensure accountability and transparency.
- 4) Safety: AI systems that control critical infrastructure such as transportation or healthcare must be designed to ensure safety. There is a need to establish standards and regulations for AI systems to ensure that they do not pose a risk to human life.
- 5) Employment: AI systems are increasingly capable of performing tasks that were once performed by humans which raises concerns about the impact on employment. There is a need to ensure that the benefits of AI are distributed fairly and that workers are not left behind.
- 6) In summary AI has significant impacts on ethical considerations and it is essential to establish guidelines and regulations to ensure that AI systems are designed and used ethically.

Conclusion:

In conclusion AI has the potential to transform the economy by improving productivity enhancing decision-making and creating new business opportunities. However its impact on employment and ethical considerations surrounding its use must be carefully considered. As AI continues to evolve it will be important for policymakers businesses and individuals to work together to ensure that its benefits are maximized and its risks are mitigated. The impact of AI on the economy is complex and multifaceted. While AI has the potential to boost productivity create new jobs and drive economic growth it also poses risks and challenges particularly in the areas of employment

References

- 1) Russell S. and Norvig P. 2010. Artificial intelligence: A modern approach. Prentice Hall.
- 2) Ford M. 2015. Rise of the robots: Technology and the threat of a jobless future. Basic Books.
- 3) Ng A. 2017. Machine learning yearning. Technical report Stanford.
- 4) Goodfellow I. Bengio Y. and Courville A. 2016. Deep learning. MIT Press.
- 5) Amodei D. Olah C. Steinhardt J. Christiano P. Schulman J. and Mané D. 2018. Concrete problems in AI safety. arXiv preprint arXiv:1606.06565.
- 6) Silver D. Huang A. Maddison C.J. Guez A. Sifre L. van den Driessche G. Schrittwieser J. Antonoglou I. Panneershelvam V. Lanctot M. and Dieleman S. 2016. Mastering the game of Go with deep neural networks and tree search. Nature 529(7587) pp.484-489.
- 7) Brynjolfsson E. Mitchell T. and van Alstyne M. 2018. AI Robotics and the Future of Jobs. Issues in Science and Technology 35(4) pp.50-61.
- 8) LeCun Y. Bengio Y. and Hinton G. 2015. Deep learning. Nature 521(7553) pp.436-444.
- 9) Tegmark M. 2017. Life 3.0: Being human in the age of artificial intelligence. Knopf

MENTAL HEALTH AMONG PRIMARY AND HIGH SCHOOL TEACHERS**Neha R. Garva**Research Scholar, Department of Psychology
Shri Govind Guru University, Godhra**ABSTRACT**

The main purpose of present research was to find out mental health among primary and high school teachers. The 30 Primary school teachers and 30 high school teachers were taken as a sample in Kachchh District (Gujarat). The research too for teacher the mental health test by **Dr. Jagdish and Dr.A. K. Shrivastava** were used. Here 't' test was applied to check the significant difference of and mental health in Primary and High school teachers. Result revealed that significant in and mental health with to both Primary and high school teachers on mental health.

Key Words : Mental Health**INTRODUCTION :**

Mental health is usually viewed as opposite to mental illness or maladjustment it has reference to the socially accepted standards of behavior mental health is therefore understood as interpersonal behavior which help the individual to full fill his social role requirement maintaining the social norms of behavior? In the same mental illness or maladjustment is pathological interpersonal behavior having transient adaptive function mental health is not inherited from parents but it intersection with a social matrix. He has make decision constantly in true with social setting and contextual circumstance patterns of maladjustment are therefore judge on basis of specific patterns of interpersonal behavior.

Importance of mental health

Mental health is a concept that affords to a human individual emotional and psychological well-being mental health is about how we think feel and behave. Merruan Webster defined mental health as “ A state of emotional and psychological wellbeing in which an individual is able to use his or her cognitive and emotional capability, function in society and meet the ordinary demands of everyday life.”

Mental health problem can affect anyone, regardless of age, race, gender or social background without care and treatment. Mental health problems can have serious affect, on the individual and those around him or her, every year more than 25,0000 people are admitted to psychiatric hospital and over 4,000 people commit suicide particular mental health problems are also more common in certain people.

According to the World Health Organization (WHO) there is no one “official” definition of mental health cultural differences, subjective assessments and competing professional theories all affect how “mental health” is defined most experts agree that “mental health” and “mental illness” are not opposites

Definition of Mental Health

“Neurotic behavior is essential based on persists habits learned or conditional unadaptive behavior, which is an acquired situation, which generates anxiety”.

By – Wolpees

“Kind of society in which personality can grow”.

By – Erik from

“Spirituality and moral values are associated with both quality life and life satisfaction. Spirituality plays an important part in how people deal with life’s joys and hardship and it ultimately affects the mental health”

By – Tate & Forcheimer

The World Health Organization (WHO) defines mental health as "A state of well-being in which the individual realizes his or her own abilities, can cope with the normal es of life, can work productively and fruitfully, and is able to make a contribution to his or her community." It was previously stated that there was no one "Official" definition of mental health. Cultural differences, subjective assessments, and competing professional theories all affect how "Mental Health" is defined. There are different types

of mental health problems, some of which are common, such as depression and anxiety disorders and some not so common, such as schizophrenia and bipolar disorder (**Kitchener, B.A. & Jorm, A. F. 2002**)

Review of Literature :

Olusegun Adeleke Adenuga, Vol. 1, No. 1, 2015, pp. 15-21, School of Management Sciences, National Open University of Nigeria (Noun), Victoria Island, Lagos, Nigeria; "Impact of Occupational on Job Satisfaction and Mental Health of First Bank Employees: Implication for Personnel Psychologists"; This study investigated the impact of occupational on job satisfaction and mental health of First Bank employees, Lagos- East, Lagos, Nigeria. The purpose of this study is to find out if occupational would impact job satisfaction and mental health of bankers. The study used ex-post facto research design; simple random sampling techniques were used to select 100 samples (bank employees) from Lagos-East Senatorial District of Lagos State, Nigeria. The age ranges of samples were between 21 and 52 years. The mean range and standard deviation of the samples were 30.6 and 3.28. Three validated instruments were used in collecting data and Simple Regression Analysis was used to analyze data. The results indicated that there is no significant relationship in the occupational and mental health of bank employees; also, it was found that there is significant relationship in the occupational and job satisfaction of bank employees. The results further revealed that occupational predicted job satisfaction and mental health. Based on the findings, it was suggested that mental health and job satisfaction of the bank employees be given greater attention.

Patel, V., Prince, M. 2002 Most recently, the field of global mental health has emerged, which has been defined as the area of study, research and practice that place a priority on improving mental health and achieving equity in mental health for all people world wide

Bhatia, 1992 Health is an indispensable quality in human being. It has been described as soil from which the finest flowers grow. Health indicates psychosomatic well-being. to "Health is a state of being hale, sound or whole body and mind."

Monopolis et. al. 1977 The preamble of World Health Organization's charter defined health as a state of complete physical, mental and social well-being, not merely the absence of disease or infirmity. Thus, health is a broader concept including physical, social and mental health. Mental health has been reported as an important factor influencing individual's various behaviours, activities, happiness and performance.

Laddell, Menninger, 1945 has reported mental health as the ability to make adequate adjustments to the environment on the plane of reality. Write's, "Let us define mental health as the adjustment of human beings to the world and to each other with a maximum of effectiveness and happiness. It is the ability of maintain an even temper, alert intelligence, socially considerate behaviour and a happy disposition

Bhatia, 1982. Considers mental health as the ability to balance feelings, desires, ambitions and ideals in one's daily living. It means the ability to face and accept the realities of life.

OBJECTIVES

The main objectives of study were as under :

1. To measure among Primary and High School teachers.
2. To measure mental health among Primary and High School teachers.
3. To measure the correlation between and mental health.

NULL-HYPOTHESIS :

To related objectives of this study null-hypothesis were as under :

1. There will be no significant difference between mental health among Primary and High School teachers.
2. There will be no significant difference between mental health among Male and Female.

METHODOLOGY

RESEARCH TOOLS : For this purpose the following test tools were considered with their reliability, validity and objectivity mentioned in their respective manuals. In present study two inventory used in research.

- (B) Mental Health Scale :** The mental health scale was made by **Dr. Jagdish and Dr. A. K. Srivastava** in English language. In Gujarati adaption by **Dr. Yogesh A. Jogsan**. There are 56 items. In this scale statements no 4, 6, 8, 12, 19, 20, 26, 27, 29, 31, 32, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 45, 50, 51, 52, 54, 56 are positive and others are negative. In the present scale, 4 alternative response have been given to each statement. 4 scores to 'always', 3 scores to 'often', 2 scores to

- 'rarely', and 1 score to 'never' marked responses as to be assigned for positive statements where as 1, 2, 3 and 4 scores for 'always', 'often', 'rarely', and 'never' respectively in case of negative.
- (C) statements. Reliability of present study is checked by split-half method in which has **0.73** and validity of whole test was high average.

RESEARCH SAMPLES :

According to the purpose of present study total 60 sample has been selected. There were 30 Primary and 30 High School teachers taken as a sample from different area in Kachchh District (Gujarat).

PROCEDURE OF DATA COLLECTION :

According to purpose of present study, for data collection. The investigator explained the purpose of the study to the subjects. For these to 30 Primary and 30 High School teachers were taken as a sample from different area of Kachchh District . The whole procedure of fill the inventory was explained to them fully and clearly. The instructions given on the questionnaire, were explained to them. It was also made clear to them that their scores would be kept secret. It was checked that name of the subjects left any questions unanswered or that no subject encircled both the answers given against question.

RESEARCH DESIGN :

The aim of research was to and mental health among Primary and High School teachers. These total 60 teachers were taken as a sample to check difference in mental health among Primary and High School teachers 't'-test method was used. The result discussion is as under :

RESULT AND DISCUSSION :

The main objective of present study was to mental health among Primary and High School teachers. In it statistical method 't' were used. Result discussion of present study is as under :

Table - 1 : Showing mean, SD and 't' value of Mental Health Primary and High School teachers.

Variables	N	Mean	SD	t
Primary School Teacher	30	158.42	6.11	2.47**
High School Teacher	30	153.74	5.36	

* $P < 0.05$

** $P < 0.01$

According to table-1 the result obtained on the basic area of reveals significant difference in mental health of Primary and High School teachers.

In Primary teachers received high mean score **158.42** as compared to high School teachers **153.42** (table-1). The standard deviation score of Primary teacher received **6.11** and **high School** teachers received **5.36** So we can say Primary teachers are more to compare high School teachers. 't' value of Mental Health is **2.47**, significant difference ($P < 0.05$) and first hypothesis was rejected. Evidences of research finding given by **Dewan Renu (2012)**. Therefore, we can say that a present finding is supported by **Dewan Renu (2012)**

Table - 2 : Showing mean, SD, and 't' value of mental health in Primary and High School teachers.

Variables	N	Mean	SD	t
Male	30	157.76	6.39	2.65**
Female	30	162.36	7.10	

* $P < 0.05$ ** $P < 0.01$

In mental health of male received Low mean score **157.76** as compared to female **162.36** (table-2). There is mean difference was **4.6**. The standard deviation score of Male received **6.39** and Female received **7.10**. 't' value of mental health is **2.65**, significant difference ($P < 0.01$) and first hypothesis was rejected. Evidences of research finding given by **Milan T. Mistry (2010)**. Conducted study for teachers relationship between job satisfaction and mental health awareness. The result was same as at present study. Therefore, we can say that a present finding is supported by **Milan T. Mistry (2010)**.

CONCLUSION :

We can conclude by data analysis as follows :

- ✓ There were significant difference in mental health among Primary and High School teachers. Primary School teachers have more Mental health than High School Teachers.
- ✓ There were significant difference in mental health among male and female teachers. Female are more mentally healthy to compare Male.

REFERENCE:

- Bhatia, B. D. (1982). Mental Hygiene in Education. In B. Kuppswamy (Ed.) Advanced Education Psychology, Sterling Publishers Pvt. Ltd.
- Eckenrode, J. (1984). Impact of Chronic and Acute stressors on Daily Reports of Mood, Journal of Personality and Social Psychology, p. no. 46, 907-918.
- Basoglu, M., Paker, O., Poznen, E., Marks, I., Sahin, D., and Sarimurat, N. (1994). Psychological effect of torture : A Comparison of Tortured with Non-tortured Political activists in Turkey, American Journal of Psychiatry, p. no. 11, 6-81.
- Holmboe, E. S., Wang, Y., and Brass, L. M. (2002). Long Term Consequences of Upper Extremity Vietnam Prisoners of War Military Medicine, p. no. 167, 736-741.
- About.com (2006, July 25). What is mental Health ? Retrieved June-1, 2007 from about.com.
- Brosschot, J. F., Benschop, R. J., Godaert, G.L.D., and Olf, M. (1994). Influence of Life on Immunological Reactivity of Mild Psychological . Psychosomatic Medicine, p. no. 56(3), 216-224.
- Dewan Renu (2012). and Mental Health Female School Teachers in Jharkhand, INDIA. International Journal of Scientific and Research Publications, Vol. 2(10), October-2012.
- Basoglu, M. (1947). Torture as a full Life Event : A Review of the Current Status of Knowledge in T. W. Miller (Ed.), Clinical Disorders and full Life Events (pp. 45-70). Madison, (T : International Universities Press)
- Eckenrode, J. and Gore, S. (Eds.) (1990). Between Work and Family, Newyork : Plenum Press.
- Greene, S. M., Anderson, E. R., Hetherington, E. M., Forgatch, M. S. and De Grmo, D. S. (2006). Risk and Resilience After Divorce. In F. Walsh (Ed.), Normal Family Process : Growing Diversity and Complexity (3rd ed., pp. 96-120). New York : Guilford.

Women in Gujarati magazines – A Historical Perspective

Dr. Bhavna R Prajapati

Assistant Professor

Department of History

Anand Arts College, Anand

Current papers and magazines have been an important contributor to the political, social and cultural development of modern Gujarat. During the British rule in Gujarat, modern newspapers and magazines started being printed in a modern style. Thus, along with the current letters in Gujarati language, several periodicals started appearing from time to time criticizing the development of Gujarati language and literature, social reform and the current policy of the British government. In A.D.1851, Dadabhai Navroji started the first Gujarati language monthly called 'Rasgoftar' from Mumbai. After that Gujarat Vernacular Society started 'Buddhi Prakash' and in A.D. 1856 Narmade started 'Buddhivardhak Masik Granth' from Mumbai. In A.D. 1864, Narmade started the monthly 'Dandio' to read his thoughts.

The backwardness of India at this time was also due to the status quo of society and the status of women. Therefore, in order to improve the status of women in the society, women's issues were also started in Gujarati language for the development of women's education.

Stree Bodh:

In A.D.1857, a Parsi householder started a monthly for women from Mumbai called 'Stri Bodh'. This was the first women's monthly in India. The Parsis were well aware that it was impossible to improve the condition of the society without improving the status of women. So many Parsi householders took this initiative together to bring women into the mainstream of society. Inadequate pottery was also developed in India at this time. On the other hand, it was very difficult to start this magazine at a time when the literacy rate was very low. Even in such a situation, some Parsi householders set up a congregation called Stribodh Sabha to start a magazine. Through which funds were raised and this monthly was started. Behramji Kharshedji Gandhi was the first editor of Stree Bodh monthly. Kekhushru Kabarji was the editor of this magazine for a long time.

The first issue of the magazine states that the purpose of the magazine is to provide reading literature to Hindu and Parsi women as well as to develop education among women and to improve their status. It was to lead to modernization by imparting knowledge. In the beginning, in addition to the topics of 'Two lessons of mothers about boy's education', 'Sudhareli orto', 'Laikiwali Orat', 'My friend's baydi', 'If someone is scared of ghosts, he will be possessed by ghosts', 'Marriage teaching', 'Caring for children' etc. Interesting stories and garba etc. were also printed.

This monthly lasted a long time and played an important role in modernizing, educating and imparting useful knowledge to women.

Stree Mitra:

After the Stree Bodh in Mumbai, the monthly 'Stri Mitra' was started by educated Parsi women in March in A.D.1889. The owner of this monthly was Mr. Faramji Kavasji Mehta. The monthly was started by a Parsi woman with the aim of making literature available for women to get family and social education as the level of education among Parsis in Mumbai is increasing. In the first issue of this magazine, it is mentioned about its purpose that the education of Parsi women increased at this time. Therefore, this magazine was started with the aim of providing literature in Gujarati language worth reading. Thus, this monthly was to be published in Gujarati language to make women aware of the problem and the changes taking place in the present society. Only women's articles were published in this monthly. The first issue of the magazine notes that "this" Stree Mitra "does not take the writings of male writers, but arranges for them to be written by women, and although many of our writers have started writing in public earlier." Both Parsi and Hindu women used to write in this monthly. In the early issues, Mir Banumbai Pestanji Navroji, Jarbanu Pestanji, Meherbai Patel, Jaiji Kohla, Hirabai, Gulbai Rani, Alibi Shapurji, Premkor Modi, Nawazbai Padshah, Meherbanu Dawar and Shirin Patak

were writing. Since only women write in this monthly, women's questions or problems were presented here. In the opening issues with articles like 'PARASIOMA UNCHI STREE KELAVALI', 'KUTUMB MA SAMP', 'STREE EK MATA TARIKE', 'CHHOKRIMATHI STREE', 'ABARU PAMAVANA CHHA PAGATHIYA', 'BHARVA GUTHAVA VISHE' etc. The great women of the world were illustrated through the article 'NAMACHI STREEONA JANMA CHARITRO' to inspire women.

Sundari Subodh:

In A.D.1904, a STREE MASIK called 'Sundari Subodh' was started from Ahmedabad by Rammohan Rai Desai. According to this monthly note, "The purpose of this letter is to uplift the worldly, mental, moral, religious and physical condition of women". Thus, the monthly was started to give a chance to socially reformed and educated women to write. The initial subscription of this monthly was Rs. 1 per annum. Both literate men and women were writing articles in this magazine. Among the literate poets are Mani Shankar Bhatt, R.R. Nhanalal, poet Dalpatram and Krishnarao Bholanath.

From the point of view of social reform, many effective articles were published in this monthly from time to time. Such as 'Bhaneli ane Abhan Strithi tena Kutumb Upar thati Asar', 'Gruh Darmama Abhan Matathi Chhokra Par Thati Asar', 'Bal Lagna Vishe Sanvad', 'Adhunik Stree Shiksha', 'Streeoni Paradhinata', 'Vaidhavya Sthiti' etc. In an article titled 'Widowhood Status', he portrayed the plight of widows at this time and criticized the plight of women who became widows in infancy due to infant mortality.

Gun Sundari and Stri Hitopadesh:

Gun Sundari and Stri Hitopadesh monthly was started by Gujarati Hindu Stri Mandal in Mumbai in the 1923. The second issue of this monthly explains the purpose of the monthly. According to which, "We are publishing a few magazines in Gujarat today. There are also some women useful magazines. So why this new monthly? Some women useful magazines have been coming out in our language for a long time. But in our humble opinion, he did not do justice to many topics that are useful to women. As a result, they have not become as popular in the women's class as they should have been." The first name of the monthly was 'Gunasundari' which was named after the character Gunasundari of Saraswati Chandra novel. Later, the monthly of Hindu Stri Mandal was associated with Stri Hitoopadesh and this magazine was named as 'Gun Sundari and Stri Hitoopadesh'. Thus, began to appear as the mouthpiece of the Gujarati Hindu Stri Mandal in Mumbai. Articles related to how to raise etc. were given. The language of these articles was kept easy for women to understand easily. Apart from this, information about women from home and abroad was also given in this magazine, was intended to be monthly at a very low cost.

As a result of the development of modern education during the British rule, efforts were made for the development of women by disregarding the customs related to women. As a result, women's development as well as women's societies were established. These women's magazines played an important role in giving voice to women's issues. These magazines played an important role in informing the women about the happenings in the country and abroad and in making them aware of their rights.

Reference:

1. Desai, Rammohan Rai: Sundari Subodh, Issues of the year 1903, 1904, 1905.
2. Gandhi, Behramji Kharshedji: Stree Bodh, January 1857.
3. Gandhi, Behramji Kharshedji: Stree Bodh, issues January-December-1857.
4. Mehta, Faramji Kavasji: Stree Mitra, Issues of year 1888,1889.
5. Guna Sundari and Stri Hitopadesh - Year: Issues of 1923,1924,1925.

'राग दरबारी' उपन्यास की मूल्यहीनता

डॉ नरेशकुमार कान्तिभाई पटेल

हिन्दी विभागाध्यक्ष

श्री मुक्तजीवन स्वामीबापा आर्ट्स कॉलेज, वाघजीपुर

हिंदी कथा साहित्य में स्वतंत्रता के बाद प्रगतिशील दृष्टिकोण का निरंतर विकास होता रहा है पर इसका कारण यह है कि हिंदी के लेखकों ने अपने समय में विविध परिवार के यथार्थ का चित्रण करके, गाँवों तथा शहर से जुड़ाव रखकर बदलाव की कल्पनाओं का अपनी रचनाओं में उजागर करने का प्रयत्न किया है। स्वतंत्रता के पहले प्रेमचंद जी ने गांधीवादी विचारधारा को अपर्याप्त समझते हुए भारतीय जनजीवन की समस्याओं का यथार्थवादी समाधान की आकांक्षाओं को व्यक्त किया है, प्रगतिशील आंदोलन के उपन्यासकारों ने श्री प्रेमचंद के महत्वपूर्ण योगदान को स्वीकार किया और मूल चेतना को अपने लेखन में आत्मसात करने का पूरा प्रयास किया। आजादी के बाद रचनाएं सामने आई जिसमें मजदूर वर्ग, किसान वर्ग, एवं मध्यमवर्ग, की परिस्थितियों को पूरा समझने के साथ प्रस्तुत किया है, इसमें यथार्थ समस्याओं का एक ही उत्तर आधारभूत सामाजिक परिवर्तन है, इन रचनाओं में बदलाव आदि चरित्रों की परिकल्पना ज्यादा से ज्यादा स्वच्छता की ओर जाति रही है।

हिंदी साहित्य में श्री लाल शुक्ला प्रचलित उपन्यासकार के रूप में जाने जाते हैं। राग दरबारी के लेखक के रूप में उनका एक काल्पनिक गांव शिवपालगंज उत्तर भारत का एक प्रतिनिधि गांव के रूप में प्रचलित है और उनकी बकलोल मुख जिंदगी का का चित्रण बड़ी तटस्थता के साथ यथार्थ रूप में हमारे सामने आता है, यह उपन्यास पूरे समाज का चित्रण करता है। इस उपन्यास में समाज के सम्मुख प्रकृति के विरुद्ध व्यक्ति का संघर्ष दृष्टिपात होता है, 'राग दरबारी' उपन्यास में लेखक ने गांव की जिंदगी के गणेश संबंधों को आधुनिक भारतीय जीवन की मूल्यहीनता, संस्कारहीनता, और नैतिक मूल्यों की पतन विघटन की कहानी के रूप में चित्रित किया हुआ है। उपन्यास में लेखक ने बड़ी निर्मलता और चुटकील भाषा में प्रस्तुत किया। आज के भारतीय जीवन के इस पक्ष के बहुत से विभिन्न विधियों के बड़े प्रभावी चित्र राग दरबारी उपन्यास में कई सारे ऐसे अपरिचित चित्रों को भी सांझा करने का पूरा प्रयत्न किया गया है। इस उपन्यास में स्वतंत्र भारत के ग्रामीण जीवन की जनता को पर बैठने की कोशिश की गई है। इस उपन्यास की कहानी बड़े नगर से कुछ दूर बसा एक गांव शिवपालगंज जहां की जन्म की प्रगति और विकास के तमाम नारों के बावजूद निहित स्वार्थ एवं अवांछनीय तत्वों के द्वारा घिसटा जा रहा है।

कहा जाता है कि ,

" ग्रामीण समुदाय और व्यक्ति दोनों सदैव से एक दूसरे की आश्रित और पूरा कर रहे हैं व्यक्ति ग्रामीण समाज की महत्वपूर्ण इकाई है। जिसकी संपूर्ण आवश्यकता है। ग्रामीण क्षेत्र में पूर्ण होती है ग्रामीण जीवन में परिवार का स्थान महत्वपूर्ण रहा है, वह ग्रामीणों की भौतिक और सांस्कृतिक जीवन में निर्णायक भूमिका अदा करता है उसकी जड़े ग्रामीण समाज में काफी गहरी है"।(१)

श्री लाल के उपन्यास में श्री छंगामल विद्यालय इंटरमीडिएट कॉलेज है उसी के कर्ता-धर्ता के रूप में वैध जी और दरबारियों, प्रिंसिपल, छोटे पहलवान, आदि के माध्यम से पतंगा में गांव की कलुषित राजनीति दलबंदी, कुनबा परस्ती, नौकरशाही तथा अन्य सामाजिक विकृतियों का चित्र हमारे सामने आता है। इस उपन्यास में साहित्यकार के द्वारा ग्रामीण जीवन की मूल्य हीनता को बड़े ही व्यंग्य और मार्मिकता से पेश किया है ताकि पाठकों को उपन्यास को पढ़ते समय बीच में छोड़ने की इच्छा ना हो।

इस उपन्यास के विद्यालय के विद्यार्थी विद्या उपार्जन के लिए नहीं आते थे अर्पित साक्षरता आंदोलन के परिणाम स्वरूप वहां खेल दिए गए थे जिसके फलस्वरूप इन्होंने स्कूल पर हमला बोल दिया था और शिक्षा के मैदान में फक्कड़ मचा रखा था।-

"हर साल फेल होकर दर्जे में सब तरह की डांट फटकार जेल कर और खेती की महिमा पर नेताओं के निर्भर पंथी व्याख्यान सुनकर भी वह लड़के हल और कुदाल की दुनिया में वापस जाने को तैयार न थे वे कानखजूरे की तरह स्कूल से चिपके हुए थे और किसी भी कीमत पर उससे चिपके रहना चाहते थे"।(२)

यहां पर विद्यार्थी कक्षा में पढ़ते और सुनती कम थी गप्पे मारने या अपने व्यक्तिगत कार्य के लिए और तस्वीरें अधिक देखते थे अध्यापकों को भी पढ़ाने में रुचि बहुत कम थी गप्पे मारने और अपने काम धंधे में अधिक रुचि थी मास्टर मोतीराम साइंस पढ़ाता था लेकिन तत्व पर उनके मस्तिष्क में विज्ञान की सिद्धांत की अपेक्षा आटा चक्की उससे प्राप्त होने वाला मुनाफा और दूसरी आटा चक्की खुलने से उसमें मुनाफे को होने वाला खतरा अधिक मंडराता था।

विद्यालय के सभी अध्यापकों को पढ़ाई लिखाई में बहुत ही कम ओर अधिकारों की मांग अधिक करते रहते थे और पॉलिटिक्स भीड़ पिलाते रहती थी बाबू अपनी असफलता विद्यालय के अध्यापकों पर डालते हुए कुछ कहते हैं भले ही पूर्ण सत्य हो या ना हो लेकिन अर्ध सत्य अवश्य है -

"दिन रात पिताजी की नाक में दम किए रहते हैं कि यह करो वह करो तनखाह बढ़ाओ हमारी गर्दन पर मालिश करो"।(३)

विद्यालय के प्रधानाचार्य २ गुणों के लिए दूर-दराज तक प्रसिद्ध हो गए थे। वे दीजिए अपने रिश्तेदारों को विद्यालय में अध्यापक के रूप में नियुक्त करते थे इमानदारी पर पति पक्षी अध्यापकों को शक्ति का प्रदर्शन करते आवेदन पत्र देने के लिए बाध्य करते थे रिवाल्वर एवं नाकाबंदी के जोर पर चुनाव के समय प्रतिपक्ष के सदस्यों को कॉलेज में आने से रोकते हैं और सर्वसम्मति मैनेजर को चुने जाते थे यह सब विद्यालय के हित के लिए किया जाता था शिक्षा संबंधी अन्य त्रुटियों को ध्यान आकर्षित किया गया है एम.ए करने के बाद रिसर्च की जाती है जिसे सत्य ही रंगनाथ के घास खोद रहा हूं कहा है कक्षा में ऐसी पुस्तकें पढ़ाई जाती है शिवपाल गंज के विकास की चिंता जब-जब जननायक वर्जन सेवकों को सताती है तब तब शिवपाल गंज आकर लेक्चर झाड़ते थे भारत एक के तिहार देश है तुम खेतिहर आदमी हो तुमको अच्छी खेती करनी चाहिए अधिक अन्न उपजाना चाहिए।" इस पर इस प्रकार लगता है कि अगर ४८ घंटे भी भाषण किए बिना रह जाते हैं तो उनकी जीभ खुजलाने लगती है और आत्मग्लानि से भर उठती है और बोलते हैं मैं इतनी देर बिना लेक्चर दिए ही रह गया हाय मैं

कितना कंजूस हूँ फिकर है मुझे जो इस देश में पैदा होकर भी इतना देर मुँह बंद किए रहा है।" चुनाव के समय में अपने क्षेत्र में सुधार करवाना नई सड़के नहीं पुल बनाना, गरीबों को अन्न और वस्त्र बटवा ना जो बंद कर दिया करवाते करवाते हैं नैतिक कामों को न्याय संगत सिद्ध करने के लिए अनोखे तर्क देते गबन आपकी यूनियन की सुपरवाइजर ने किया और इसका हर्जाना भी सरकार दे या तो सरकार सुपरवाइजर को बंदी बनाकर हमारे सामने प्रस्तुत करें या कुछ और करें जो भी हो यदि सरकार चाहती है कि यूनियन जीवित रहे और उसके द्वारा जनता का कल्याण होता रहे तो उसे हर्जाना भरना पड़ेगा"। इस प्रकार स्वतंत्रता के बाद सत्ता और संपत्ति का नशा किस प्रकार सिर पर चढ़कर बोलने लगता है यह बताने का प्रयत्न लेखक ने किया है।

उपन्यास साहित्य के लिए लिखा गया है कि-" उपन्यास सामाजिक चेतना का अभिभूत दर्पण होता है वह सामाजिक विघटन की दिशा को समाज की स्वाभाविक दशा नहीं मानता वह समाज को व्यवस्थित संगठन देखना चाहता है। और उपन्यास की दृष्टि सामाजिक परिवर्तन की ओर रहती है। वह सामाजिक विकृति या प्रभाव विपन्नता सामाजिक बिखराव का चित्रण इसलिए करता है कि सामाजिक यथार्थ उभरे और यथास्थिति और चढ़ता पर प्रहार हो वह सामाजिक पुनर्गठन और पुनः निर्माण के लिए जंग का भी उपयोग करता है। जीवन जिस गति से जटिल संघर्षपूर्ण और पेचीदा होता है मनुष्य की चमड़ी भोथरी होती गई है उसी गति से शब्द की तीसरी शक्ति व्यंजना से व्युत्पन्न व्यंग का महत्व बढ़ता गया है जॉन ड्रायडेन शहरी जीवन की कुल भौतिकवाद शोरगुल आप मनुष्य हीनता और व्यभिचार को तोड़ने और मनुष्य की आंखों में उंगली डालकर उसे जागरूक करने का एकमात्र अस्त्र व्यंग्य है उन्होंने इसका लक्ष्य बुराई का सुधार बताया" :

"The true end of satire is the amendment of vices through correction."(8)

आजादी के बाद कई प्रकार की कु प्रवृत्तियां व्यापारी वर्ग में बनती जा रही है जो देखने में उतनी गंभीर नहीं लेकिन परिणाम में वह खाद्य पदार्थ एवं उत्सवों के मिलावटी प्रवृत्ति तथा काला बाजार इसी के कारण समाज में शारीरिक मानसिक एवं पतन की ओर बढ़ रहा है कोई भी जगह चावल का आटा मिट्टी का गोबर तक का प्रयोग किया जाता है। अस्पताल में डॉक्टर रोगी को दवाई की जगह पर पानी की बोतल पकड़ा कर राम का नाम लेकर पीने को कहता है, और दवाइयां चुराकर बेच देता है। कुनबा परस्ती का धुन हमारे राजनीति सामाजिक जीवन को भीतर ही भीतर खा रहा है। शिक्षण संस्थाओं में मैनेजर और प्रिंसिपल अपने संबंधी शिक्षा किया कार्यकारी बाबू के रूप में नियुक्ति देता है। और उसे दूसरे का गला दबाकर सीनियर घोषित किया जाता है। स्वतंत्रता के बाद कई आंदोलन किए गए जिसका मूल सद्भाव था, जनता की कामना थी, जो निहित स्वार्थ धूर्तता एवं विश्वास के कारण समाज में कई सारे वर्ग पहले से ही अधिक बड़ा एवं सत्ताधारी बनाने में सफल हुआ है।

इस उपन्यास में गांव में फैले अंधविश्वासों और रोगियों का संकेत भी दृष्टिपात होता है। लोगों किसी भी प्रकार की आपत्ति हो वह शरण में मनोकामना की सिद्धि के लिए देवी देवताओं की पूजा करते थे मन्नत मनाई जाती थी। सनीचर को गाँव सभा का प्रधान बनाया था वह मंदिर के बीचो बीच घुटने मोड़ के बैठ गया, और जगदंबिक, जगदंबिक का नारा लगाता था रंगनाथ को कांस की फुनगी में गांठ लगाते देख सब राहगीर वैसा ही करने लगे मुझे बताया

गया था कि, हनुमान जी की गांठ है पूरा मार्ग आंखों से भर जाता है और रंगनाथ विशेष शांति और आत्म गौरव के भाव से भर जाता है और उन्हें नए संप्रदान का प्रवर्तन किया और पुरानी और नई पीढ़ी के बीच होने वाले संघर्ष की झलक हमें वैधजी और रुपन बाबू के संबंधों तथा विवाह को लेकर वैधजी और उनके बड़े बेटे के बीच होने वाली तनातनी मिलती है। साहित्य और कला के क्षेत्र में विशेष होने वाले संघर्ष के विषय में शुक्ला जी लिखते हैं कि-

" पिछली पीढ़ी के मन में अगली पीढ़ी को मूर्ख और अगली के मन में पिछली को जोकर समझने का चलन वहां इतना बढ़ गया है कि अगर क्षेत्र साहित्य या कला का ना होता तो अब तक ग्रह युद्ध हो चुका होता"(५)

इस प्रकार साहित्य और विषय की दृष्टि से "राग दरबारी" उपन्यास का चित्र विस्तृत है।

"बगुला के पंख" का व्यंग्य राजनीति की विसंगतियों पर आधारित है जानकी वल्लभ शास्त्री ने मेघ गीत में लिखा है कि-

"जनता धरती पर बैठी है, नभ में मंच खड़ा है , जो जितना है दूर महीं से, उतना वहीं पड़ा है"

"नेता की जन से दूरी, आश्वासन और करनी के मध्य लंबा अंतराल के साथ जाती-पाती का वैषम्य आदि यहां व्यंग्य के विषय है। ऊंची कुर्सी के लिए किसी योग्यता कि नहीं अवसरवादी दा की अपेक्षा है। मंत्री बनने के लिए भी योग्यता बेकार है, चाहिए पेशावर सहारा चुनावी भाषण वादे कांग्रेस की वरिष्ठता आदि की खुलकर पोल खोली गई है, उनकी व्यंग्यात्मक दृष्टि का अधिकांश शिकार राजनीतिक दल उनके कार्यकर्ता और उनका चुनाव प्रणाली का क्षेत्र रहा है जनतंत्र की व्यवस्था पर स्थान स्थान पर टिप्पणी है इकबाल साहब की तर्ज पर कि प्रजातंत्र में लोगों को गिना जाता है तोला नहीं जाता है।"(६)

उपन्यासकार श्री लाल शुक्ला को व्यंग्यकार के रूप में भी महत्वपूर्ण स्थान है राग दरबारी उनका सर्वश्रेष्ठ व्यंग्य उपन्यास है जिसे शिवपालगंज का वर्णन है वही पूरा भारत वर्ष है।

" सारे मुल्क में यह शिवपाल गंज ही फैला हुआ है"(७), -

"या यह राग उस दरबार का है, जिसमें हम देश की आजादी के बाद और उसके बावजूद आहत अपंग की तरह डाल दिए गए हैं, या पड़े हुए हैं।"(८)

स्वातंत्र्योत्तर भारत की देहाती समाज के यथार्थ को उद्घाटित करने में समर्थ महाकाय उपन्यास एवं उपन्यासकार के शब्दों में लिखा गया है कि -"राग दरबारी का संबंध एक बड़े नगर से कुछ दूर बसे हुए गांव की जिंदगी से है जो पिछले बीस वर्षों की प्रगति और विकास के नारों के बावजूद निहित स्वार्थी और अनेक अवांछनीय तत्वों के आघातों के सामने घिसट रही है। यह उसी जिंदगी का दस्तावेज है।"(९)

राग दरबारी उपन्यास श्रीलाल शुक्ला द्वारा रचित एक महत्वपूर्ण उपन्यास है जिसमें गांव की पटियाली, बदनसीबी, राजनीतिक, हथकंडे मूल्य हास संवेदनहीनता, कूड़ा कचरा यहां चित्रित है। लगता है शिवपाल गंज के अंचल में संपूर्ण भारत की ग्रामीण व्यवस्था का पुरा कूड़ा कचरा उड़ेल दिया है। लेखक के शब्दों में गांवों की राजनीति और चक्रों की शरण्या स्थल बन गए हैं, पितरों का रंगमंच, लैला मजनू छाप की लीला भूमि पिता-पुत्र के कारण स्थल और कुछ

न कर पाने की बिन बिन आहट और तटस्थ रूप से इन सब को देखते हुए और सहन करने वाली पलायनवाली संगीत शिवपालगंज में गूंजती है। मानवीय व्यवस्था, अन्याय, अमानुष, एकता, भ्रष्टाचार, पूंजीवादी प्रभाव से उत्पन्न माननीय संबंधों का खोखला पन, अर्थहीन नारेबाजी, सुधारवादी, कोरीकागज, योजनाएं, समझौतावादी, दृष्टिकोण और असंगति ओ के विरुद्ध कुछ न कहना की आंतरिक बिन, बिन आहट और यथा स्थिति तथा जड़ता को स्वीकारने की व्यवस्था राग दरबारी प्रहार लक्ष्य है, जंगे चित्र की भांति राग दरबारी उपन्यास में यंग अपने रचनाकार से एक दस्ता की अपेक्षा करता है जिसका अभावी व्यंग्य की प्रकृति में असंतुलन ला देता है।

श्रीलाल शुक्ला ने भारतीय जीवन का अनुसरण करते समय इसी दृष्टि का उपयोग किया है कि, पूरे शासन को इसी पीड़ा दृष्टि से देखा है लेखक का उद्देश्य पात्र का मजाक उड़ाना, कम सामाजिक अनीता की कटु आलोचना, कम आधुनिक जीवन की ममता, मूल्य हिनता को अनावृत करके पाठक को झकजोर करना अधिक पसंद है, व्यंग्य दृष्टिने उपन्यासकार के समृद्धि में निश्चित योगदान दिया और इसके लिए श्रीलाल शुक्ल की तुलना अंग्रेजी उपन्यासकार के साथ की जाती है। राग दरबारी स्वातंत्र्योत्तर परिस्थिति के चमक, व्यापक एवं परिवेश को मिटने वाला जीवंत दस्तावेज हैं। और अनेक परंपरागत उपन्यास के तत्व को एक और रखकर रचनात्मक स्थितियों के स्तर पर मोड़ देने का प्रयत्न किया है। यह कथ्य को प्रस्तुत करने की दृष्टि से महत्वपूर्ण उपन्यास के रूप में हमारे सामने आता है। इसमें स्थितियों का अनावरण किया है नये की तलाश नहीं है वास्तविकता के अनपहचाने और अपरिचित पहलू को अवेष्टित करने का प्रयत्न किया नहीं है। कुल मिलाकर यह उपन्यास स्वातंत्र्योत्तर भारत देश के उस गांव के पतित गंदगी भरे जीवन का दस्तावेज भले ही हो, वजनदार स्थितियों का वस्तुगत प्रस्तुतीकरण के कारण उसमें महान उपन्यास कहलाने की पात्रता भले ही ना हो पर महाकाव्यमक उपन्यासकार कहलाने का अधिकारी वह नहीं हो सकता। इस प्रकार श्री लाल शुक्लजी ने इस उपन्यास के ग्रामीण परिवेश की मुन्यहीनता का चित्र अंकित किया है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

- (1) रामदरश मिश्र के उपन्यासों में ग्रामीण परिवेश , अनिल विश्वनाथ काले पृष्ठ -31
- (2) श्री लाल शुक्ला राग दरबारी। पृष्ठ -32
- (3) लाल शुक्ला राग दरबारी। पृष्ठ -40
- (4) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यास का स्वरूप डॉ मृत्युंजय उपाध्याय पृष्ठ -92
- (5) लाल शुक्ला राग दरबारी। पृष्ठ-67
- (6) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यास का स्वरूप डॉ मृत्युंजय उपाध्याय पृष्ठ-93
- (7) लाल शुक्ला राग दरबारी। पृष्ठ -405
- (8) संस्मरण श्री लाल शुक्ल -93

शंकर शेष के नाटकों में मानवीय अनुभूतियों की तीव्र वेदना

डॉ. तस्लीम मनसूरी

आर्ट्स एन्ड कोमर्स कोलेज, वडनगर

डॉ.शंकर शेष का जन्म मध्य प्रदेश के बिलासपुर नगर में 2 अक्टूबर, 1933 में एक जमींदार परिवार में हुआ। "बिलासपुर एक संपन्न नगर है। नगर के चारों ओर पहाड़ों और जंगलों ने घेर रखा है। यह नगर 'सामंती परिवार का गढ़' नाम से प्रसिद्ध है। आज भी इसका प्रभाव इस नगर में दिखायी देता है।"

उनका पहरेवेश अत्यंत साधारण सा था। सफेद और साफ कपड़ों के शौकीन थे। "डा. शंकर शेष की वेश भूषा एकदम सीधी सादी थी। वे बाहर जाते समय पतलून और कुर्ता पहनते थे। घर में पाजामा और बनियान रहता था। उन्हें सफेद और साफ कपड़े पहनने का शौक था।"

बहुमुखी प्रतिभा संपन्न डा.शेष एक महान व्यक्ति एवम् एक श्रेष्ठ कलाकार थे। सामंती परिवार में जन्मे डा.शेष का व्यक्तित्व महान माना जाता है। डा.प्रभुदयाल अग्निहोत्री लिखते हैं - "डा.शेष का मन, उदम्य उत्साह, वाणी उदबोधक ओजस और लेखनी अपराजय ऊर्जा से परिलुप्त थी। शेष जी में अपूर्व संगठन शक्ति थी। वह सबको साथ लेकर चलने की कला में निपुण थे। आगतो पर अपना प्रभाव छोड़ना, यथा संभव सबकी सहायता करना और हर ठौर अपनेपन के निश्चल वातावरण का निर्माण करना उनके स्वभाव का गुण था।"

अपने जीवन में अनुशासन प्रिय रहे थे। अपने अधिकार का गैर इस्तेमाल उन्होंने कभी नहीं किया। काम में कभी भी कोई ढील या कचाश नहीं रहने देते थे। "मध्यप्रदेश सरकार ने डा. शंकर शेष की असाधारण क्षमता को देखकर 'शिक्षा सेवा विभाग' से आदिम जाति अनुसंधान संस्था में प्रतिनियुक्ति की।"

शंकर शेष के नाटक समकालीन असंगत स्थितियों में जीवित व्यक्ति की जीवन समस्याओं के साक्षी हैं। उनमें मनुष्य की पीड़ा यातना और हताशा ही नहीं उसकी अदम्य जिजीविषा और समस्या का समाधान भी प्रस्तावित हुआ है।

भ्रष्टाचार, महंगाई, गरीबी, भुखमरी, स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाज की कटु सच्चाईयें हैं। समाज में अपसंस्कृति बढ़ने से सामाजिक समस्याएं जटिल होती गयीं।

मूर्तिकार :- डा.शंकर शेष ने सन् 1955 में 'मूर्तिकार' नाटक लिखकर अपनी नाट्य रचना की नींव डाली थी। इस नाटक में जीवन की विडंबना तथा यथार्थ को प्रस्तुत किया है। यह नाट्य कृति स्त्री-पुरुष के बीच लगाव और तनाव का दस्तावेज तथा पारिवारिक समस्याओं की गाथा है। नाटककार ने स्त्री-पुरुष संबंधों पर प्रगतिवादी दृष्टि से विचार किया है। उनके त्रिविध संबंधों का एवम् मध्यवर्गीय परिवार की संघर्षपूर्ण कहानी को प्रस्तुत किया है। "नागपुर के मेडिकल कॉलेज के गेदरिंग में इस नाटक का प्रथम मंचन हुआ। यह नाटक बहुचर्चित रहा।"

नई सभ्यता के नये नमूने :-

यह नाटक 1956 में लिखा गया था। दुराचारियों का दमन करनेवाला भगवान कृष्ण के पौराणिक मिथ का प्रयोग इस नाटक में किया है। स्वतंत्र भारत में दिखाई देनेवाली विषम परिस्थितियों को और अधिकारियों की स्वार्थ

मनोवृत्ति को उजागर करने के लिए इस नाटक में प्रथम बार डा.शेष पौराणिक ऐतिहासिक मिथक का आश्रय लिया है ।

रत्न गर्भा:-यह नाटक सन् 1956 में लिखा गया था । प्रतिष्ठा और मान सम्मान के पीछे दौड़कर मनुष्य पतन की गर्त में गिर जाता है । सुनील इस नाटक का नायक है।उसके विकास के लिए अपने सर्वस्व को न्योछावर करनेवाली इस नाटक की नायिका इला,लेकिन दुर्घटना में उसका सौंदर्य कुरूप होता है।लेकिन प्रतिव्रता पत्नी के बलिदान से भी वह उपर नहीं उठ सकता ।"मानव निरंतर मन की अपेक्षा तन की ओर आकृष्ट होता है । मनुष्य की सौंदरयानुभूति शारीरिक सौंदर्य तक ही सीमित रहती है ।अपने इस चिंतन की अभिव्यक्ति डा.शेष ने रत्नगर्भा कृति में की है ।"⁶

नायिका इला को अपने पति के साथ अपने संबंध बनाकर रखने के लिए संघर्ष करना पड़ता है ।इला का पति सुनील खुद कहता है "मैंने सौंदर्य को अलौकिक शक्ति माना है।पर आज आकाश को मुझ पर ही टूटना था। "⁷
बेटोंवाला बाप :-

यह नाटक 1958 में लिखा गया ।"आधुनिक सुविधाओं से संपन्न ऐसे नागपुर के 'धनवटे नाट्य गृह' में प्रथम मंचन हुआ ।पहला प्रयोग बहुत ही सराहनीय था । मगर दुर्भाग्य यह है कि इस की पांडुलिपि भी उपलब्ध नहीं है ।श्रीमती सुधा शेष को भी वह उपलब्ध नहीं हो सका है ।" ⁸

तिल का ताड़ :-

यह नाटक 1958 में लिखा गया ।हमारे पुरखों की संकीर्ण मनोवृत्ति और प्रेमी -प्रेमिका की विवशता का चित्रण इस नाटक में किया गया है । यह हास्य व्यंग्यात्मक शैली में लिखा गया पहला नाटक है ।उसकी टंक लिखित पांडु लिपि है ।

बिना बाती के दीप:-

यह नाटक 1968 में लिखा गया । इसका प्रथम मंचन भोपाल की 'नाट्य सुधा' ने किया है। इस नाटक को मध्यप्रदेश सरकार की ओर से द्वितीय पुरस्कार मिला। डा.सुरेश और वीणा गौतम के अनुसार -"क्षण के मोह और अंधे मानव के इस्तेमाल की पहली कड़ी। बिना बाती के दीप थी ,जिन मुख बिंदुओं का निरंतर विस्तार शेष के आगे के नाटकों में देखने को मिलता है।"⁹

बंधन अपने अपने :-

यह नाटक 1969 में लिखा गया ।आधुनिक शिक्षा क्षेत्र में अपने पांव फैलाकर बैठी भ्रष्टाचार की प्रवृत्ति को उजागर किया है । व्यक्तिगत आवश्यकताओं को गौण स्थान देकर महत्वाकांक्षा की मृग मरीचिका के पीछे भागनेवाला आदमी अंत में एकाकीपन के दुख को नहीं सह सकता ।तब उसकी महानता खोखली,निरर्थक प्रतीत होती है ।

खजूराहों का शिल्पी :-

यह नाटक 1970 में लिखा गया । डा.शंकर शेष ने अपने नाटक "खजूराहो का शिल्पी "में काम संबंधों की श्लील -अश्लीलता की समस्या को उठाया है ।

कला और जीवन के क्षेत्र में नैतिक, अनैतिक शिल -अश्लील का प्रश्न चिरंतन काल से चला आ रहा है । नाटककार ने शिल -अश्लील के मूल्य को एक नयी दृष्टि से देखने की कोशिश की है ।शिल्पी ने मन्दिर में अनेक काम - मुद्राओं के शिल्पों का निर्माण किया था । इन शिल्पों पर धार्मिक आचार्य जब आपत्ति उठाते हैं,तब शिल्पी इसका

स्पष्टीकरण इस प्रकार करता है "सौंदर्य कभी अपावन नहीं होता। उसका सच्चा बोध हो जाने के बाद शील अश्लील का भेद मन में समाप्त हो जाता है।"¹⁰

फंदी:-

यह नाटक 1971 में लिखा गया। कथ्य और शिल्प की दृष्टि से एक अनोखा प्रयोग है। इच्छा, मृत्यु आज के समाज जीवन में उभर रहा नया विचार प्रवाह जिसके बारे में आज कल बहुत चर्चा हो रही है। "फंदी" में इसी समस्या का चित्रण किया गया है। सामान्य आदमी की विफल जिंदगी और कानून की जड़ता आदि की पृष्ठ भूमि पर नाटक कार ड.शेष इस प्रश्न को उठाते हैं, कि इच्छा मृत्यु योग्य है अथवा अयोग्य। फंदी अपनी मजबूरी स्पष्ट करता है "बीमारी से बाज आये पिताजी पैरों से लिपटकर रोने लगते हैं। कहते हैं बेटा, इंजेक्शन दो या मौत।"¹¹ फंदी इंजेक्शन नहीं दे सकता था। पर मौत जरूर दे सकता था। अनजाने में फंदी के हाथ अपने बाप का गला घोटते हैं। एक नवीनतम विषय को लेकर अवतरित इस नाट्य कृति को लेकर साहित्यिक जगत में बहुत हंगामा है।

एक और द्रोणाचार्य:-

यह नाटक 1971 में लिखा गया। महाभारत की कथा से गुरु द्रोणाचार्य का मिथ लेकर ड. शेष ने उसे समसामयिक संदर्भों से जोड़ दिया है। "आधुनिक शिक्षा व्यवस्था में होनेवाला अध्यापक एक ऐसा जीव है, जिसे सुविधा और सुरक्षा का निहायत आकर्षण है।"¹²

आर्थिक विषमता और सत्ता की श्रेष्ठता के बीच मनुष्य पीसा जाता है। वह अपनी आत्मा तक बेचने के लिए विवश हो जाता है। "सुविधा आदमी को अपाहिज बना देती है। द्रोणाचार्य के साथ यही हो जाता है।"¹³ वह अपने सत्व को खोकर व्यवस्था की कठ पुतली बनता है। ड.शेष ने इसमें आधुनिक नाटकों में आनेवाली नई संकल्पना को अपनाकर प्राचीन के जरिए आधुनिकता की व्याख्या करने की कोशिश की है।

कालजयी:-

यह नाटक 1973 में लिखा गया। इस नाटक में लेखक ने प्रजातंत्र और राज्य तंत्र का संघर्ष चित्रित किया है। कालजयी अपनी शक्तियों को निरंकुश रूप देना चाहता है। इस नाटक की कथा ऐतिहासिक होते हुए भी उसमें निहित पात्रों की वृत्ति कालजयी है। ड.शेष ने जनता के द्वारा परिवर्तन दिखाकर जनता की शक्ति की महत्ता को सिद्ध किया है। "राजनीति में जो तलवार से बचते हैं, उन्हें कभी-कभी फूल से कटना पड़ता है।"¹⁴

घरौंदा:-

यह नाटक 1975 में लिखा गया। ड.शेष ने मध्यवर्तीय समाज का चित्रण इसमें किया है। रूढ़िवादिता के साथ-साथ परंपरागत मान्यताओं एवम् मूल्यों के विरोध में भी यही वर्ग आगे रहता है। मध्यवर्ग की इसी अंतर्विरोधी प्रवृत्ति का उद्घाटन इस नाटक में किया है।

लेखक का उद्देश्य मानवीय मूल्यों की स्थापना है, जो जीवन को टूटने से बचाते हैं। मानवीय मूल्यों की आस्था रखनेवाली छाया सुदीव से प्रेम करती है। दोनों अपने लिए एक सुंदर घरौंदे की कल्पना करते हैं। मगर अर्थभाव के कारण उनका यह सपना पूरा नहीं होता। एक छोटे से घरौंदे की मोहक कल्पना को सच करने के लिए छाया अपने प्रेमी के कहने पर अपने बॉस मोदी से विवाह करती अंत में वह मोदी की होती है। अंत में मोदी की हत्या की साजिश करता है। उसकी जीवन दृष्टि को ग्रहण लगता है। वह कहता - "भावना को ताक पर रखकर संस्कारों का बोझ उतारकर और नैतिकता के माथे पर लात मारकर हमें हर काम सावधानी से करना है।"¹⁵

अरे मायावी सरोवर:-

यह नाटक 1974 में लिखा गया। डा.शेष ने यह नाटक नौटंकी शैली में लिखा है। "अरे मायावी सरोवर" इसी ही लोकनाट्य परम्परा का निर्वाह करनेवाला नाटक है। सुप्रसिद्ध निर्देशक श्री सत्यदेव दुबे ने इसका प्रथम निर्देशन किया था। आज तक के सभी नाटक महा नगरीय मध्य वर्ग के लिए लिखे गए। इस कृति से वे पहली बार आम दर्शकों के सामने जाने का साहस कर रहे हैं।¹⁶

रक्तबीज :-

यह नाटक 1976 में लिखा गया। हत्या और आत्महत्या के बीच की पतली रेखा को अनावृत करनेवाला यह नाटक बंबई के "अविष्कार" नामक नाट्य संस्था द्वारा 30 मार्च, 1978 में प्रथम बार रंगमंच पर प्रदर्शित हुआ। नाटककार समूची जिंदगी को रक्तबीजों की हत्या की श्रृंखला से ग्रस्त मानता है। उसका विचार है कि "एक व्यक्ति मौलिक रूप से तभी दूसरे को मार सकता है, जब मानसिक और नैतिक रूप से खुद मार डालता है। यानी पहले आत्महत्या ही होती है तथा बाद में हत्या...कुल मिलाकर हत्या ही जिंदगी का सत्य है।"¹⁷

पोस्टर :-

यह नाटक 1977 में लिखा गया। सदियों से चली आ रही जमींदारी के एक रूप के आधार पर वे एक आदिवासी गांव की परिकल्पना करते हैं, जहां का पटेल श्रमिकों को उनकी पूरी मजदूरी ही नहीं देता, उनकी मानवीय भावनाओं को भी अपने पक्ष में प्रयुक्त करता है, किंतु जब सामान्य श्रमिकों में किसी कारण अधिकारों के प्रति जागरूकता पैदा होती है, तो शांति के सभी केंद्र उसे दबा देते हैं। पर यहाँ नाटककार पूरी तरह संकेत कर देता है कि "जागरूकता दबती नहीं तात्कालिक दबाव से केवल स्थगित होती है।"¹⁸

राक्षस:-

यह नाटक 1977 में ही लिखा गया। राक्षस नाटक में डा.शेष ने हास्य -व्यंग्य के पुट में लपेटकर एक गंभीर समस्या का विवेचन प्रस्तुत किया है। महाभारत के प्रसिद्ध ' बकासुर राक्षस के मिथक का आधार लेकर इस नाटक में मानवी मन में छिपी विध्वंसात्मक राक्षसी प्रवृत्ति का उद्घाटन किया है।

राक्षस की कथावस्तु में नाटककार डा.शेष ने पतन और उत्थान, विध्वंस और विकास तथा विनाश और शांति के संघर्ष को चित्रित किया है।

चेहरे:-

यह नाटक 1978 में लिखा गया। नाटक का यथार्थ वादी शिल्प प्रगतिशीलता को एक दूसरे आयाम पर उभरता है। यहाँ पर सभी लोग अपनी अपनी दुर्बलता छिपाते एक नाटकीय और बनावटी जीवन जीते हैं। पर एक घटना के होते होते उनकी सारी बनावट सामने आ जाती है। सबके मुखौटे उनके चेहरों से उतर जाते हैं। इस नाटक में लेखक की प्रगतिशीलता किसी विचारधारा का प्रतिपादन न करते हुए मनुष्य को जैसा वह है वैसा ही रहने देने की विवशता को व्यक्त करके उससे बाहर आने का संकेत करती है। डा. शेष ने अनेक बार जीवन की छोटी - छोटी किंतु निर्णायक स्थितियों पर मारक प्रहार किया है।

बाढ़ का पानी :-

यह नाटक 1968 में लिखा गया। प्रस्तुत नाटक में यह दर्शाया है कि बाढ़ के पानी से घिरे गांव की विषमता और जाति बंधनों की दिवारे किस तरह अपने आप ढह जाती है, और किस तरह मनुष्यता का उदय होता है। इस नाटक का उद्देश्य और कथ्य की संप्रेषशीलता को देखकर मध्य प्रदेश शिक्षा और संस्कृति विभाग द्वारा आयोजित

नाट्य लेखन प्रतियोगिता में द्वितीय पुरस्कार देकर नाटक को सम्मानित किया गया। इस नाटक का प्रथम मंचन "नाट्य सुधा" भोपाल ने किया।

त्रिकोण का चौथा कोण:-

यह नाटक 1979 में लिखा गया। दूरदर्शन के अधिकारी की मांग पर डा.शेष ने "त्रिकोण का चौथा कोण" नाटक लिखा। यह नाटक उन्होंने तीन अंकों में लिखा है। लेकिन वह अभी तक प्रकाशित नहीं हुआ है।

कोमल गांधार:-

यह नाटक भी 1979 में ही लिखा गया। शेष ने महाभारतीय मिथ को लेकर "कोमल गांधार" की रचना की। गांधारी के चरित्र की असाधारण दृढ़ता इसमें दिखाई देती है कि गांधारी अंधे घृतराष्ट्र के प्रेमपूर्ण वचन याचनाएँ बल प्रयोग के बाद भी अपने पति के साथ अंधी बनकर रहने का निर्णय नहीं बदलती। लेकिन यही दृढ़ चरित्र गांधारी आत्म पीड़न में रहकर भी चुपके से आए एक कोमल क्षण को नहीं टाल सकती और उसका पत्नीत्व धीरे धीरे मातृत्व में परिवर्तित होता है। अंधे धृत राष्ट्र और अपने हट से अंधी बनी गांधारी के जीवन की शोकांतिका है।

आधी रात के बाद :-

यह नाटक 1981 में लिखा गया। यह डा.शेष का अंतिम नाटक है। इस रहस्यात्मक नाटक में जज के घर में चोरी करने आया चोर ही जज की चोरी को उजागर कर देता है। समाज में स्थित सफेदपोशों की काली करतूतों का पर्दाफाश करना ही इस नाटक का उद्देश्य है।

संदर्भ सूची-

1. डा. लवटे सुनिलकुमार - "नाटककार शंकर शेष" पृष्ठ 2
2. डा. हसमनीस मधुकर - "शंकर शेष के नाटकों का अनुशीलन"-पृष्ठ 29
3. डा.विनय -शंकर शेष रचनावली -खंड एक -शंकर शेष : एक जीवंत स्मृति डा.प्रभुदायल अग्निहोत्री" पृष्ठ 79
4. डा.विनय - "शंकर शेष रचनावली खंड एक -सबसे अंत में सबसे पहले " पृष्ठ 15
5. डा.हसमनीस मधुकर - "शंकर शेष के नाटकों का अनुशीलन"-पृष्ठ 38
6. डा.लवटे सुनिलकुमार - "नाटककार शंकर शेष" पृष्ठ 31
7. शंकर शेष समग्र नाटक 'रत्न गर्भा ' पृष्ठ 54
8. तदैव; पृष्ठ 31
9. डा.सुरेश और वीणा गौतम - "नटशिल्पी शंकर शेष" पृष्ठ 32
10. डा. शेष शंकर - "खजुराहों का शिल्पी" पृष्ठ 70
11. डा. लवटे सुनिलकुमार - "नाटककार शंकर शेष" पृष्ठ 45
12. डा. लवटे सुनिलकुमार - "नाटककार शंकर शेष" पृष्ठ 48
13. डा.लवटे सुनिलकुमार - "नाटककार शंकर शेष" पृष्ठ 49
14. वहीं; पृष्ठ 52
15. डा.शंकर शेष - "घरौंदा" पृष्ठ 57
16. डा.लवटे सुनिलकुमार - "नाटककार शंकर शेष" पृष्ठ 59
17. डा.शंकर शेष - "रक्तबीज " पृष्ठ 32
18. डा.विनय - शंकर शेष रचनावली -खंड तीन" प्रस्तावना

‘મનુસ્મૃતિ’ માં અર્થચિંતન

ડૉ. સુરેખાબેન કે.પટેલ

સંસ્કૃત વિભાગ,

જી. ડી. મોદી કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ, પાલનપુર - 385001

ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થા પ્રાચીનકાળથી જ સમૃદ્ધ અને સુવ્યવસ્થિત છે. આપણા પ્રાચીન ધર્માચાર્યોએ ચાર વર્ણ, ચાર આશ્રમ અને પુરુષાર્થ ચતુષ્ટય (ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ)નો વિચાર સમાજને આપીને તેની ઉત્કૃષ્ટતા પ્રદાન કરી છે અને તે જ કારણે આપણે જ્ઞાનના ક્ષેત્રે ‘વિશ્વગુરુ’ કહેવાયા. ઉપરોક્ત ચતુષ્ટયત્રયી (ધર્મ-અર્થ-કામ)નું પાલન કરતો મનુષ્ય પોતાના જીવનના અંતિમ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. દુનિયાના પ્રથમ ગ્રંથાલયનું પ્રથમ પુસ્તક ‘ઋગ્વેદ’ થી લઈને સમસ્ત સંસ્કૃત વાડમયમાં માનવસમાજનાં બધાં જ પાસાંનું સુંદર વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે.

ભારત, પ્રાચીનકાળથી જ કૃષિપ્રધાન દેશ રહ્યો છે. આર્થિક જીવનનું મુખ્ય કેન્દ્ર કૃષિ અને પશુપાલન રહ્યું છે. યોગ્યતા અનુસાર અને શક્તિ અનુસાર જ તેને પોતાની આજીવિકાનું સાધન પસંદ કરવાનો અધિકાર હતો. પ્રાચીન ભારતનાં આજીવિકાનાં મુખ્ય સાધન કૃષિ, પશુપાલન, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર અને અન્ય ઉદ્યોગ ધંધા હતા. વૈશ્ય લોકો પ્રાયઃ વાણિજ્ય અને વ્યાપાર કરતા હતા. વ્યાજ ઉપર ઋણ આપીને અધિક સંપત્તિનું અર્જન કરવું, તે પણ તે યુગનું એક મુખ્ય ધનોપાર્જનનું સાધન હતું. વ્યાજના દર નિશ્ચિત હતા. વધુ વ્યાજ લેનારને રાજા તરફથી દંડ પણ અપાતો. સામાજિક વ્યવસ્થાને સુસ્થિર રાખવામાં વેદ સાહિત્ય પછી સ્મૃતિ સાહિત્યની મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા છે. આ બધી સ્મૃતિઓમાં ‘મનુસ્મૃતિ’ સૌથી પ્રાચીન છે. ‘ઋગ્વેદ’માં મનુને માનવજાતિના ‘પિતા’ કહ્યા છે.^૧ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ મુજબ મનુએ જે કંઈ કહ્યું છે, તે ઔષધ છે.^૨ ‘મહાભારત’ માં ક્યાંક કેવળ ‘મનુ’ ક્યાંક ‘સ્વાયંભુવ મનુ’^૩ અને ક્યાંક ‘પ્રાચેતસ્ મનુ’ કહ્યા છે.^૪ મહાભારતકરે મનુને ‘અર્થશાસ્ત્રકાર’ પણ કહ્યા છે.

બાર અધ્યાય અને ૨૬૮૪ શ્લોક સંખ્યા ધરાવતી વર્તમાન ‘મનુસ્મૃતિ’ સરળ અને ધારાપ્રવાહ શૈલીમાં લખાયેલ છે. આ ગ્રંથનું વ્યાકરણ અધિકાંશ પાણિનિ સંમત છે. સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિએ ‘આપસ્તમ્બ’ અને ‘ગૌતમ’ સ્મૃતિની સાથે સામ્યતા ધરાવે છે. આ ગ્રંથના ઘણા-ખરા શ્લોક ‘વિષ્ણુ’ અને ‘વસિષ્ઠ’ ધર્મસૂત્રોમાં મળે છે. ભાષા સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ‘મનુસ્મૃતિ’ અને કૌટિલ્યના ‘અર્થશાસ્ત્ર’ માં સમાનતા જોવા મળે છે. વેદ પછી રાજ્યવ્યવસ્થા વિષયક વિચારો રજૂ કરતો પ્રથમ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથમાં પુરુષાર્થ ચતુષ્ટય (ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ)ની વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ‘મનુસ્મૃતિ’ ના સાતમા અને નવમા અધ્યાયમાં ‘અર્થ’ સંબંધી વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મશાસ્ત્ર અંતર્ગત જ અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, આચારશાસ્ત્ર, વર્ણ, સંસ્કાર, આશ્રમ, યજ્ઞ, યોગ-ઉપાસના વગેરે વિષયોની ચર્ચા જોવા મળે છે. રાજધર્મ, એ ધર્મશાસ્ત્રનો મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય છે. અર્થશાસ્ત્ર, જે મુખ્યતઃ રાજાના અધિકારો, વિશેષાધિકારો અને ઉત્તરદાયિત્વ સંબંધિત ધર્મશાસ્ત્રનું જ એક અંગ છે. મનુ અનુસાર ‘અર્થ તે છે, જે ધર્મથી જ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે’. કૌટિલ્ય, મનુને વેદો પછી રાજનીતિ, દંડનીતિ અને અર્થશાસ્ત્રના પહેલા આચાર્ય માને છે.

આચાર્ય મનુના 'અર્થ' સંબંધી વિચારો જોઈએ તો અર્થ (પૈસો) માનવજીવનની પાયાની જરૂરિયાત છે, તેના વિના માનવજીવન અશક્ય છે. 'અર્થ', ધર્મની જેમ મોક્ષ માર્ગમાં સહાયક છે કારણકે અર્થ એ સ્થૂળ શરીરની આવશ્યકતા છે. અર્થ વિના 'ધર્મ' અને 'કામ' લંગડા છે. 'અર્થ' ને મહત્ત્વ આપતાં મનુ કહે છે - 'બધી પવિત્રતાઓમાં 'અર્થ'ની પવિત્રતા શ્રેષ્ઠ છે. અર્થનું મહત્ત્વ ત્યાં સુધી જ છે, જ્યાં સુધી તે અધર્મ તરફ પ્રવૃત્ત ન થાય.' ત્રયીવિદ્યાને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માની છે કારણકે માનવસમાજની બધી સમસ્યાઓનું સમાધાન તેમાં સમાયેલું છે.

મનુ અનુસાર - 'જે પદાર્થ પ્રાપ્ત ન થયો હોય તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરવી. જે સંપત્તિ જીતીને કે કમાઈને લાવ્યા હોય તેનું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ. રક્ષિત ધનને વધારવાની ઈચ્છા કરવી. વૃદ્ધિ થયેલ ધનને સુપાત્રને વહેંચવું અર્થાત્ દાન કરવું.'^{૧૪} 'બગલાની જેમ ધન હડપવાની ચિંતા કરવી, સિંહની જેમ પરાક્રમ કરવું, વાઘ-વરુ જેવાં જંગલી પ્રાણીઓની જેમ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં શત્રુને મારી નાખીને સસલાની જેમ ભાગી જવું.'^{૧૫} મનુએ માનવની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો જેવી કે અનાજ, વસ્ત્ર, મકાન, શિક્ષણ આદિ વિષયો ઉપર પણ ચિંતન કર્યું છે. કઈ વસ્તુઓ ઉપભોગ યોગ્ય છે તેમજ કઈ ત્યાજ્ય છે, તે સંદર્ભે તેઓ કહે છે - 'જો પતિ ભોજન, વસ્ત્ર આદિનો પ્રબંધ કર્યા વિના પરદેશ ચાલ્યો ગયો હોય તો સ્ત્રીએ અનિર્દિત શિલ્પ અર્થાત્ સિલાઈ, સૂતર કાંતવું આદિ કર્મ કરીને આજીવિકા ઉપાર્જિત કરવી.'^{૧૬} રહેઠાણ અંગે મનુનું મંતવ્ય છે કે જ્યાં ધાન્ય-ફળ, ફૂલ, વૃક્ષ આદિની રમણીયતા હોય, આસપાસ વિનમ્ર લોકો નિવાસ કરતા હોય તથા આજીવિકાનાં સાધન (ખેતી- વ્યાપારાદિ) સુલભ હોય, તેવા સ્થળે રહેઠાણ રાખવું.

મનુએ, 'ઉત્પાદન' સંબંધી અધિકાર માત્ર વૈશ્ય વર્ણને જ આપ્યો છે. 'પશુઓનું રક્ષણ કરવું, દાન આપવું, અભ્યાસ કરવો, વ્યાપાર કરવો, વ્યાજ લેવું, ખેતી કરવી વગેરે કાર્ય વૈશ્ય વર્ગ માટે છે.'^{૧૭} વૈશ્ય, યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર બાદ વિવાહ કરીને ખેતી આદિ કરે અને હંમેશાં પશુપાલનમાં વ્યસ્ત રહે. બ્રહ્માએ પશુઓની સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ કરીને પાલનપોષણ માટે વૈશ્યોને જવાબદારી આપી. 'હું પશુપાલન નહિ કરું' એવી ઈચ્છા વૈશ્યે ક્યારેય પણ ન કરવી. વૈશ્યોની પશુપાલન કરવાની ઈચ્છા હોય તો રાજાએ બીજા (અન્ય વર્ણો) દ્વારા પશુ-પાલન ન કરાવવું.^{૧૮} મનુએ વર્ણ, જન્મ અનુસાર ન માનતાં ગુણ અને કર્મ અનુસાર માન્યા છે.^{૧૯} પશુઓની રક્ષા કરવી, દાન આપવું, યજ્ઞ કરવા, વેદ ભણવા, વ્યાપાર કરવો, વ્યાજ લેવું અને ખેતી કરવી આ બધાં કર્મો વૈશ્યો માટે કહ્યાં છે.^{૨૦} મનુએ, આપત્તિકાળમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયને પણ વૈશ્યનાં ખેતી, પશુપાલન અને વ્યાપાર દ્વારા આજીવિકા ચલાવવાનું કહ્યું છે.^{૨૧}

મનુએ 'જીવનનિર્વાહ' માટે દસ કર્મો કહ્યાં છે. '૧. વિદ્યા ૨. શિલ્પ ૩. ભૂતિ (દૂત વગેરે બનીને વેતન લેવું) ૪. સેવા (બીજાને ત્યાં દાસપણું કરી વેતન લેવું) ૫. ગોરક્ષક ૬. વ્યાપાર ૭. ખેતી ૮. ધૈર્ય (ઓછા ધનથી પણ સંતોષથી જીવન- નિર્વાહ ચલાવવો) ૯. ભિક્ષા-સમૂહ અને ૧૦. વ્યાજ, આ દસ જીવન નિર્વાહના હેતુ છે.'^{૨૨} આચાર્ય મનુ, ધર્મપૂર્વક ધન કમાવવાના હિમાયતી છે. 'કુટિલતા કે શઠતારહિત આજીવિકાને ઉત્તમ માને છે. સંતોષ સુખનું કારણ છે, અસંતોષ દુઃખનું કારણ છે.'^{૨૩}

સંગઠિત થઈને વ્યાપાર કરવાના 'કચ-વિકચ' ના નિયમો અંગે મનુ કહે છે - જળ અને સ્થળ (જમીન) માર્ગે વ્યાપાર કરનારા લોકોએ પોતાના લાભનો ૨૦મો ભાગ રાજાને કરરૂપે આપવો. ઉદ્યોગ-ધંધા સંદર્ભે - મનુની વર્ણવ્યવસ્થા કર્માનુસાર, યોગ્યતા અને પરિસ્થિતિ અનુસાર હતી. તેમના માટે જો બ્રાહ્મણ પોતાના કર્મથી જીવન ન વીતાવી શકે કે તો તે ક્ષત્રિયના, વૈશ્યના કર્મથી, લુહાર, ચિત્રકાર, કૃષિ, પશુપાલન, મજૂરી, વ્યાજ આદિથી પોતાનો જીવન-નિર્વાહ કરે. મનુએ, મોટાં ચંત્રનો પ્રયોગ હાનિકારક માન્યો છે.^{૨૪}

'મુદ્રા' સંબંધે મનુએ લોકોના વ્યવહાર માટે તાંબા, ચાંદી અને સોનાની મુદ્રાઓની ચર્ચા કરી છે. સૌથી નાના માપને મનુ 'ત્રસરેણુ' કહે છે. મનુ અનુસાર, રાજાએ ૧૫ દિવસમાં વ્યાપારીઓ સાથે બેસીને વસ્તુઓનું મૂલ્ય નિર્ધારિત કરવું જોઈએ. રાજાએ ૬ માસમાં તુલામાન, પ્રતીમાન અને ત્રાજવાંની તપાસ કરી લેવી. નાની વસ્તુઓ માટે નાનાં અને મોટી વસ્તુઓ માટે મોટાં બાટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઓછું તોલવાવાળાને માટે દંડની જોગવાઈ કરી છે' (મનુસ્મૃતિ : - 8/402 - 403)

'દાસ-દાસીઓના વેતન' અંગે મનુ કહે છે - 'રાજા, કામમાં નિયુક્ત કરેલ દાસ-દાસીઓ માટે કાર્ય અનુસાર પ્રતિદિન વેતન અને સ્થાન નિશ્ચિત કરે. જેમ કે પાણી ભરનારને, કચરો વાળનારને એક પણ (એક પૈસો), છ માસે એક જોડી વસ્ત્ર, પ્રતિમાસે એક દ્રોણ (૮ સેર) ધાન્ય આપવામાં આવતું. દાસ-દાસી માટે પ્રતિદિન ૬ પણ (પૈસા) વેતન હતું.'^{૧૬} મનુએ વેતન (મહેનતાણા)ના નિયમ નક્કી કરેલા હતા. જેમ કે - જો કર્મચારી રોગી થઈ જાય અને સ્વસ્થ થઈને પાછા કામ ઉપર આવે તો તેને આરંભથી જ પૂરું મહેનતાણું આપવામાં આવે.

'અર્થવ્યવસ્થા' બાબતે મનુ કહે છે - વૈશ્યવર્ણ દ્વારા કરવામાં આવેલ ઉત્પાદનને રાજાને આવશ્યકતાનુસાર સમાજમાં તેનું વિતરણ કરવું. ઉત્પાદનના વિતરણમાં રાજ્યનો ભાગ, પરિશ્રમ કરનારાઓનો ભાગ, મૂડીનું વ્યાજ તથા લાભની નિશ્ચિત માત્રા નક્કી કરવામાં આવી છે.

'કરગ્રહણ' બાબતે મનુનું ચિંતન છે કે - 'જમીન ઉપર રાજાનું સ્વામિપણ હોય છે, તેથી કર લેવાનો અધિકાર રાજ્ય કે રાજાનો હોય છે. ખરીદ-વેચાણ, માર્ગ, ભોજન, માર્ગઆદિમાં ચોર આદિના રક્ષણનો વ્યય અને લાભનો સારી રીતે વિચાર કરીને વ્યાપારીઓ પાસેથી કર લેવો. જે રીતે રાજા દેખ-ભાળ આદિ અને વ્યાપારી વ્યાપાર આદિના ફળથી યુક્ત રહે (અર્થાત્ બંને પોત-પોતાના વ્યવસાયથી યોગ્ય ફળ નફો પ્રાપ્ત કરે)તેવો સારી રીતે વિચાર કરીને રાજા, હંમેશાં નિશ્ચિત કર રાજ્યમાં લગાવે. જે પ્રમાણે જળો, વાહરડું અને ભરો પોતાના ખાદ્ય પદાર્થ (કમશ: લોહી, દૂધ અને મધ)ને ગ્રહણ કરે છે, તે રીતે રાજાએ પશુ તથા સુવર્ણ કર (મૂળ ધનથી અધિક)નો પચાસમો ભાગ અને ધાન્યનો છઠ્ઠો, આઠમો કે બારમો ભાગ (ભૂમિની શ્રેષ્ઠતા અર્થાત્ ઉપજાઉપણું અને પરિશ્રમ આદિનો વિચાર કરીને) કર ગ્રહણ કરવો, વૃક્ષ, માંસ, ઘી, ઔષધિ, મીઠું, ફળ, ફૂલ, પાંદડાં, શાક, ઘાસ, ચામડું, વાંસ તથા માટીનાં વાસણ, પથ્થરની બનેલી બધી વસ્તુઓનો છઠ્ઠો ભાગ કરરૂપે ગ્રહણ કરવો.'^{૧૮}

મનુ અનુસાર - વ્યાજ ઉપર ઋણ આપવામાં આવતું. સો રૂપિયાનું, સવા રૂપિયો વ્યાજનો નિયમ હતો. જો ઋણદાતા ધર્મનું સ્મરણ કરતાં એક હજારનું બે ટકા વ્યાજ લે તો તે પાપનો ભાગીદાર ન કહેવાતો. ભૂમિ, આભૂષણ અથવા ગાય આદિને ગિરો રાખીને ઋણ લઈ શકાતું હતું. દસ વર્ષ પછી તેનું સ્વામિત્વ પૂરું થઈ જતું અર્થાત્ હક્ક પૂરો થઈ જતો. વધુમાં વધુ વ્યાજનો દર પાંચ ટકા હતો. પાગલ, રોગી, બાળક, નશાયુક્ત, વૃદ્ધ આદિને તેમના સ્વજનોની ઈચ્છા વિના આપવામાં આવેલું ઋણ શાસ્ત્ર-મર્યાદાની પ્રતિકૂળ હતું. ઋણ લેનારનું મૃત્યુ થઈ જાય તો તેનો ભાઈ તે ઋણનું ચૂકવણું કરતો. જો ઋણી, ઋણ લીધા પછી ફરી જાય તો તેને રાજાને, તેને ઋણની રકમ પરત આપવી તથા ઋણનો દસમો ભાગ ઋણદાતાને અલગથી અપાવવો.

આયાત-નિકાસ, સંગ્રહ, કઈ વસ્તુ વેચવાથી વૃદ્ધિ થશે આદિ બાબતોનો રાજાએ વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રતિ પખવાડિયે વસ્તુઓની કિંમત કુશળ વ્યાપારીઓ પાસે નક્કી કરાવવી જોઈએ. શોષણ અટકાવવા બાબતે મનુ જાગૃત હતા. ક્ય-વિક્ય ઉપર નિયંત્રણ હતું.^{૧૯} નાવનું ભાડું કેવી રીતે લેવું. અર્થાત્ નદી આદિને નાવથી પાર કરવામાં ખાલી ગાડીનો એક પણ, લગભગ એક મણના બોજ સાથે બેસે તો અડધો પણ, ગાય આદિ પશુ તથા સ્ત્રી ચતુર્થાંશ પણ તથા બોજરહિત ખાલી મનુષ્યે એક અષ્ટમાંશ પણ નાવનું ભાડું આપવું.^{૨૦} 'કરગ્રહણ' બાબતે મનુનું કહેવું છે કે - 'રાજા, વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યો પાસેથી વાર્ષિક કર વસૂલ કરાવે અને લોકો પાસેથી કર લેવામાં ન્યાયપૂર્વક વર્તન કરે અને મનુષ્યો સાથે રાજા 'પિતા' સમાન વર્તન કરે.'^{૨૧} અર્થાત્ મનુ, અધિક કર લેવાના હિમાયતી ન હતા. 'રાજાએ આપત્તિ સમયે વૈશ્યના ધાન્યનો આઠમો ભાગ, સોના-ચાંદીમાંથી વીસમો ભાગ કરરૂપે ગ્રહણ કરવો. શુદ્ર, કારીગર આદિ પાસેથી કોઈપણ પ્રકારનો કર ન લેવો કારણ કે તેઓ મજૂરી કરીને રાજા ઉપર જ ઉપકાર કરનારા છે'.^{૨૨}

મનુએ ચોરી કરનાર શુદ્ર માટે આઠગણો, ક્ષત્રિયને બત્રીસ ગણો, બ્રાહ્મણને માટે ૧૦૦ કે ૧૨૮ ગણા દંડની જોગવાઈ કરેલી છે. મનુને મતે દંડ જ સમસ્ત પ્રજા ઉપર શાસન કરે છે. મનુ, દંડ પ્રશંસા કરતાં કહે છે - 'દંડથી પ્રજારંજન કરી શકાય છે. દંડ આપવાથી અવ્યવસ્થા દૂર થાય છે. પરંતુ અનુચિત દંડ પ્રયોગથી હાનિ થાય છે, તે પણ કહ્યું છે'.^{૨૩}

આચાર્ય મનુ ઉપરાંત તેમના અનુગામી અને પુરોગામી ધર્મશાસ્ત્રકારો તેમજ અર્થશાસ્ત્રકારોના ગ્રંથોમાં પણ અર્થચિંતન જોવા મળે છે. 'વેતનાદાન' ના નિયમ અને 'દંડ' વિધાન અંગે યાજ્ઞવલ્ક્યજીએ પણ ચર્ચા કરી છે.^{૨૪} જો કોઈ સેવકને તેનું મહેનતાણું ન આપે તો તેના માટે કૌટિલ્યે દંડનો નિર્દેશ કર્યો છે.^{૨૫} કૌટિલ્યે તો અધિક વ્યાજ લેનારને માટે દંડ નિર્દેશ કર્યો છે.^{૨૬} નારદ અનુસાર 'સેવકને વેતન ન આપવું તે એક વિવાદ છે. તેઓએ પણ 'નારદસ્મૃતિ'માં 'વેતનાદાન' સંબંધે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. ધર્મશાસ્ત્રીય ગ્રંથોના અધ્યયનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઋણ કેવળ ઋણી (નાણાં લેનાર) પાસેથી જ નહીં પરંતુ તેની ત્રણ પેઢીઓ સુધી વસૂલ કરી શકાતું હતું. પ્રાચીન ભારતીય ધર્મગ્રંથોમાં વ્યાજખોરીને 'બ્રહ્મહત્યા' સમાન પાપ કહ્યું છે. મનુ અનુસાર, જે વ્યક્તિ નિયમાનુસાર અને ન્યાયપૂર્વક વ્યાજ ખાય છે તથા સ્વયં પણ પોતાના ધનનો સમાજ કલ્યાણ અર્થે વિનિયોગ કરે છે, તે પાપ ગણાતું નથી. કૌટિલ્ય પણ આ મતનું સમર્થન કરે છે.

❖ પાદટીપ

1. ઋગ્વેદ : ૧/૮૦/૧૬, ૧/૧૧૪/૨, ૨/૩૩/૧૩	14. મનુસ્મૃતિ : ૪/૧૧,૧૨
2. તૈત્તિરીય સંહિતા : ૨/૨/૧૦/૨	15. મનુસ્મૃતિ : ૧૧/૬૩
3. મહાભારત – શાન્તિપર્વ : ૨૧/૨૨	16. મનુસ્મૃતિ : ૭/૧૨૫-૧૨૬
4. મહાભારત – શાન્તિપર્વ : ૫૭/૪૩	17. મનુસ્મૃતિ : ૭/૧૨૭-૧૨૯
5. મનુસ્મૃતિ : ૭/૯૯,૧૦૧	18. મનુસ્મૃતિ : ૭/૧૩૦/૧૩૨
6. મનુસ્મૃતિ : ૭/૧૦૬	19. મનુસ્મૃતિ : ૮/૪૦૧
7. મનુસ્મૃતિ : ૯/૭૫	20. મનુસ્મૃતિ : ૮/૪૦૫
8. મનુસ્મૃતિ : ૧/૯૦	21. મનુસ્મૃતિ : ૭/૮૦
9. મનુસ્મૃતિ : ૯/૩૨૩-૩૨૮	22. મનુસ્મૃતિ : ૧૦/૧૨૦
10. મનુસ્મૃતિ : ૧/૮૭	23. મનુસ્મૃતિ : ૭/૧૭-૨૧,૨૮

11. मनुस्मृति : १/९०	24. याज्ञवल्क्य स्मृति : २/१९४
12. मनुस्मृति : १०/८२	25. अर्थशास्त्रम् : ३/१३
13. मनुस्मृति : १०/११६	26. अर्थशास्त्रम् : ३/११/२

❁ सन्दर्भ ग्रन्थाः

1. ऋग्वेद संहिता : सम्पादक – पं. श्रीराम शर्मा आचार्य, प्रकाशक : ब्रह्मवर्चस्, शान्तिकुञ्ज. हरिद्वार, (उत्तरांचल), आवृत्ति : तृतीय, १९९६
2. तैत्तिरीय संहिता : सम्पादक : सातवलेकर, प्रकाशक : स्वाध्यायमण्डल, पारडी, वलसाड, १९५७
3. श्रीमन्महाभारतम् : सम्पादक : (मूलमात्रम्) महर्षि कृष्णद्वैपायन प्रणीत (शान्तिपर्व) प्रकाशक : गीताप्रेस, गोरखपुर, संस्करण : प्रथम, २०१४
4. मनुस्मृति : आचार्य मनु (मणिप्रभा टीका सहित) टीकाकार : पण्डित हरगोविन्द शास्त्री, प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरिज, वाराणसी, संस्करण : द्वितीय, १९६५
5. याज्ञवल्क्य स्मृति : श्रीमद्योगीश्वर महर्षि याज्ञवल्क्य प्रणीत (विज्ञानेश्वर प्रणीत 'मिताक्षरा' और 'प्रकाश' हिन्दीव्याख्या सहित), व्याख्याकार : डॉ. उमेशचन्द्र पाण्डेय, प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, संस्करण : सप्तम, वि.सं. २०६०
6. कौटिलीय अर्थशास्त्रम् : आचार्य कौटिल्य, सम्पादक : चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, संस्करण , चतुर्थ : १९९६
7. बौधायन धर्मसूत्रम् : महर्षि बौधायन रचित (गोविन्द स्वामी रचित विवरणवृत्ति सहित), सम्पादक : डॉ. नरेन्द्रकुमार आचार्य, प्रकाशक : विद्यानिधि प्रकाशन, दिल्ली, संस्करण : प्रथम, १९९९
8. नारदस्मृति : संपादक : डॉ. ब्रजकुमार किशोरस्वाई, प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी संस्करण : वि.सं. २०६५ (Reprint- 2008)

“ આણંદ જિલ્લા ના ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો નો માનસિક સ્વાસ્થ્ય નો અભ્યાસ.”

Fulare Payalben Amar Singh
Special educators Anand & PH. D Scholar
Under Guidance Dr. G.D. Patel (Associate Professor),
Psychology Department, J.P. Arts & Com. Collage, Killa pardi,

સારાંશ:-

આણંદ જિલ્લા ના ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો નો માનસિક સ્વાસ્થ્ય નો અભ્યાસ.હાલની તપાસ ક્ષેત્રમાં છે. નમૂનામાં 120 શિક્ષકો સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે જેમાંથી કોમર્સ ના શિક્ષકો 60 સભ્યો અને 60 સાયન્સ ના શિક્ષકો હતા. આ તપાસના હેતુ માટે ડો. દ્વારકા પ્રસાદ દ્વારા વિકસિત “માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઈન્વેન્ટરી”, ડો. એન.એન. વિંગ અને ડો.એસ.કે. વર્માનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો નો માનસિક સ્વાસ્થ્ય વચ્ચેનો સરેરાશ તફાવત જાણવા માટે “t” પરીક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું હતું. પરિણામ દર્શાવે છે કે 0.05 સ્તરે ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકોનો માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં નોંધપાત્ર તફાવત છે. તેનો અર્થ એ છે કે કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો નો માનસિક સ્વાસ્થ્ય સારું હોય છે. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો નો માનસિક સ્વાસ્થ્ય 0.05 સ્તરે નોંધપાત્ર તફાવત છે.

માપદંડ:

- કોમર્સ ના શિક્ષકો
- સાયન્સ ના શિક્ષકો

પરિચય :-

માનસિક સ્વાસ્થ્ય શું છે?

માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં આપણી ભાવનાત્મક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને સામાજિક સુખાકારીનો સમાવેશ થાય છે. તે અસર કરે છે કે આપણે કેવી રીતે વિચારીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ અને કાર્ય કરીએ છીએ. તે એ નક્કી કરવામાં પણ મદદ કરે છે કે આપણે કેવી રીતે તણાવને હેન્ડલ કરીએ છીએ, અન્ય લોકો સાથે સંબંધ કરીએ છીએ અને પસંદગીઓ કરીએ છીએ. જીવનના દરેક તબક્કે, બાળપણ અને કિશોરાવસ્થાથી લઈને પુખ્તાવસ્થા સુધી માનસિક સ્વાસ્થ્ય મહત્વપૂર્ણ છે.તમારા જીવન દરમિયાન, જો તમે માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ અનુભવો છો, તો તમારા વિચાર, મૂડ અને વર્તનને અસર થઈ શકે છે.

ઘણા પરિબલો માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓમાં ફાળો આપે છે, જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

જૈવિક પરિબલો, જેમ કે જનીન અથવા મગજ રસાયણશાસ્ત્ર

- જીવનના અનુભવો, જેમ કે આઘાત અથવા દુર્ઘટ્યવહાર
- માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓનો કૌટુંબિક ઇતિહાસ

. માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ ધરાવતા લોકો સારા થઈ શકે છે અને ઘણા સંપૂર્ણ રીતે સ્વસ્થ થઈ શકે છે.

□ પ્રારંભિક ચેતવણી ચિહ્નો:-

- વધારે ખાવું કે ઊંઘવું અથવા બહુ ઓછું
- લોકો અને સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહેવું
- ઓછી કે ઉર્જા ન હોવી
- નિષ્ક્રિયતા અનુભવવી અથવા કંઈપણ મહત્વનું નથી
- ન સમજાય તેવા દર્દ અને પીડાઓ
- અસહાય અથવા નિરાશા અનુભવવી
- ધુમ્રપાન, પીવું અથવા સામાન્ય કરતાં વધુ દવાઓનો ઉપયોગ કરવો
- અસામાન્ય રીતે મૂંઝવણ અનુભવવી, ભુલાઈ ગયેલી, ધાર પર, ગુસ્સો, અસ્વસ્થ, ચિંતિત અથવા ભયભીત
- કુટુંબ અને મિત્રો સાથે બૂમો પાડવી અથવા લડવું
- ગંભીર મૂડ સ્વિંગનો અનુભવ કરવો જે સંબંધોમાં સમસ્યાઓનું કારણ બને છે
- સતત વિચારો અને યાદો રાખવાથી તમે તમારા માથામાંથી બહાર નીકળી શકતા નથી
- અવાજો સાંભળવા અથવા એવી બાબતો પર વિશ્વાસ કરવો જે સાચી નથી
- પોતાને અથવા અન્યને નુકસાન પહોંચાડવાનું વિચારવું
- તમારા બાળકોની સંભાળ લેવા અથવા કામ પર અથવા શાળાએ જવા જેવા દૈનિક કાર્યો કરવામાં અસમર્થતા

□ માનસિક સ્વાસ્થ્યની વ્યાખ્યા?

સાદું માનસિક સ્વાસ્થ્ય એ સુખાકારી, આત્મવિશ્વાસ અને આત્મસન્માનની ભાવના છે. તે આપણને અન્ય લોકો, રોજિંદા જીવન અને આપણા પર્યાવરણનો સંપૂર્ણ આનંદ માણવા અને પ્રશંસા કરવા સક્ષમ બનાવે છે. જ્યારે આપણે માનસિક રીતે સ્વસ્થ હોઈએ ત્યારે આપણે કરી શકીએ છીએ.

- સકારાત્મક સંબંધો રચે છે
- અમારી ક્ષમતાઓ સુધી પહોંચવા માટે અમારી ક્ષમતાઓનો ઉપયોગ કરો
- જીવનના પડકારોનો સામનો કરો

□ આપણે આપણું માનસિક સ્વાસ્થ્ય કેવી રીતે સુધારી શકીએ?

હકારાત્મક માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટેની કેટલીક ટીપ્સ છે:

- તમારી લાગણીઓ વિશે વાત કરો અથવા વ્યક્ત કરો
- નિયમિત કસરત કરો

- સ્વસ્થ ભોજન લો
- પૂરતી ઊંઘ લો
- મિત્રો અને પ્રિયજનો સાથે સમય વિતાવો
- નવી કુશળતા વિકસાવો
- આરામ કરો અને તમારા શોખનો આનંદ લો
- વાસ્તવિક લક્ષ્યો સેટ કરો
- મદદ મેળવવી પણ જુઓ.

માનસિક બીમારી શું છે?

“માનસિક બીમારી એ એક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યા છે જે વ્યક્તિ કેવી રીતે વિચારે છે, કેવી રીતે વર્તે છે તેના પર નોંધપાત્ર અસર કરે છે”

તેનું નિદાન પ્રમાણભૂત માપદંડો અનુસાર કરવામાં આવે છે.

માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યા વ્યક્તિ કેવી રીતે વિચારે છે, અનુભવે છે અને વર્તે છે તે પણ અસર કરે છે, પરંતુ એ

- ચિંતા
- બાયપોલર મૂડ ડિસઓર્ડર
- વ્યક્તિત્વ વિકૃતિઓ

હતાશા

આ બીમારીઓને માનસિક વિકાર, માનસિક ક્ષતિ અથવા માનસિક વિકલાંગતા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે

❖ અગાઉના સંશોધનો:-

☒ માનસિક સ્વાસ્થ્યના અભ્યાસો :-

(1) “જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ.”

- અભ્યાસક: રાઈ અને યાદવ (1993)
- સાધન સામગ્રી: (1)વ્યક્તિગત માહિતી પત્રક.
- (2)માનસિક સ્વાસ્થ્ય પૃથ્થકરણ પ્રશ્નાવલી.
- નમુનો:અધ્યયનના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને શહેર અને ગામડામાં રહેતા ધોરણ 9 થી 12 ના 501 વિદ્યાર્થીઓ જેમાં 251 છોકરાઓ અને 250 છોકરીઓને યદચ્છ રીતે નમુના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.
- આંકડાશાસ્ત્ર: “F” પરીક્ષણ
- તારણ:- (1)શહેર અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. (2)ઉંમર અને અભ્યાસના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે.

(2) “કિશોરો અને કિશોરીઓના વ્યક્તિત્વના સંદર્ભમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અભ્યાસ.”

- અભ્યાસક: સનવાલા સરિતા ડુબે શુભા અને ભટનાગર ભારતી (2006)

- સાધન સામગ્રી: (1) વ્યક્તિગત માહિતી પત્રક
- (2) ડૉ.એ.કે. શ્રીવાસ્તવ અને ડૉ. જગદીશ રચિત માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંશોધનિકા.
- નમુનો: પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે ધોરણ-9 અને ધોરણ-10 માં અભ્યાસ કરતા 60 કિશોરીઓ અને 60 કિશોરીઓ એમ કુલ 120 ને નમુના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.
- આંકડાશાસ્ત્ર: “t” અને “F” પરીક્ષણ
- તારણ: (1) વ્યક્તિત્વના સંદર્ભમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે.
- (2) સારા વ્યક્તિત્વના સંદર્ભમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના વિકાસ માટે સારા સલાહકારની જરૂર છે

ઉદ્દેશ્ય:- આણંદ જિલ્લા ના ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો નો માનસિક સ્વાસ્થ્ય નો અસરનો અભ્યાસ કરવો.

પૂર્વધારણા:-

આણંદ જિલ્લા ના ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો નો માનસિક સ્વાસ્થ્ય નો સરેરાશ સ્કોર વચ્ચે કોઈ નોંધપાત્ર તફાવત નથી.

પરિવર્તય

આધારી/અવલંબી પરિવર્તય:-

મેન્ટલ હેલ્થ ઈન્વેન્ટરી (ડૉ. દ્વારકા પાર્ષદ, ડૉ. એન.એન. વિંગ અને ડૉ. સંતોષ કે. વર્મા.)

સ્વતંત્ર પરિવર્તય:-

કોમર્સ ના શિક્ષકો અને

સાયન્સ ના શિક્ષકો

સંશોધન ડિઝાઇન:-

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નમૂનાની બિન-પુનરાવર્તિત માપદંડ ડિઝાઇનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને જૂથ વચ્ચેના તફાવતને માપવા માટે ટુ-ટેલ્ડ “ટી” ટેસ્ટનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તે એક વિષય છે જે અભ્યાસમાં જૂથને ખુલ્લી મૂકવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધન પદ્ધતિ:-

નમૂના પસંદગી:-

- અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યને ધ્યાનમાં રાખીને, આણંદ જિલ્લામાં માંથી નમૂનાઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.
- ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો ને પસંદ કરેલા નમૂનાઓને જૂથોમાં વહેંચવામાં આવ્યા હતા.
- કુલ 120 નમૂનાઓ એકંદર વસ્તીમાંથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા અને રેન્ડમ નમૂના પસંદગી પદ્ધતિ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

❖ સાધનો:-

➤ મેન્ટલ હેલ્થ ઈન્વેન્ટરી. PG (ડૉ. દ્વારકા પાર્ષદ, ડૉ. એન.એન. વિંગ અને ડૉ. સંતોષ કે. વર્મા) 38 વસ્તુઓનો સમાવેશ કરે છે.

➤ કસોટી આદર્શ રીતે પૂર્ણ થવામાં લગભગ 10 - 15 મિનિટ લે છે.

➤ વિભાજિત અર્ધ વિશ્વસનીયતાની ગણતરી ઓડ-ઇવન પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવી છે. આ સહસંબંધ ગુણાંક 0.91 હતો જે દર્શાવે છે કે PG અત્યંત વિશ્વસનીય છે. ટેસ્ટ-રી ટેસ્ટ વિશ્વસનીયતા હતી

0.93 હોવાનું જણાયું હતું.

➤ માપદંડની માન્યતા માટે સ્કેલની માન્યતાની ગણતરી કરવામાં આવી છે. સ્કેલ હતો સામાન્ય (N = 38) અને અસામાન્ય (N = 38) બે જૂથોમાં સંચાલિત. અસામાન્ય જૂથો મનોચિકિત્સકો દ્વારા નિદાન કરાયેલ મનોવૈજ્ઞાનિક અથવા માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ ધરાવતા દર્દીઓનો સમાવેશ થાય છે. આ

સ્કેલ પર સામાન્ય જૂથ કરતાં અસામાન્ય જૂથે માનસિક સ્વાસ્થ્યના ઉચ્ચ સ્કોર દર્શાવ્યા.

❖ માહિતીનું વિશ્લેષણ:-

ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો ના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સરેરાશ સ્કોર વચ્ચે નોંધપાત્ર તફાવત છે

Table

Categories	N	M	SD	't' Value	S 0.05
કોમર્સ ના શિક્ષકો	60	35.12	10.2	3.177	S
સાયન્સ ના શિક્ષકો	60	31.02	15.03		

S = significant & N.S = Non significant

પરિણામ અને ચર્ચા :-

- આપેલ કોષ્ટકોમાં, આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે “t” મૂલ્ય મેળવેલ છે.
- ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો ના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સ્કોર 3.177 (p = 0.05) છે. મેળવેલ સરેરાશ
- સાયન્સ ના શિક્ષકો સભ્યો 35.12 (SD = 10.2) કોમર્સ ના શિક્ષકો 31.02 (SD= 15.03) છે
- તેનો અર્થ એ છે કે નું સાયન્સ ના શિક્ષકો ના માનસિક સ્વાસ્થ્ય કરતાં
- કોમર્સ ના શિક્ષકો કરતાં ઓછું સારું છે.
- કોમર્સ ના શિક્ષકો નું માનસિક સ્વાસ્થ્ય વધુ સારું છે.
- ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવતા કોમર્સ અને સાયન્સ ના શિક્ષકો ના માનસિક સ્વાસ્થ્યના માં એટલા મટે તફાવત જોવા મળે છે કારણ કે તેના કાર્ય જુદાં જુદાં હોય છે.
- સાયન્સ ના શિક્ષકો ને બોર્ડ ની પરીક્ષા સાથે સાથે બીજી પરીક્ષા નુ શીખવાનું હોય છે .
- માનસિક બિમારીથી પીડિત વ્યક્તિ પણ તેમની સાથે રહે છે, તે વ્યવહાર જેવા તેમના પોતાના તણાવમાં વધારો કરે છે
- પોતાની સામાજિક છબી અને પ્રતિષ્ઠા. બીજો મોટો મુદ્દો એ છે કે તેમનો પોતાનો ઇનકાર અથવા સ્વીકારનો અભાવ તેમના પરિવારના સભ્યમાં માનસિક બીમારી છે. આ બદલામાં નબળી આંતરવ્યક્તિત્વ તરફ દોરી શકે છે.

- પરિવારના અન્ય સભ્યો સાથેના સંબંધો અને રોજબરોજના સંઘર્ષો તેમના પોતાના માનસિક સ્વાસ્થ્યને અસર કરે છે .
- પરિસ્થિતિને સમજવા અને તેનો સામનો કરવામાં વધુ સારી રીતે સક્ષમ છે, જે તેમના માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં સુધારો તરફ દોરી જાય છે.

• ♦ Reference:-

1. Hourani. C.L. (1999). The Mental health of status of women in the Navy and marital corps Preliminary findings from the perception of wellness and readiness. Assessment my med mar vol. 164(3) PP. 174-181.
2. Shrivastav. A.K. & Dr. Jagdish “Mental Health Inventory” Psychologist Prakashan Sansthan. V.H.B.-92, Sanjaynagar Colony, Varansi.
3. Swanson, J.W., Swartz, M.S., George, L.K., Burns, B.J., Hiday, V.A., Borum, R., Wagner and HR (1997) Interpreting the effectiveness of involuntary outpatient commitment: Aconceptual model. Journal of the American Academy of Psychiatry & the Law 25, 5-16.
4. Sugarman, P. and Moss, J. (1994) The rights of voluntary patients in hospital.

માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ માં પ્રણય ભાવના

પ્રા.ડૉ.એન.બી.વાઘેલા
(આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર. સંસ્કૃત)
આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, હિંમતનગર

સંસ્કૃત સાહિત્યાકાશમાં ભગવાન ભાસ્કરની જેમ પ્રકાશિત, કવિતા કામિનીના કમનીય કલાકાર કવિ કુલગુરુ મહાકવિ કાલિદાસ વિશ્વશ્રુત મહાકવિની સાથે - સાથે મહાન નાટ્યકાર પણ છે. એમની કીર્તિ કૌમુદી આજે સમસ્ત સંસારને કાવ્ય પ્રકાશથી દેદીવ્યમાન કરી રહી છે.

કાવ્યના જે બે ભેદ દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય શ્રાવ્ય કાવ્યમાં કવિતાથી યુક્ત કાવ્ય હોય છે. જેને સાંભળીને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. તો દૃશ્ય કાવ્ય એને કહેવામાં આવે છે. જેને જોઈને સાહિત્યનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રવ્ય કાવ્યથી દૃશ્ય કાવ્યમાં અધિક આનંદરસ પ્રવાહિત કરવાની ક્ષમતા છે. આ દૃશ્ય કાવ્યને જ નાટક કહેવામાં આવે છે.

કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યમ્ ।

નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ પ્રવર્તક આચાર્ય ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રની મહત્તા પ્રતિપાદિત કરતાં કહ્યું કે

ન સ ભોગો ન તત્કર્મ નાટ્યેડ સ્મિનયન્ન દૃશ્યતે

સર્વશાસ્ત્રાણિ શિલ્પાણિ કર્માણિ વિવિધાણિ ચ ॥¹

મહાકવિ કાલિદાસનું નામ શ્રવ્ય કાવ્યોને કારકો સંસ્કૃત - સાહિત્યમાં અત્યધિક સન્માનની સાથે લેવામાં આવે છે, તો પશ્ચ દૃશ્યકાવ્યો અર્થાત્ અભિનય અથવા મનોરંજનના પ્રમુખ સાધન નાટ્ય સાહિત્ય ઉપર એમનો એકછત્ર અધિકાર નકારી ન શકાય. વિશ્વ સાહિત્ય જગતમાં પ્રસિધ્ધ 'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ' નાટક એનું પ્રમાણ છે. શ્રવ્ય કાવ્યના ચમત્કારથી પ્રાયઃ બુદ્ધિજીવી સમાજ વધારે પ્રભાવિત અને લાભાન્વિત થાય છે, પરંતુ સામાન્ય જનતાનું મનોરંજન એવં માનવજીવનના અનુપમ આદર્શોને સમજવા અને જીવનમાં ઉતારવાની દૃષ્ટિથી નાટક અત્યંત લાભપ્રદ અને માનવોપયોગી છે. મહાકવિ કાલિદાસને એકબાજુએથી જો પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યકાર માનવામાં આવે તો બીજી બાજુ તેઓ એક સશક્ત નાટ્યકાર છે એ વાત પશ્ચ સ્વીકારવી જ પડે. તેમના જીવનની દીર્ઘકાલીન અનુભૂતિઓ અને લોકવ્યવહારોની પાવન પ્રવીણતાનો પરિચય એમના નિર્મલ નાટકોમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

મહાકવિ નાટ્યકાર કાલિદાસે તેમના નાટકોમાં માનવ હૃદયની વિભિન્ન દશાઓમાં ઉદીયમાન વૃત્તિઓનું ચિત્રણ સાંસારિક વ્યવહારની સાથે પૂર્ણ સામંજસ્ય સ્થાપિત કર્યું છે. નાટકોમાં પ્રેમમૂલક આખ્યોનોને જ કથાવસ્તુના રૂપમાં મહાકવિએ પરિગૃહિત કર્યા છે.

કાલિદાસે એમના નાટકોમાં પ્રેમની વિભિન્ન અવસ્થાઓ અને સ્થિતિઓનું દિગ્દર્શન અત્યંત મનોવૈજ્ઞાનિક ઢંગથી કર્યું છે. તેમના ત્રણ નાટક

1. વિક્રમોર્વશીયમ્
2. માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ અને
3. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ પ્રસિદ્ધ છે.

¹ ભરતનાટ્યમ્ ।

માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ ની અંદર પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં રહીને પણ રાજસી અન્ત:પુરમાં પ્રગટ થવાવાળા યૌવન - સુલભ પ્રેમનું ચિત્ર ચિત્રિત કર્યું છે. તો વિક્રમોવર્ણીયમ્ માં યૌવનની ઉદામ વાસનાથી ઉત્પન્ન, અતિ વિષયી પુરુષને એની પ્રેમિકાના વિરહમી પાગલ બનાવી દેવાવાળાં પ્રગાઢ પ્રેમનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જ્યારે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ માં ઉપર્યુક્ત બન્ને નાટકોથી ભિન્ન તપસ્યા એવં સાધનાના સહારે વિયોગની જવાબાથી વિશુદ્ધ બનેલા કામને પ્રેમમાં પરિવર્તિત કરીને અત્યંત સુંદર ચિત્ર પ્રસ્તુત કરી આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત શોધલેખમાં અમે 'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્' નાટકમાં મહાકવિ કાલિદાસે પ્રગટાવેલ પ્રેમતત્વને દર્શાવવાનો એક નાનકડો ઉપક્રમ સેવ્યો છે.

કવિ કે નાટ્યકાર એના યુગનો સાચો પ્રતિનિધિ હોય છે. તે એના યુગનો સાચો પ્રતિનિધિ હોય છે. તે એના યુગની ક્રમબદ્ધ ઘટનાઓને એની રમણીય રચનાઓમાં કોઇના કોઇ રૂપે વર્ણિત કરતો જ હોય છે. મહાન નાટ્યકાર કવિ કુલગુરુ કાલિદાસે 'માલવિકાગ્નિમિત્રમ્' ની અન્તર્ગત એમના યુગની પ્રાચીન એવં અર્વાચીન કવિઓના વિમલ ભાવોને બખૂલી બતાવ્યા છે. કવિની દૃષ્ટિએ પ્રાચીનો ન તો ખરાબ કે સારા હોય છે અને નવા ન તો ખરાબ કે સારા હોય છે. નહિં તો સજ્જન લોકો બન્નેને પારખીને સારા કે ખરાબ માને છે. જેમ કે

પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વ ન ચાપિ કાવ્યં નવમિત્યવર્ધમ્ ।

સન્ત: પરીક્ષ્યાન્યતરદ્ ભજન્તેમૂઠઃ પરપ્રત્યનેથબુદ્ધિ: ॥²

વિદિશાનો રાજા અગ્નિચિત્ર પ્રસ્તુત નાટકનો ધીરલલિત નાયક છે. અને માલવિકા નાયિકા છે. જે વિદર્ભરાજની બહેન છે. માલવિકા પટરાણી ધારિણીની નૃત્ય-સંગીત-કુશલા પરિચારિકાના રૂપમાં આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત થાય છે. ભારતીય નાટ્યકારોએ અન્ત:પુરના પ્રેમ-વ્યાપાર સંબંધી નાટિકા લખવામાં વધારે રુચિ બતાવી છે. અન્ત:પુરની પ્રણયલીલાવાળી આ નાટિકાઓનો મૂળ વિષય મોટેભાગે એક જ હોય છે. નાયિકા ક્યાંક બહારથી આવીને પરિચારિકાના રૂપમાં કામ કરતી હોય છે. પ્રચલિત માન્યતા છે કે કોઇ સિધ્ધ અથવા જ્યોતિષીએ એવી ભવિષ્યવાણી કરી છે કે આ નાયિકા સાથે વિવાહ કરવાવાળો પુરુષ ચક્રવર્તી રાજા થશે. પરિણામ સ્વરૂપ જાણીજોઇને મન્ત્રાગણ આ નાયિકાને અન્ત:પુરમાં પ્રવેશ અપાવે છે.

રાજાની દૃષ્ટિ નાયિકા ઉપર પડે છે અને બન્ને વચ્ચે પ્રણય અંકુર પ્રગટ થાય છે. મોટી રાણીને ઇર્ષ્યા થાય છે, એટલા માટે તે નાયિકાને યેન-કેન પ્રકારે રાજાથી અલગ રાખવાનો ઉપાય કરે છે. પરંતુ ફરીથી ઘટનાચક્ર એવું બદલાય છે કે રાજા અને નાયિકાનો વિભિન્ન પરિસ્થિતિમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે. રાણીને વાતની જાણ થાય છે, જે નાયિકા પરિચારિકા ના રૂપમાં છે તે વાસ્તવમાં તેની જ બહેન છે. તેથી તે એક એવો ઉપાય કરે છે, જેથી રાજાનો વિવાહ તે નાયિકા સાથે થાય છે.

માલવિકા સંગીત કલામાં નિપુણ છે. પ્રતિભાશાળી હોવાથી સાથે રૂપ-સૌન્દર્યમાં પણ સમૃદ્ધશાળી છે. પરંતુ પરિસ્થિતિએ એને આર્ધોપાન્ત સશંકી બનાવી દીધી છે. પરિણામસ્વરૂપ તેને તેના પ્રેમનું પ્રકૃષ્ટ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનો કોઇ અવસર જ સાંપડ્યો નથી. તે તેના પ્રગાઢ પ્રેમને પ્રગટ કરવાનું સાહસ પણ કરી શકતી નથી. આ અત્યંત વિચિત્ર સ્થિતિ છે કે પ્રેમિ અને પ્રેમિકા બન્ને ઉદામ પ્રાણોષ્માથી રહિત છે. બન્ને જણાં રાજમહેલની એક અન્તરંગ વ્યક્તિના છલ-છદમો ના મુખીપેક્ષી છે. માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ માં ના કોઇ નૈતિક ઉદ્દેશ્ય ચિત્રિત છે કે ના કોઇ પ્રેમનું દુર્દમનીય ઉપલબ્ધન છે.

² માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ - 1-2 ॥

પ્રથમાંકમાં જ કવિ કુલગુરુ કાલિદાસે શિક્ષા, શિક્ષક અને શિક્ષાર્થીનું મહત્વ પ્રતિપાદિત કરતાં કહ્યું છે કે વિદ્યા સત્પાત્રોનું મહત્વ જાણવાવાળા શિક્ષકો જ આપી શકે. શિક્ષક અને શિક્ષાર્થી અયોગ્ય હોય તો શિક્ષા ફલવતી ન બનતાં, શિક્ષા-જગત સાથે જોડાયેલા વિનીત અનુશાસનના ભાવને સમાપ્ત કરનારી સાબિત થાય છે.

બીજા અંકમાં માલવિકા એના હૃદયના સાચાં ભાવોને નિષ્કલ રૂપમાં અગ્નિમિત્ર પ્રતિ અભિવ્યક્ત કરતાં કહે છે. કે હે હૃદય ? પ્રિય સાથે મળવાની આશા તું છોડી દે, પરંતુ નજાને ડાબીઆંખ કેમ ફડકી છે - રહી છે, આનાથી મને કોઈ આશા બંધાઈ રહી છે. ઘણા દિવસોથી જોઈ રહી છું. પરંતુ સ્વીકારું કઈ રીતે ? હે નાથ ? પરાધીન છું, છતાં તમારી જ છું અને આપના પર મારી જાતને ન્યોછાવર કરું છું.

"दुर्लभः प्रियो मे तस्मिन्भव हृदयनिराशम्, अहो अपागा में परिकुरति किमपि वामः।"

एष च चिर दृष्टः कथं पुनरुप नेतव्यो नाथ ? मां पराधीना त्वयि परिगणय सत्तृणाम् ।।³

પ્રેમી માટે સંગીત અને નૃત્યમાં નિપુણ થવું એ સોનાની વીટીમાં હીરાના નંગની માફક છે. પ્રસ્તુત નાટ્યમાં નાટ્યકાર કાલિદાસ ચિત્રકલા, સંગીતકલા અને નાટ્ય અભિનય-કલામાં પૂર્ણ નિષ્ણાત જણાય છે. માલવિકા જેવી સુયોગતા શિષ્યાને શિક્ષા આપીને આચાર્ય ગણરાજ પોતાની જીત અને શિક્ષા, શિક્ષક તથા શિક્ષાર્થીના સાચા સ્વરૂપનું દર્શકો અને પાઠકોને દર્શન કરાવે છે.

ત્રીજા અંકમાં વિદુષક અને રાજા અગ્નિમિત્ર ખુલ્લાં મનથી વાત કરે છે. રાજા અને માલવિકાના પ્રણયની વાત દુતિયો (ઘસીયો) દ્વારા ખુલ્લી પડી જાય છે અને એમનો સ્નેહ સાચા પ્રેમના રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે.

ચોથા અંકમાં સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રેમીજનો માટે સૌથી મોટો સહારો આશા છે. પ્રાયઃ બે દિલોની વચ્ચે દુનિયા દિવાલ બનીને ઊભી રહે છે. રાજા વિદુષકને પૂછે છે કે અમારો એવો કોણ વૈરી છે. જેને રાણીને આટલી બધી ભડકાવી દીધી. રાણી ઇરાવતીએ માલવિકા અને બકુલાવલિકાના પગમાં બેડી નાંખીને એવા સ્થાને રાખ્યાં કે જ્યાં સૂર્યના કિરણો પણ ન પહોંચી શકે.

પાંચમાં અંકમાં માલિકાનું સહસ્ય વિદર્ભથી આવેલી કલાની જાણકાર બે સ્ત્રિઓ દ્વારા ખુલ્લું પડી જાય છે. કે માલવિકા મહારાણીની બહેન છે. ત્યાર બાદ રાણીની સલાહ અને નિર્દેશાનુસાર માલવિકા અન્ અગ્નિમિત્રનો વિવાહ સમ્પન્ન થાય છે.

નિષ્કર્ષતઃ કહી શકાય કે પ્રસ્તુત નાટકનો નાયક અદિતીય પ્રેમી વ્યક્તિ છે. એની દંષ્ટિમાં ક્યાંય જાતિ કે પદનું કોઈ મહત્વ નથી, પરંતુ પ્રેમની જ સર્વોચ્ચતા છે. અગ્નિમિત્ર એક એવા રાજકુમારનો પિતા છે, જે યવનોની સેના સાથે, યજ્ઞ-તુરંગની રક્ષા કરવા માટે સમર્થ બની શકે. એક દાસી સાથે પ્રેમલીલા રચિ રહ્યો છે, એ વાતની એને પાછળથી ખબર પડે છે, કે માલવિકા દાસી નહીં પરંતુ એક રાજકુમારી છે. વસ્તુતઃ સાચો પ્રેમી પ્રેમની પવિત્રતાને જોવે છે. પ્રેમની ઉંચાઈની સામે નાના-મોટાનો ભાવ મટી જાય છે. ભાવ-ભાષા-સુંદર સંવાદની રોચક્તા પ્રસંગોની જીવંતતાની સાથો-સાથ પ્રેમના વિશિષ્ટ સ્વરૂપના પ્રદર્શનમાં પણ આ નાટક ઉચ્ચકોટિની રચના છે. આમ કવિએ નાટકમાં અન્તઃપુરમાં થતાં પ્રેમને ઇર્ષ્યા, કામક્રુતા, કામક્રીડા આદિ વિષયોનું શિષ્ય વર્ણન કરીને પૂર્ણતાને આરે પહોંચાડ્યો છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

1. भारतनाटयम् - Author- Bharat muni

Sanskrit Text

Publisher- Chaukhmbha sanskrit With sansthan

³ માલવિકાગ્નિમિત્રમ્- 2-8 ।।

hindi translation

Pages -2671 (16 colour pages)

2. Bharat - The Natyasastra. Kapila vatsyayan, sahitya Academy, Dehli

3. कालिदास-ग्रंथावली- हिन्दी व्याख्याकार - पंडित श्री रामतेज शास्त्री
- संपादक - डॉ. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
- प्रकाशक - चौखम्भा सुरभारती
प्रकाशन, वाराणसी - 221001
- पुनर्मुद्रित संस्करण: 2009

4. मालविकाग्निमित्रम्

संपादक- प्रा.डॉ.अेल.वी.जोषी अने अन्यो
प्रकाशक- पार्श्व पब्लिकेशन
योछी आवृत्ति - 2008

શ્રી કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીજીનું ગુજરાતના પુરાતત્વ ક્ષેત્રે પ્રદાન

દેસાઈ મિતેશકુમાર મનહરભાઈ
(પી.એચડી. સ્કોલર)

૧. પ્રસ્તાવના :

શ્રી.કે.કા.શાસ્ત્રીજી વિવેચક, સર્જક, તત્વજ્ઞાની, કેળવણીકાર, કોશકાર, પુરાતત્વવિદ, વક્તા, નાટ્યકાર, સંગીતજ્ઞ, સંસ્કૃતિના ઉપાસક, સદાચારી, હિન્દુ ધર્મના આચરણના પુરસ્કર્તા, પ્રસ્થાપક, તથા ઇતિહાસકાર પણ હતા. શ્રી.કે.કા.શાસ્ત્રી મૂળ ભાષા સાહિત્યના રંગે રંગાયેલા જોવા મળે છે. પણ ભાષાસાહિત્યના સંશોધનો એમને ઇતિહાસ-પુરાતત્વ-સાંસ્કૃતિક સંશોધનના રસ્તે લઈ ગયા. ગુજરાતના ઇતિહાસ-પુરાતત્વ-સાંસ્કૃતિક સંશોધન અને લેખનમાં એક જોશ પુરવાનું કામ કરેલ છે અનેક સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ મહત્વનું યોગદાન આપે છે. શ્રી.કે.કા.શાસ્ત્રીજીનું ગુજરાતના ઇતિહાસ-પુરાતત્વ-સાંસ્કૃતિક પ્રદાનમાં મહત્વનું યોગદાન છે. જેની ચર્ચા પ્રસ્તુત પેપરમાં નીચે મુજબ કરવામાં આવેલ છે.

શ્રી.કે.કા.શાસ્ત્રીજીનું ગુજરાતના પુરાતત્વ ક્ષેત્રમાં પ્રદાન

૧) કચ્છ :

ડૉ. શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ ગુજરાતના અનેક ક્ષેત્રમાં ઉત્ખનન કરીને અનેક પુરાવસ્તુકિય અવશેષો એકત્રીત કરીને તેના અસ્તિત્વને પુરવાર કર્યું છે. ગુજરાતના કચ્છમાં ભચાઉ તાલુકામાં ઉત્તરીય સરહદે ડુંગરની ટોચ ઉપર કંથકોટનો દુર્ગમ કિલ્લાની મુલાકાત લીધી હતી. તેઓએ પોતાની મુલાકાત નોંધમાં કિલ્લાના ઉલ્લેખો સોલંકીકાલીન રાજા મૂળરાજ, ભીમદેવ-૧લો અને પછીના રાજવીની સાથે જોડાયેલ છે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેમણે કંથકોટમાં શિલ્પ સ્થાપત્ય, રાજ્ય સત્તા તથા રાજાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડેલ છે. તેમણે ધ્વંશ ભગ્નાવશેષો તથા ભગ્નમૂર્તિઓનું નિરિક્ષણ કરીને વિષ્ણુમંદિર, શિવમંદિર છે તે પ્રસ્થાપિત કરી આપ્યું. તેમણે પ્રાચીન સાહિત્ય, પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યો, ધુમ્બટની તથા સ્તુપોની શૈલીનો અભ્યાસ કરી કયા દેવની મૂર્તિ કયા સ્થાને રાખવી તથા શિખરો દિવાલોમાં આવેલી ચૈત્યબારીઓ વગેરે ઉપર ઘણો પ્રકાશ પાડેલો છે.

શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ પુરાતત્વીય અવશેષોના આધારે તેમણે જણાવ્યું છે કે, પાળીયાઓનો રિવાજ પશ્ચિમ ભારતમાં સવિશેષ જાણિતો છે. ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્રમાં ગામને પાદર ટેકરીઓ ઉપર કે નદીકાંઠા વિસ્તારમાં પાળીયાઓ જોવા મળે છે. શાસ્ત્રીજીએ કચ્છના ગેડી ગામના પાળીયાનો આવેલા સંવત ૧૨૬૮ એટલે કે ઇ.સ.૧૨૧૧-૧૨નો ક્ષેત્રપાળનો પાળીયો અને ગેડીના સ્મશાનમાં આવેલો સાંયોરા બ્રાહ્મણના પાળીયાની વિગતો આપેલી છે.

શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ કચ્છમાં આવેલ હડપ્પીય સ્થળો અને ખોદકામ કરવામાં આવેલા સ્થળોની રૂબરૂ મુલાકાતો લઈ તથ્યો એકત્રિત કરીને ગુજરાતી ભાષામાં કચ્છના હડપ્પીય કે સિંધુ સંસ્કૃતિ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પાડેલો છે. કચ્છના પ્રવાસ દરમિયાન સહાયકો સાથે એત્રા ખીરસરાની ગાઢવાળી વાડી નામે ઓળખાતા સ્થળે આવેલ કિલ્લેબંધી વાળું સ્થળ અને તેની મુલાકાત કરતાં ઠીંકરા જોયા તેમાં કાણાંવાળા વાસણનાં ઠીંકરા પણ હતા. જે સિંધુ સંસ્કૃતિની વસાહત હોવાથી એક સીધી નીશાની હોવાનું પુરવાર કર્યું હતું. શ્રી.કે.કા.શાસ્ત્રીજીએ કચ્છમાં આવેલા ધોળાવીરાનાં સિંધુ સંસ્કૃતિના સ્થળો અને ઉત્ખનનોમાં તેમણે ઉંડો રસ લીધો અને તેમાં યથા યોગ્ય પ્રદાન પણ કર્યું.

શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ વર્ષ ૧૯૬૬ થી ૧૯૭૦ના સમયગાળા દરમિયાન કચ્છના પ્રવાસની નોંધોના આધારે કચ્છના પુરાતત્વને લગતા સંશોધન લેખો પ્રગટ કર્યા હતા તેમાં તેમણે વર્ણ અને જ્ઞાતિવાર બોલાતી કચ્છી અસરવાળી ગુજરાતી બોલી, કચ્છી બોલીની વિવિધતા, જાડેજાઓની “જાડેજી” અને “મુખ્ય કચ્છી” બોલી, કચ્છના

ભિન્ન ભિન્ન વિસ્તારની પ્રાંતિક દ્રષ્ટિએ વિવિધતાથી એકબીજાની ભાત પાડતી કચ્છી બોલી પ્રયોજાતી હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે.

૨) યાદવો અને દ્વારકા :

શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ ગુજરાતમાં યાદવો અને દ્વારકાના પુરાવસ્તુકિય અવશેષો પ્રકાશમાં લાવ્યા હતા. તેમણે યદુ વંશમાં થઈ ગયેલા યાદવો અને તેનો અતિ તેજસ્વી પુરુષ શ્રીકૃષ્ણ જેને ઘણા ઈશ્વરી અવતાર માને છે. તેની હસ્તિ કાર્યલીલા અને તેના સ્થળાંતર થઈને સૌરાષ્ટ્રમાં આવવું તથા અહિં દ્વારાવતીની સ્થાપના કરવી અને તેનો નાશ વગેરેને વિગતોને પ્રકાશમાં લાવ્યા હતા. કે. કા. શાસ્ત્રીજીના મતે સૌરાષ્ટ્રમાં પાંચ સ્થળે કૃષ્ણની દ્વારકા તરીકે ઓળખાવી હતી. જેમાં તેમના મતે હાલના સોમનાથ મંદિર જે પ્રભાસ તરીકે ઓળખાય છે તે સ્થળ પણ શ્રી કૃષ્ણ સાથે સંકળાયેલું હતું કારણ કે આ સ્થળે જ યાદવો અંદર અંદર કપાઈ મર્યા હતા. તેમજ શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ પણ અહીં આવેલ ભાલકા સ્થળે થયો હતો. આથી કે.કા.શાસ્ત્રીજીને પ્રકાશમાં પણ ઘણી ઉત્કંઠા હતી. આમ દ્વારકાના ઉત્ખનનોમાંથી મળેલા પુરાવશેષોથી શાસ્ત્રીજીને પૂરો સંતોષ થયો નહોતો કારણ કે તે મહાભારતમાં વર્ણવાયેલી દ્વારકા સાથે મેળ ખાતા નહોતા.

૩). પ્રભાસ :

શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ ગુજરાતમાં પ્રભાસ પાટણ જૂનાગઢ જિલ્લામાં વેરાવળ પાસે સમુદ્ર કિનારે આવેલું અને ત્યાં ભગવાન શંકરનું પ્રખ્યાત જ્યોતિર્લિંગ આવેલું છે. આ સોમનાથ-પ્રભાસ પાસેથી હિરણ્ય કે હિરણ નદી પસાર થાય છે. આ નદીના જમણા કાંઠે સોમનાથ-પ્રભાસથી બે કિલોમીટર અંદરના ભાગે એક ટિંબો આવેલો છે. જેના ઉપર એક પ્રાચીન ભઝ્ઝ મંદિર આવેલું છે. જે શીતળાનું મંદિર તરીકે ઓળખાય છે. તેથી ટિંબો પણ શીતળાના ટિંબા તરીકે ઓળખાય છે. બીજું અહીં કોઈ નગરી વસાહતના પુરાવશેષો મળ્યા હતા. આથી તે નગરનો ટિંબો તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ પ્રભાસ પણ શ્રીકૃષ્ણ સાથે સંકળાયેલું હોઈને કે.કા.શાસ્ત્રી તથા અન્ય વિદ્વાનોનું પણ આ ટિંબા એ ધ્યાન ખેંચેલું છે. આથી આ વખતે સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય અલગ હોવાથી અહીં પણ રાજ્યનો પુરાતત્વ વિભાગ હતો. State Archaeological department તરીકે ઓળખાતું હતું.

૪) વલભી :

શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ ગુજરાતમાં વલભીના પુરાવસ્તુકિય અવશેષો પણ પ્રકાશમાં લાવ્યા હતા. વલભી એટલે કે પ્રાચીન વલભી. સૌરાષ્ટ્રનાં ભાવનગર જિલ્લામાં લગભગ ૩૦ કિલોમીટરના અંતરે ઉત્તર-પશ્ચિમી આવેલું છે. વલભીપુર નામે ઓળખાતું આ પ્રાચીન નગરનાં ભઝ્ઝાવશેષો જોવા મળે છે. જેમાં, મકાનના પાયા, ખંડેરો, મકાનોની ભઝ્ઝ દિવાલો, વગેરે જોવા મળે છે. વલભીના પુરાવશેષો, મકાનોના પાયા વગેરે હાલનાં વલભીપુરની પશ્ચિમે ઘોડદોડના મેદાન તરીકે ઓળખાતા સ્થળેથી તથા ઘેલો નદીના ડાબા કાંઠા વિસ્તારમાંથી મળે છે. બીજું, વલભીપુરના મુખ્ય રસ્તાની સામે જ એક પ્રાચીન શિવ મંદિર છે જેનું શિવલીંગ ઘણું મોટું છે આ શિવ મંદિર બુધેશ્વર મહાદેવના મંદિર તરીકે ઓળખાય છે.

૫) પાટણનું શિલ્પ સ્થાપત્ય :

શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ ગુજરાતના પાટણ જિલ્લાના ઐતિહાસિક શહેર ઉપરાંત તુર્કો, ચાવડા અને સોલંકી-વાઘેલાઓની રાજધાની સત્તાકેન્દ્ર રહ્યું છે. વનરાજ ચાવડાએ મૂળે અણહિલ પાટક એટલે કે. આજનું પાટણ વિક્રમ સંવત ૯૦૨માં વસાવેલું એટલે કે ઇ.સ.૮૪૩માં તેણે અહિં સ્થળાંતર કરીને અણહિલ પાટક વસાવ્યું. વળી તે પંચાસરથી ખસીને અત્રે આવ્યો ત્યારે પંચાસરના પાશ્વનાથની મૂર્તિને પણ સાથે લાવેલો અને પાશ્વનાથનું અહીં પાટણમાં દેરાસર બંધાવ્યું. પાટણ સોલંકી-વાઘેલાઓની તથા તુર્કોની રાજધાની હોઈને અહીં આ કાળનાં ઘણા પુરાવશેષો પુરા પાડેલા છે. પાટણ ઐતિહાસિક નગરી હોઈને અને અહીં અનેક પુરાતન સ્થળો, દરવાજાઓ તથા સ્થળો અને શહેરમાં છૂટાછવાયા પુરાવશેષો જોવા મળતા હોઈને પોતે પાટણની સ્થળ તપાસ અને સંશોધન

પ્રવાસ કરેલો અને ઘણા સોલંકી-વાઘેલા કાલીન પુરાણ સ્થળો તથા સ્થાપત્યોને તેમ જ મુસ્લિમકાલીન સ્થાપત્યોને પ્રકાશમાં લાવીને તેની સમીક્ષા પણ કરી.

૬). ખેરાળું :

શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના ખાસ કાર્યક્રમ અન્વયે ખેરાળુંનો અભ્યાસ પ્રવાસ કર્યો. અને ખેરાળુંના પુરાતત્વને પ્રકાશમાં લાવ્યા. તેમના સંશોધન અભ્યાસથી એક હકીકત પ્રકાશમાં આવી કે ખેર રાવીવાનો રાજપુત જગદેવ પરમારે ખેરાળું ગામની સ્થાપના કરેલી. ગામનું નામ શેના પરથી પડ્યું તેમજ તેની વ્યુત્પત્તિ શેમાંથી થઈ તે વિષે તેમણે અહીં વિગતે ચર્ચા કરી છે જેમાં તેમના મતે ખેરાળુંની ઉત્તરે રૂપેણ નદી આવેલી છે. તેની રેતી દૂધ જેવી સફેદ હોવાથી તેના ઉપરથી પણ આ નામ મળ્યું હોય તે શક્ય છે તેમ પણ તેઓ માને છે. તેમણે શ્રીવાળી વાળાના ઝાંપાથી દિવાલમાં ચતુર્ભુજની મૂર્તિ, વિષ્ણુની મૂર્તિ તથા કોઈ વિષ્ણુ મંદિરનાં ખંડિત અવશેષો પ્રકાશમાં લાવ્યા. આ ઉપરાંત અન્ય ખંડિત મંદિરોના અવશેષો પણ પડ્યા હતા. તે બધાનો વિગતે અભ્યાસ કર્યો. આ ઉપરાંત તેમણે ખેરાળુંમાં મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્યની ઐતિહાસિક બેઠક હતી તે તથા તેના ઘરે મહાપ્રભુજીના જે સાધનો હતા તે બધાની પણ તેમણે મુલાકાત લીધી આ ઉપરાંત તેમણે ખેરાળુંમાં વેરવિખેર પડેલા મંદિરનો ભગ્નાવશેષો તથા મૂર્તિઓ વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો. તેમાં સોલંકી કાલીન ચતુર્ભુજ સાથે કિરીટ મુગટવાળી મૂર્તિ જે તેમના મતે સોલંકી કાલીન હતી તે તથા શેષશાપી વિષ્ણુની મૂર્તિ વગેરે પ્રકાશમાં લાવ્યા. આમાંની ઘણી મૂર્તિઓ સોલંકી-વાઘેલા કાળની હતી. આ ઉપરાંત તેમણે સોલંકી-વાઘેલા કાલીન મૂર્તિ-પુરાવશેષો ઉપરાંત લગભગ ઉભી સૂર્યની મૂર્તિ પણ પ્રકાશમાં લાવ્યા. આ મૂર્તિનું મહત્વ એ છે કે એ મૂર્તિની પીઠિકામાં એક લેખ છે જેની તેમણે વાંચના કરેલી. તેમની વાચના પ્રમાણે આ મૂર્તિ સંવત ૧૨૬૨ મહાવદિ ૧ ને દિવસની છે. એટલે કે ઇ.સ.૧૨૦૬ની છે. મૂર્તિના પગ પાસે અન્નપૂર્ણાદેવી અને રત્નાદેવીની મૂર્તિઓ પણ છે. સંશોધન પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે ભગ્ન મંદિરના તથા વાવના પુરાવશેષો પણ પ્રકાશમાં લાવ્યા.

૭). પાળિયા :

શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ પાળિયાનો પુરાવસ્તુકિય રીતે ખુબજ ચીવટથી અભ્યાસ કરેલ છે, તેમણે જણાવ્યું છે કે, પાળિયાઓનો રિવાજ પશ્ચિમ ભારતમાં સવિશેષ જાણીતો છે. તેમણે મારવાડ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્રના પાળિયાના અભ્યાસ કરીને પુરાવશેષો પુરા પાડ્યા હતા.

૧૫. ઉપસંહાર :

શ્રી.કે.કા.શાસ્ત્રીજીનું સ્થાપત્યો, સિક્કાઓ, અભિલેખોની જુદી-જુદી લિપિઓના આધારે પુરાતત્વિત અવશેષોનું વિશ્લેષણ કરેલ છે. જેમાં તેમણે પુરાવસ્તુકિય અવશેષોના આધારે અનેક બાબતો પ્રકાશમાં લાવેલ છે જેમાં, ચંદ્ર વંશમાં થઈ ગયેલા યાદવો અને તેનો અતિ તેજસ્વી પુરુષ શ્રીકૃષ્ણ, પ્રભાસ-પાટણ, વલભીપુર, ધુમલી, મારવાડ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, વગેરેના પ્રાચીન સ્થળોનો પુરાવાઓનો તેમણે નિર્દેશ કરેલ છે.

સંદર્ભ :

- શાસ્ત્રી. કે.કા.(૧૯૮૩) “પ્રાગ-ઐતિહાસિક અવશેષ”, અમૃત મહોત્સવ અભિનંદન ગ્રંથ – ૨જો, કે.કા.શાસ્ત્રી અમૃત મહોત્સવ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ- ૨૨.
- શાસ્ત્રી. કે.કા.(૧૯૭૩) “અસો-જો-કચ્છ” બુટાલા એન્ડ કો. વડોદરા-૧.
- શાસ્ત્રી. કે. કા.(૧૯૭૩), “અતિતને આરે”, બુટાલા પ્રકાશન, વડોદરા-૧.
- શાસ્ત્રી. કે.કા.(૨૦૦૦) “ઇતિહાસની આરસી”, ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
- શાસ્ત્રી. કે.કા.(૧૯૮૩) “કચ્છમાં એક વધુ હડપ્પીય વસાહત”. અમૃત મહોત્સવ અભિનંદન ગ્રંથ – ૨જો, કે.કા.શાસ્ત્રી અમૃત મહોત્સવ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ- ૨૨. પૃ. ૧૧૮-૧૧૯

- ડૉ. સાવલીયા.આર.ટી.(૨૦૦૫)“બ્રહ્મર્ષિ કે.કા.શાસ્ત્રી શતાયુરભિનંદન ગ્રંથ”-“ઇતિહાસ સંસ્કૃતિ-પુરાતત્વક્ષેત્રે ડૉ. કે.કા.શાસ્ત્રીનું પ્રદાન” ભો.જે.અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ – ૦૯.
- શાસ્ત્રી, ક. ક. (૧૯૯૯). ઇતિહાસ સંસ્કૃતિ- દર્શન (લેખસંગ્રહ). અમદાવાદ: દર્શન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
- શાસ્ત્રી, હ. ગ. (૨૦૦૧). ગુજરાતનો ઇતિહાસ : પ્રાચીન કાલ. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
- શાસ્ત્રી, હ. ગ., & પરીખ, પ. ચ. (૧૯૮૭). ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્રંથ - ૯. આઝાદી પહેલાં અને પછી (ઇ.સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૬૦). અમદાવાદ: શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ.
- શાસ્ત્રી, હ. ગ., & પરીખ, પ. ચ. (૧૯૮૪). ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ - ૪. સોલંકી કાળ, ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન- સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ - ૦૯.
- શાસ્ત્રી, હ. ગ., & પરીખ, પ. ચ. (૧૯૮૪). ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ - ૮, બ્રિટીશ કાલ (ઇ.સ. ૧૯૧૪ સુધીનો), શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન - સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગીત

ડૉ. શરદબી. દરજી

એસ. ટી.ઝવેરી આર્ટસ કોલેજ, ગઢ,

ગીતનો ઉદભવ ક્યાંથી થયો હશે? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. જેમ અનેક બાબતોનું ઉદગમ સ્થાન વેદ અને ખાસ કરીને તો ઋગ્વેદ છે. તેમ ગીતનું પગેરું પણ ઋગ્વેદમાંથી મળે. ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્રની બહુ જાણીતીકારીકા છે જે નાટકની ઉત્પત્તિને સમજાવે છે. નાટકની ઉત્પત્તિને પૌરાણિકઢબે નિરૂપતાં કારિકા કહે છે.

જગ્રાહ પાઠ્યમૃગ્વેદાત્ સામભ્યો ગીતમેવ ચ।

યજુર્વેદાદભિનયાન્ રસાનાર્થવણાદપિ।।૧-૧૮।।

આ કારિકાનું બીજું ચરણ મહત્વનું છે. સામવેદમાંથી ગીતનું તત્વ લીધું સામવેદનું ‘ગીત’ શું છે? સામવેદમાં મોટાભાગની ઋચાઓ ઋગ્વેદની જ છે,^૧ પણ અંતે જ્યારે ‘ગાન’ નું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે ત્યારે તે સામવેદ બને છે.^૨ એટલે, છેવટે તો ઋગ્વેદ ગીત માટે ઉદગમ સ્થાન થયું.હર્ટેલ જેવા વિદ્વાનનો તો એ મત જ હતો કે વૈદિક સૂક્તો હંમેશા ગાવામાં આવતા^૩ એટલે સંસ્કૃત સાહિત્યમાંના ગીતનું મૂળ વેદમાં જોઈ શકાય.

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્ય (Classical Sanskrit Literature)ના સંદર્ભમાં ગીતના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા એવું જણાય છે કે, ગીત શબ્દને આપણે બહુ વ્યાપક અર્થમાં લેવો પડે.ગૈ - ગીતમ્ ગાયેલું. જે કંઈ ગાયેલું કે ગવાયેલું હોય તે ગીત એટલે ગીત. છંદોબદ્ધ તો હોય જ, પણ અક્ષરમેળ છંદોમાં બંધાયેલું હોય અથવા તો માત્રામેળ છંદોમાં પણ વહેતું હોય.

આ છંદો સિવાયની લયબદ્ધતામાં પણ ઢળેલું હોય. વળી સંસ્કૃતમાં હોય પણ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં પણ હોય, વિશેષ હોય કારણ કે પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષાઓમાં સ્વરોનું પ્રાધાન્ય વિશેષ હોવાથી ગીતના સ્વરૂપ માટે એ વધુ અનુકૂળ હોય.

‘સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠા’ રૂપે ઋગ્વેદને માની લીધા પછી જો આપણે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશે વાત કરતા હોઈએ તો, કાલિદાસને અચૂક યાદ કરવા પડે. કાલિદાસે પોતાનામાં ગંધોમાં સ્પષ્ટ પ્રવાહી અને લુપ્ત અથવા લગભગ લુપ્ત પરંપરા ના સંકેતો સમાવ્યા છે અને તે રીતે ગીતની બાબતમાં પણ સૌથી વધુ મહત્વના સંકેતો તેમજ સામગ્રી કાલિદાસના નાટકોમાંથી મળી આવે તેમ છે.

આપણે ઉપર નોંધ્યું તે પ્રમાણે ગાઈ શકાય તે ગીત અને ગમે તે ચીજ ગાઈ શકાતી હોય છે એટલે માત્રામેળ છંદો તો ગાઈ શકાય તેમ હોય છે જ, પણ કાલિદાસ જ્યારે અમુક રચના ગાવા માટેની છે એવો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે નોંધપાત્ર છે કે આ પદ્યો મૂળ પ્રાકૃતમાં હોય છે. આનું જાણીતું ઉદાહરણ શાકુન્તલના પહેલા અંકની પ્રસ્તાવનાનું પદ્ય છે. સૂત્રધાર નટીને પરિષદનું શ્રુતિપ્રસાદન કરવાનું કહે છે. ગ્રીષ્મઋતુ હમણાં જ આરંભાઈ છે. એટલે નટીને કહે છે. ‘તદિદમેવ તાવદચિરપ્રવૃત્તમુપભોગક્ષમં ગ્રીષ્મસમયમધિકૃત્ય ગીયતામ્। હમણાં જ આરંભાએલા, માણી શકાય તેવા ગ્રીષ્મ સમયને વિષય બનાવીને ગા’ અને પોતે ગ્રીષ્મસમય કેવી રીતે ‘ઉપભોગક્ષમ’ છે તે એક પદ્યમાં કહે છે.

સુભગસલિલાવગાહાઃ પાટલસંસર્ગસભિવનવાતાઃ।પ્રચ્છાયસુલભનિદ્રા દિવસાઃ પરિણામરમણીયાઃ।।

(શાકુન્તલ-૧-૩)

આ દિવસો કે જેમાં જળમાં સ્નાન કરવું આનંદ છે, પાટલપુષ્પોના સંસર્ગથી વનવાયુઓ સુગંધિત છે, ગાધ છાયામાં નિદ્રા પણ સુલભ બને છે અને સંધ્યાઓ રમણીય હોય છે.

આવા ગ્રીષ્મ સમયને વિષય બનાવીને ગાવાનું સૂત્રધાર દ્વારા કહેવામાં આવતાં નટી જે ગાય છે તે પદ્ય પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલું છે જેની અહીં સંસ્કૃત છાયા આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

ईषदीषच्युम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिखानि। अवतंसयन्ति दमयानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि॥

ભમરાઓએ જેની કોમળ કેસર ટોચો ને થોડી થોડી ચૂમી છે તે શીરિષપુષ્પોને કોમળ પ્રમદાઓ કાનમાં આભૂષણ રૂપે પહેરે છે.

હવે સૂત્રધારનું ગ્રીષ્મ સમયનું વર્ણન કરતું પદ્ય (૧-૩) ઉપર આપણે ઉદઘૃત કર્યું. નટીએ ગાયેલું પ્રાકૃત ભાષાનું પદ્ય પણ આપણે ઉપર ટાંક્યું. આ બંને પદ્યો વિશે નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે આ પદ્યો એક જ પ્રકારના છંદમાં રચાયેલા છે. આમ તો એક છંદ છે પણ થોડા ફેરફારથી બીજો છંદ પણ બનતો હોય છે. એટલે ૧-૩ અને ૧-૪ બન્ને ‘આર્યા’ નામના માત્રામેળ છંદમાં રચાયેલા છે. ૧-૩ તો સ્પષ્ટપણે ‘આર્યા’ છંદમાં છે^૫ અને નટીએ બીજું પદ્ય ગાઇને પરિષદનું મનોરંજન કરવાનું હોવાથી તે પદ્ય પ્રાકૃતમાં છે. છંદ આર્યા જ છે પણ થોડો ફેરફાર હોવાથી તેને ‘ગીતિ’ છંદ^૬ કહેવામાં આવે છે. એટલે આ એક નોંધપાત્ર બાબત છે. કાલિદાસે બીજો પણ એક સંકેત આપ્યો છે કે એકત્ર થયેલા વિદ્વાનોનું શ્રુતિપ્રસાદન (કર્ણમધુર સંગીત સંભળાવીને મનોરંજન) કરવાનું હોવાથી નટીએ ગાવાનું છે અને એ પ્રમાણે ગાવાથી પરિષદ આખી જાણે રાગબદ્ધચિત્રવૃત્તિરાત્રિચિત્ર ગઈ છે. એટલે, આ ગીતનું નાટકમાં એક મનોરંજક તત્વ તરીકે મહત્વ છે અને અભિનવ ગુપ્તાચાર્યનો શબ્દ વાપરીએ તો ગીતનું પરસ્પરજનક^૭ તત્વ તરીકે મહત્વ છે. એટલે ભજવવામાં આવતા નાટકની અસરકારકતા વધારવા આ બીજી કળા સંગીતકલાની અહીં સહાય લેવામાં આવે છે, પણ ગીતની બાબતમાં અહીં થોડું સ્વરૂપચિંતન જરૂરી બને છે ‘ગીત’ શબ્દ પ્રચલિત જણાતો નથી તો, આના અંગેની શાસ્ત્રીય ભૂમિકા કઈ હોઈ શકે?

ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રના આદ્ય આચાર્ય છે. તેમણે બીજી અનેક વિચારધારાઓના ઉદગમ સ્ત્રોત બનેલા એવા પોતાના નાટ્યશાસ્ત્રમાં અતિ ગહન અને મૂલ્યવાન વિચારો રજૂ કર્યા છે આમ તેમનો એક વિચાર એ છે કે નાટક એ ‘લોકવૃત્તાનુકરણ’ છે. લોકવૃત્તનેરંગમંચ પર રજૂ કરવામાં કેટલીક બાબતોની સહાય લેવી પડે છે. આ બાબતો બે પ્રકારની હોઈ શકે, લોકધર્મી અને નાટ્ય ધર્મી. લોકધર્મી બાબતો સામાન્ય જનસમાજના આચરણ પર આધારિત હોય અને નાટ્યધર્મી બાબતો. કળાજગતની વિશેષતા હોય. તો ‘ગીત’ એ નાટ્ય ધર્મની બાબત છે. જોકે, આ બંને વચ્ચે જડબેસલાક વિભાજન (Watertight Compartment) થઈ શકે નહીં. અભિનવ ગુપ્તાચાર્યે પણ કહ્યું છે કેલોકસ્વભાવમેનાનુવૃત્તમાનં ધર્મદયયમ્। નાટ્યધર્મી એવી રીતે પ્રયોજાય છે કે લોકસ્વભાવના અનુકરણને વધુ, ઉત્કટતા સાંપડે. અભિનવગુપ્તાચાર્ય કહે છે રજ્જનાધિક્ય-પ્રાધાન્યમધિરોહયિતુમ્।^૮ આમ નાટ્યધર્મી તત્વોમાં ‘ગીત’નો સમાવેશ થાય છે. આમ નાટકમાં સંગીતતત્વનો, તેના નાદમાધુર્યનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં આવાં ‘ગીત’ને ધ્રુવા કહેવામાં આવે છે. ભરતમુનિ જેને ‘ધ્રુવા’ તરીકે ઓળખાવે છે તે ‘ગીત’ છે એ સમીકરણ થોડુંક વધારે ચિંતન કરવાથી સ્પષ્ટ થઈ જશે.

હવે આ ‘ગીત’ અથવા ‘ધ્રુવા’ ના પ્રશ્નને બીજી બાજુથી પણ વિચારી શકાય તેમ છે. ભરતમુનિએ એક યાદી આપી છે જેને તેઓ ‘સંગ્રહ’ કહે છે, જેમાં નાટકને માટે ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે આ ‘સંગ્રહ’ આ પ્રમાણે છે.

રસભાવહયભિનયઃ ધર્મી વૃત્તિપ્રવૃત્તયઃ। સિદ્ધિઃ સ્વરસ્તથા તોદયં ગાનં રંગશ્ચ સંગ્રહઃ॥

(૬-૧૦ ના.શા.)

હવે, જે શ્લોકનો આપણે આ લેખનો આરંભ કર્યો તેને અહીં ફરી એકવાર યાદ કરી લેવો પડે.

જગ્રાહ પાઠ્યમૃગવેદાત્ સામમ્બ્યો ગીતમેવ ચાયજુર્વેદાદભિનયાન્ રસાનાર્થવળાદપિ॥

હવે આ શ્લોક સાથે ઉપરનો શ્લોક રાખવાથી જણાશે કે ‘સંગ્રહશ્લોક’માં ‘પાઠ્ય’નો સમાવેશ કરેલો જણાતો નથી. પણ ‘સ્વર’માં ખરેખર તે સમાવિષ્ટ છે. નાટકના ‘પાઠ્ય’ને સાધારણ ‘પાઠ્ય’થી જુદું પાડનારું તત્વ હોય તો તે ‘સ્વર’ છે, અને આ સ્વર ખરેખર ‘કાકુ’ છે. જે છેવટે તેને નાટકનો ‘પાઠ્ય’ બનાવે છે. કાકુષુ સ્વર એવ વસ્તુતઃ ઉપકારિણઃ।^{૧૦} એટલે પાઠ્યમાં કાકુસ્વર ઉમેરાતા તે નાટકનું પાઠ્ય બને છે. આમ ‘પાઠ્ય’ નાટકનું પરસ્પરજનકીયત્યારે જ બને જ્યારે તે સ્વર એટલે કે ‘કાકુ’થી રંજિત બને.

આ જ પ્રમાણે આપણે ‘ધ્રુવા’ને સમજાવી શકીએ તેમ છે. સંગીતનું સ્વરૂપ ભરતમુનિના યુગમાં એટલે કે અતિ પ્રાચીન યુગમાં ‘ગાન્ધર્વ’ નામથી જાણીતું હતું. આ ‘ગાન્ધર્વ’ પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ ‘સામ’ (સામવેદ-સામગાન)માંથી ઉદભવેલું. આ ‘ગાન્ધર્વ’ સંગીતસ્વરૂપ તો અતિશાસ્ત્રીય હોય. નાટક તો ‘લોકવૃત્તાનુકરણ’ હતું. એટલે ‘ગાન્ધર્વ’ એના એ સ્વરૂપમાં તો કામ લાગે નહીં. જેમ ઋગ્વેદનું ‘પાઠ્ય’ એના એ સ્વરૂપમાં તો નાટકમાં પ્રયોજી શકાય નહીં. એના એ સ્વરૂપમાં તો ‘ઉપરંજક’ બને નહીં. અભિનવગુપ્ત કહે છે તેમનાટ્યસામગ્રીમધ્યનિમજ્જિતનિજસ્વર^{૧૧}બનવું હોય તો ‘ગાન્ધર્વ’ સંગીતના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન કરવું પડે. જેમ ‘પાઠ્ય’માં કાકુ ઉમેરાતાં તે નાટકનું એક અંગ બન્યું તેમ ‘ગાન્ધર્વ’ને ગાન અથવા ધ્રુવાગીત રૂપે અવતરવા ત્યાં થોડું પરિવર્તન જ કરવું જરૂરી બને છે. ‘ગાન્ધર્વ’ સંગીતની વ્યાખ્યા છે સ્વર-તાલ-પ્રદાત્મકમ્-આમા સ્વર, તાલ અને પદ એ ત્રણ તત્વો છે. પદ એત્રણ તત્વો છે. ‘પદ’ એટલે કે શબ્દ એ ત્રણ તત્વોમાંનો એક છે અને ‘ગાન્ધર્વ’ પ્રકારના શાસ્ત્રીય સંગીતમાં તો જરૂરી નથી જ. ગમે તેવા ‘અનર્થક’ શબ્દોથી પણ કામ ચાલે. ભરતમુનિએ એવા શબ્દો આપ્યા પણ છે. જેના વિશે ભરતમુનિ કહે છે કે બ્રહ્મા પોતે ગાન્ધર્વ ગાનમાં તેનો ઉપયોગ કરતા^{૧૨} એટલે ‘ગાન્ધર્વ’ સંગીતનો આ રીતે તો ઉપયોગ ન થઈ શકે વળી સ્વર-તાલ અને પદમાં ‘પદનું જે ગૌણ અથવા તો બાકાત રાખી શકાય તેવું જે સ્થાન હતું તેને મહત્વનું સ્થાન આપવું પડે. આ કાર્ય ધ્રુવાથી થઈ શકે. ધ્રુવાએટલેયસ્માદર્થાનુરૂપા હિ ધ્રુવા કાવ્યાર્થદર્શિકા^{૧૩}ધ્રુવા અર્થને અનુરૂપ અને અર્થપ્રધાન હોવી જોઈએ એટલે અહીં નાટકના સંદર્ભમાં અર્થને પ્રાધાન્ય મળે છે. ‘ધ્રુવા’ બનવા માટે ભરતમુનિ કેટલાક નિયમ પણ આપે છે. આમાંનો એક નિયમ છે, વર્ણપ્રકર્ષ વર્ણપ્રકર્ષ ટાળવો જોઈએ. શબ્દોને-વર્ણોને ખેંચવા ન જોઈએ.^{૧૪}શાસ્ત્રીય સંગીતમાં તો શબ્દોને એક એક વર્ણને ખૂબ ખેંચવામાં આવે છે. જો નાટકમાં એમ બને તો, તે ઉપયોગી ન થાય. આ નિયમ ખૂબ ઉપયોગી છે. વળી-સંગીતમાં લોકપ્રિય સ્વરૂપોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ રાગો સાદા (ગ્રામ-રાગ) હોવા જોઈએ અને ગાન્ધર્વ-તાલનો ધ્રુવાના છંદ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.^{૧૫}એટલે ‘ધ્રુવા’ એવું તત્વ છે કે જેમાં કવિતા અને સંગીત બંનેનો સમન્વય થયેલો છે અને એનો ‘યથારસ’ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અભિનવગુપ્તાચાર્ય તો એમ પણ કહે છે કે, નાટકની બહાર ધ્રુવા એટલી આનંદપ્રદ ન બને.^{૧૬}

નાટ્યશાસ્ત્રમાં ધ્રુવાના પાંચ પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે: પ્રાવેશિકી, નિષ્ક્રામિકી, પ્રાસાદિકી, આક્ષિપકી અને અન્તરા અનેક ભિન્ન પ્રસંગોએ આ પાંચ પ્રકારની ધ્રુવાઓનો ઉપયોગ થતો. નાટ્યાત્મક પ્રયોજનોને ધ્યાનમાં રાખી ધ્રુવાઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સ્થળ, સમય, ઋતુ, પાત્રચિત્રણ અને ભાવને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રયોજવી જોઈએ.

एवमर्थविधिं ज्ञात्वा देशकालमृतुं तथा।प्रकृतिं भावलिंगं तु ततो योज्या ध्रुवा बुधैः॥

(૩૨-૩૨૮ ના.શા.)

ધ્રુવાઓ ઔત્સુક્ય, અવહિત્ય (પોતાની સાચી લાગણી છુપાવવી તે) જેવી પરિસ્થિતિઓમાં ધ્રુવાઓનો પ્રયોગ કરી શકાય. ધ્રુવા ચિન્તા, પરિદૈવિત, દૈન્ય કે વિષાદના ભાવોના આલેખનમાં પણ પ્રયોજી શકાય. એ જ પ્રમાણે આવેગ, સંભ્રમ, પ્રસાદ, અનુસ્મરણ, નવસંગમ અથવા તો પ્રેમની કોઈક અનુભૂતિના પ્રસંગે પ્રયોજી શકાય.^{૧૭}કશ્યપ કે જેને અભિનવગુપ્ત ઉદધૃત કરે છે તે ધ્રુવા વિશે કહે છે ‘ધ્રુવા’ ગીતની અસરથી પ્રેક્ષક પોતાની અહંભરી ચેતનાથી મુક્ત થાય છે, અને તેનામાં સ્વાર્થવિહીન ચૈતન્યાવસ્થા પેદા થાય છે, જેના પર રસની મુદ્રા અંકિત થાય છે.^{૧૮}

અભિનવગુપ્તાચાર્ય પણ ‘પ્રસાદિકીધ્રુવા’ વિશે નિરીક્ષણ કરતા કહે છે ‘સૂક્ષ્મ’ અને લયયુક્ત સ્વર સાથેની ધ્રુવાની કાવ્યાત્મક અસર પ્રેક્ષકના મનને ગ્રહણશીલ બનાવે છે અને નાટ્યભાવ સાથે સંવાદિતા સ્થાપે છે.^{૧૯}આટલું સંસ્કૃત નાટકના સંદર્ભમાં ગીત વિશે સ્વરૂપચિંતન.

આ થઈ ગીત વિશેની સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા અને હવે તેના પ્રયોગ વિશે ધ્રુવાના નાટકસાહિત્યમાંથી કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈશું. ઉપર એક ઉદાહરણ તો અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાંથી આપ્યું છે. એ સિવાયનું એક અતિ પ્રખ્યાત હંસપદિકાનું ગીત.

અભિનવમધુલોલુપસ્ત્વંતથાપરિચુમ્બ્યચૂતમઞ્જરીમ્। કમલવસતિમાત્રનિર્વૃત્તોમધુવિસ્મૃતોવિસ્મૃતોસ્યેનાંકથમ્॥^{૨૦}

હે નિત્ય નવા નવા મધના લોભી ભ્રમર, આભ્રમંજરીને વિધવિધ રીતે યૂમીને (હવે) કમળમાં વાસો કરવા માત્રથી સંતુષ્ટ થએલો તું આભ્રમંજરીને કેમ ભૂલી ગયો?

આ પણ આર્યાછંદના એક પ્રકાર ગીતિમાં છે. આ તો સુપ્રસિદ્ધ ગીત છે અને એની વ્યંજનાસંભૂત કલામયતાથી આપણે સૌ પરિચિત છીએ. એટલે એના વિશે વધુ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

પણ દુષ્યંતના પાત્રના અર્થઘટનમાં હંસ-પદિકાનું ગીત મહત્વનું છે Character is destiny જો માન્ય રાખીએ તો હંસપદિકાનું ગીત દુષ્યંતના પાત્ર પર મહત્વનો પ્રકાશ ફેકે છે. કવિની કૃતિ નાટ્યસાહિત્યની કેટલીક કલાત્મક સિદ્ધિઓમાં નિશંક હંસપદિકા સ્થાન પામે.

અહીં પણ આરંભમાં વિદૂષકના શબ્દો કલાવિશુદ્ધાયા: ગીતે: સ્વરસંયોગ: શ્રૂયતે। અને પછી રાજા ના શબ્દો અહો રાગપરિવાહિની ગીતિ:। આ શબ્દો હંસપદિકાના ગીતને ધ્રુવા સાબિત કરે છે.

પણ આના કરતાં વિશેષ ધ્રુવાની પ્રચુર સામગ્રી કાલિદાસે વિક્રમોર્વશીયમ નાટકમાં આપી છે. વિક્રમોર્વશીયમનો ચોથો અંક સમગ્ર સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યમાં વિરલ છે. ચોથા અંકમાં પ્રવાહિત થયેલી કવિતાને કારણે તો આ અંક નોંધપાત્ર બને જ છે પણ ‘ધ્રુવા’ઓ અથવા ગીતોના કારણે પણ આ અંક નોંધપાત્ર છે.

એચ. ડી. વેલણકર સાહેબે આની ખૂબ જીણવટભરી તપાસ કરી છે. ચોથા અંકમાં કુલ ૩૨ પદ્યો આવે છે, આમાંથી એક સંસ્કૃતમાં છે અને તે પણ આ જ પ્રકારનું છે અને બાકીના પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં છે. પ્રાકૃત અપભ્રંશમાંથી ૧૧ પદ્યો એવા છે કે પુરુરવસનું પાત્ર પ્રકૃતિનાં ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોને સંબોધે છે. વેલણકર સાહેબ આ ૧૧ પદ્યોને પ્રત્યુક્તિપદ્યો તરીકે ઓળખાવે છે. બાકીના ૨૦ રાજાના મુખમાં નથી પણ સાહેબ કહે છે તેમ અન્યોક્તિના પ્રકારના છે. પ્રો. એસ. પી. પંડિત અને બીજા વિદ્વાનો આ પદ્યોને પ્રક્ષિપ્ત માને છે, જ્યારે બોલેન્સન, પિશેલ અને વેલણકર સાહેબ પોતે આ પદ્યોને કાલિદાસરચિત માને છે.^{૨૧}

ઉપર જે ધ્રુવાઓની મિમાંસા કરી તેનું કેટલુંક સમર્થન વિક્રમોર્વશીયમ ના ચોથા અંકમાં પદ્યોમાંથી મળી શકે તેમ છે. ચોથા અંકમાં ઉર્વશીથી વિરહિત રાજાની વિલાપરૂપ દીર્ઘ એકોક્તિ છે અને નાટકમાં એકવિધતા આવી જવાનું પૂરો સંભવ છે. સમગ્ર અંકમાં રાજા એકલો છે, ઉર્વશી દેખાતી નથી, વેલીમાં ફેરવાઈ જવાને કારણે તે અગતિક બની છે. એટલે અંકમાંની સંભવિત એકવિધતા ટાળવા કવિએ આ અંકનું Opera નૃત્યનાટિકા જેવું સ્વરૂપ આપ્યું હોય તે સંભવ છે. વળી પુરુરવસનું પાત્ર ભજવતા અભિનેતાને રાહત આપવા માટે પણ આવું કશુંક કરવું જરૂરી હતું. રાજાના મુખમાં મૂકાયેલાં પદ્યોની સાથેની રંગસૂચના પ્રમાણે તે ચર્ચરી નૃત્યમાં ઢાળવાના છે. એટલે સંભવ છે કે આ પદ્યોની સાથે સાથે ચર્ચરી પ્રકારનું નૃત્ય પણ ચાલત હોય, અને સાથે રાજા પણ આમાં ભાગ લેતો હોય.

બાકીના જે અન્યોક્તિ પ્રકારનાં પદ્યો છે તેની સંખ્યા ૨૦ છે જે પ્રાકૃતમા રચાયેલાં છે. આ પદ્યો રાજાના મુખમાં મૂકાયેલાં નથી તેમજ બીજું કોઈ પાત્ર પણ બોલતું નથી. આ પદ્યો રાજાની સ્થિતિનું સૂચન કરનારાં છે. આમાંથી બે પદ્યો વિશે તો રંગસૂચના છે કે તેઓ પ્રાવેશિકી અને આક્ષેપિકા છે. પ્રાવેશિકા નામ સૂચવે છે તેમ પાત્રના પ્રવેશને સૂચવનારી છે. પદ્ય ૧ અને ૫ પ્રાવેશિકા અને આક્ષેપિકા છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ ધ્રુવાના પાંચે પ્રકારોને આ ચોથા અંકના પદ્યોને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે અને પ્રો. એચ. ડી. વેલણકર સાહેબે તેમ

કર્ત્ય છે. ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ કહે છે ‘આવો અર્ધો કલાક કે તેથી પણ વધારે સમય ચાલતી દીર્ઘ નાટ્યાત્મક એકોક્તિ પુરુરવસનું પાત્ર ભજવતા અભિનેતાને થકવી નાખનારુ હોય. સાથે સાથે પ્રેક્ષકો પણ એકવિધ દૃશ્યથી કંટાળી જાય. માટે એ શક્ય છે કે કાલિદાસે આ નાટ્યાત્મક સમસ્યાનો વ્યાવહારિક દ્રષ્ટિથી વિચાર કર્યો હોય અને એક બાજુ અભિનેતાને રાહત આપવા તો બીજી તરફ પ્રેક્ષકોને મનોરંજન તેમજ પ્રમોદ માટે ગીતો દાખલ કર્યા હોય.^{૨૨} વળી જી. કે. ભટ્ટ અટકળ કરે છે કે ‘કોઈ રાજપુરુષોના મિલનસમારંભમના દબદબાભર્યા પ્રસંગે આ નાટકને રજૂ કરવામાં આવ્યું હોય.^{૨૩} એટલે આ અંક સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યમાં વિરલ છે અને પછીથી વિસ્મૃત થયેલી કોઈ પરંપરાના સંકેતો આ અંકે કદાચ જાળવી રાખ્યા છે.

કાલિદાસ પછીના નાટ્યકારોમાં આ પરંપરાનું સાતત્ય રહેલું દેખાતુ નથી. નવમી સદીના પહેલા ચરણમાં મુરારિએ ૧-૧૩ માં પ્રાવેશિકી ધ્રુવાનો ઉપયોગ કર્યો છે. મુરારિના અનર્ધરાધવની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રાવેશિકી ધ્રુવાનો પ્રયોગ થયો છે. સૂત્રધાર રામાયણ પર આધારિત રૂપકને પરિષદ સમક્ષ પ્રસ્તુત કરવાનું વિચારી રહ્યો છે. એવામાં નેપથ્યમાંથી ગીત સંભળાય છે. ગીત પ્રાકૃત ભાષામાં છે. એની સંસ્કૃત છાયા આ પ્રમાણે છે.

દિનકરકિરણોત્કરઃ પ્રિયાકરઃ કોઢપિ જીવલોકસ્ય। કમલમુકુલાંકપાલીકૃતમધુકરકર્ષણવિદગ્ધઃ।।

(૧-૧૩ અનર્ધરાધવ)^{૨૪}

આ સૂર્યનો કિરણસમુદાય જીવલોકને અનિર્વચનીય આનંદ પ્રદાન કરે છે, જે કમળસમૂહની ગોદમાંથી ભમરાને બહાર ખેંચી કાઢવામાં કુશળ છે. એટલે સૂત્રધાર સાંભળીને કહે છે કથમુપક્રાન્તમેવ નર્તકૈઃ યદિયં દશરથોત્સંગદ્રામભદ્રાકર્ષિણો વિશ્વામિત્રસ્ય પ્રાવેશિકી ધ્રુવા। (અનર્ધરાધવની પ્રસ્તાવના) શું નર્તકોએ શરૂ કરી દીધું? આ તો દશરથના ખોળામાંથી રામભદ્રને બહાર ખેંચનારા વિશ્વામિત્રની પ્રાવેશિકી ધ્રુવા છે. જેમ સૂર્યકિરણો ભમરાને કમળમાંથી મુક્ત કરે છે તેમ વિશ્વામિત્ર રામને દશરથની ગોદમાંથી બહાર કાઢશે એવું વિશ્વામિત્રના પ્રવેશ અંગેનું સૂચન થાય છે. અભિનવગુપ્તાચાર્ય આ આક્ષેપિકી ધ્રુવાની ચર્ચા કરતાં ‘ઉદાત્તરાધવ’ નાટકમાંથી દાહરણ આપે છે.^{૨૫} પણ આ નાટક આજે ઉપલબ્ધ નથી.

આ પ્રકારની ‘ધ્રુવા’ઓ વિશે પછીના સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યમાં ભાગ્યે જ સૂચના મળે છે. પણ ઉપરની ધ્રુવાઓ માટેના પ્રસંગો કોઈ પણ સંસ્કૃત નાટકના ગમે તે પૃષ્ઠ પરથી મળી શકે. જો કે, આમ કરીએ તો આપણે ‘ધ્રુવા’ ને જરાક વ્યાપક અર્થમાં - જે અર્થમાં આ લેખ શરૂ કર્યો છે.

તે ‘ગીત’ અર્થમાં લેવો જોઈએ. પાત્રોના પ્રવેશ, નિષ્ક્રમણ માટેની પ્રાવેશિકી, નૈજામિકી ધ્રુવાઓનો વિનિયોગ તો સ્પષ્ટપણે કરી શકાય તેમ છે. આ સિવાય સંસ્કૃત નાટકસાહિત્યમાં જ્યાં વૈતાલિકોનાં પદો છે તેને આપણે ગીત તરીકે નિઃશંકપણે ગણાવી શકાય. શાકુન્તલના પાંચમાં અંકમાં વૈતાલિકનાં બે પદો ૫-૭ અને ૫-૮ ગીતો જ ગણાય.

સ્વસુખનિરભિલાષઃ ચિદ્યસે લોકહેતોઃ પ્રતિદિનમથ વા તે વૃત્તિરેવંવિધૈવ।

અનુભવતિ હિ મૂર્ધ્ના પાદપસ્તીત્રમુષ્ણં શમયતિ પરિતાપં છાયયા સંશ્રિતાનામ્।।

(શાકુન્તલ-૫-૭)

પોતાના સુખની સ્પૃહા વગરના તમે પ્રજાહિત માટે આટલી જહેમત ઉઠાવો છો, અથવા તો તમારું રોજરોજનું જીવન જ આ પ્રકારનું છે ખરે જ વૃક્ષો પોતાના માથા પર આકરો તડકો વેઠે છે અને આશરો લેનારા સંતાપને છાયા વડે દૂર કરે છે.

નિયમયસિ વિમાર્ગપ્રસ્થિતાનાત્તદણ્ડઃ પ્રશયમયસિ વિવાદં કલ્પસે રક્ષણાય।

અતનુષ વિભવેષુ જ્ઞાતયઃ સન્તુ નામ ત્વયિ તુ પરિસમાપ્તં બન્ધુકૃત્યં પ્રજાનામ્।

(શાકુન્તલ ૫-૮)

દંડધારી એવો તું અવળે માર્ગે જનારાઓને નિયમનમાં રાખે છે. ઝઘડાઓને શમાવે છે. રક્ષણ માટે સમર્થ બને છે. વૈભવ વિપુલ હોય ત્યારે સગાવહાલા હોય જ પણ પ્રજાઓ પ્રત્યેનું સગાઓનું કર્તવ્ય તમારામાં જ પૂરું થાય છે.

વૈતાલીકોના પદો આમ, ગીત જ છે. વૈતાલિકની તો વ્યાખ્યા જ એવી છે: જુદા-જુદા તાલમાં વૈતાલીક ગાય છે. વિવિધ: તાલ: તેન વ્યવહરતિ। તત્ત્વપ્રહરયોગ્યૈ: રાગૈ: તત્કાલવાચિભિ: શ્લોકૈ: સરભસં एवं વિતાલં ગાયન્ વૈતાલિકો ભવતિ।

આમ વિક્રમોર્વશિયમનું વૈતાલિક પદ (૨-૧), મુદ્રારાક્ષસના ત્રીજા અંકના બંને વૈતાલીકોના પદો (૩-૨૦, ૨૧, ૨૨ અને ૨૩) ને ગીતો ગણાવી શકીએ. રત્નાવલી નાટિકાના પહેલા અંકમાં દ્વિપદી ખંડ ગાતી બે દાંતીઓ પ્રવેશે છે અને જે ગાય છે એ ત્રણ પદો ગીતો જ છે.

કુસુમાર્યધપ્રિયદૂતકો મુકુલાયિતબહુચૂતક:।

શિથિલતમાનર્ગર્હણકો વાતિ દક્ષિણપવનક:।। (૧-૧૩)

વિકસિતબકુલાશોકક: કાંગિક્ષિતપ્રિયમાનમેલક:।

પ્રતિપાલનસમર્થકસ્તામ્યતિ યુવતિસાર્થક:।। (૧-૧૪)

ઇહ પ્રથમંમધ્માસો જનસ્ય હૃદ્યાનિ કરોતિ મૃદુલાનિ।

પશ્ચાદ્વિધ્યતિ કામો લબ્ધપ્રસરૈ: કુસુમબાણૈ:।। (૧-૧૫)

કામદેવનો પ્રિય દૂત આમ્રવૃક્ષો પર મંજરીઓ ઉગાડનારા રૂસણાંને શિથિલ કરનાર દક્ષિણ પવન વાય છે.^{૧૩}

બકુલ અને અશોકને પુષ્પિત કરનાર, પ્રિયજનના મિલનની આકાંક્ષા સેવનાર વિદેશ ગયેલા પ્રિયતમની પ્રતીક્ષા કરવાને અસમર્થ યુવતીઓ વ્યાકુળ બની રહે છે.^{૧૪}

અત્યારે પ્રથમ વસંત લોકોના હૃદય અને કોમળ બનાવે છે. પછી કામદેવ પ્રવેશ માટે અનુકૂળતા મળતા પુષ્પના બાણથી વીંધે છે.^{૧૫}

આમ સંસ્કૃત નાટકમાં ગીતના તત્વને દર્શાવી શકાય. પણ જેની ઉપર ચર્ચા કરી તે ‘ધ્રુવા’ વિશેના સંકેતો બહુ જ જૂજ મળે છે. આનું એક કારણ એ છે કે, ગીતનો-સંગીતમય ઉપયોગ નાટકમાં અત્યંત વ્યાપક હશે અને નાટક ભજવવાની ભિન્ન ભિન્ન શૈલીઓ અસ્તિત્વમાં આવી હશે. વળી સંસ્કૃત નાટક એવા પ્રકારનું છે કે, જેમાં ગમે ત્યારે ગીત-સંગીતમાં સરી પડી જઈ શકે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. ડૉ. ગૌતમ પટેલ, “વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ”, ૧૯૭૮, પૃ. ૧૮૪.
૨. ગીતિષુ સામાખ્યો। જૈ. સૂ. ૨-૧-૬
૩. એ.બી. કીથ દ્વારા ઉદ્ધૃત Sanskrit Drama 1959, પૃ.૧૬.
૪. ઈસીસિચુમ્બિઆહિં ભમરેહિં સુઝમારકેસરસિહાઈં।
ઓદંસઅન્તિ દઆમાણા પમદાઓ સિરિસકુસુમાઈં।।(૧-૪)
૫. આર્યા છંદમા ૧, ૩ પાદમાં ૧૨ માત્રા ૨ પાદમાં ૧૮ માત્રા અને ૪ પાદમાં ૧૫
૬. ગીતિ છંદમા ૧, ૩ પાદમાં ૧૨ માત્રા ૨, ૪ પાદમાં ૧૮ માત્રા

૭. एवं गानं चेति नाट्यंतावदुपरञ्जनीयम्। नाट्याशास्त्र २८-७ पर अभिनवगुप्ताचार्य.
૮. नानाभावोपसंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम्।
लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम्॥ १-११२ नं. शं.
૯. नाट्यशास्त्र ૧૩-૭૦ પર અભિનવગુપ્તાચાર્ય.
૧૦. નાટ્યશાસ્ત્ર ૧૭-૧૦૨ પછીની ટીકામાં અભિનવગુપ્ત.
૧૧. નાટ્યશાસ્ત્ર ૩૩-૧ પર
૧૨. तान्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मगीतानि। झन्तुम्, जगतीय, दिगिनिगी, झन्तुम् प्रथमे लयान्तरे चापि।
तितित्झल, कुचझल, मध्ये तितिकुचवृद्धं भवेज्जयेष्ठे॥ नं.शं. ३१-१०४
૧૩. નં.શં. ૨૯-૨૯
૧૪. न हि वर्णप्रकर्षस्तु ध्रुवां सिद्धिरिष्यते। नं.शं. २९, २५-२७
૧૫. यान्यंगानि कलाश्चैव गीतकान्तरगतानि तु।
तानि छंदोगतैर्वृत्तैर्विभाव्यन्ते ध्रुवासु अथ॥ नं.शं. २९-१४
૧૬. ન હિ નાટ્યાદબહિર્લયભંગયાપિ ધ્રુવગાનં ગીયમાનાસુખમુત્પાદયતિ। નં.શં. ૩૩-૧ પર
અભિવનવગુપ્તાચાર્ય
૧૭. નં.શં. ૩૨- ૩૧૯-૩૨૯
૧૮. નં.શં. ૨૯-૧૩ પર અભિવનવગુપ્તાચાર્ય
૧૯. નં.શં. ૩૨-૩૧૪ પર અભિવનવગુપ્તાચાર્ય
૨૦. अहिणवमहलोत्वो त्मं तह परिचुम्बिअ चूअमञ्जरिं।
कमलवसइमेतणिव्वदो महुअर विम्हरिओ सि णं कहं॥ (शङ्कुन्तल ५-१)
૨૧. Vikramorvasiya - ed H.D. Velenkar 1961, Sahitya Akademi
૨૨. G.K. Bhat, Sanskrit Drama, Problems and Perspectives, 1985, પૃ. ૧૦૦
૨૩. એજન પૃ. ૧૦૦૨૪. दिणअरकिरणक्केरो पिआअरो को वि जीअलोअस्स।
कमलमौलंकवालीकिअमहुरकडढणविअडढो।
૨૫. નં.શં. ૩૨-૩૧૩ પર અભિનવગુપ્તાચાર્ય.

મમ્મટ અને હેમચંદ્રાચાર્યના કાવ્યશાસ્ત્રીય વિચારોમાં રહેલું સામ્ય-વૈષમ્ય

જોષી દિપીકાબેન પ્રવિણભાઈ
પીએચ.ડી, શોધાર્થી, હેમ. ઉ.ગુ., યુનિ., પાટણ

મમ્મટનું 'કાવ્યપ્રકાશ' અને હેમચંદ્રાચાર્યનું 'કાવ્યનુંશાસન' આ બંને કાવ્યશાસ્ત્રના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથો છે. મમ્મટ અને હેમચંદ્રાચાર્યે કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રમુખ વિષયો જેવા કે- કાવ્ય પ્રયોજન, કાવ્યહેતુ, કાવ્ય પરિભાષા, કાવ્યપ્રકાર, ગુણ, દોષ, અલંકાર, શબ્દ શક્તિઓ વગેરેની ચર્ચા કરી છે.

આચાર્ય મમ્મટ કૃત 'કાવ્યપ્રકાશ' માં દશ ઉલ્લાસો, ૧૪૨ શ્લોક તથા લગભગ ૨૧૨ સૂત્ર મળે છે. તેના પદ્ય ભાગને કારિકા અને ગદ્ય ભાગને વૃત્તિકા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેને ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત કરવામાં આવે છે. (૧) કારિકા (૨) સૂત્ર અને (૩) ઉદાહરણ.

હેમચંદ્રાચાર્ય મમ્મટની પાછળ લગભગ એક સૈકા પછી થઈ ગયા હતા અને તેમના 'કાવ્યાનુંશાસન' ઉપર મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ' નો સારો એવો પ્રભાવ જોવા મળે છે. આમ છતાં હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિમાં નવીનતા જોવા મળે છે.

'કાવ્યાનુંશાસન' ગ્રંથ આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે અને તે સૂત્રવૃત્તિ શૈલીમાં છે. આ ગ્રંથમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં ૨૫, દ્વિતીયમાં ૫૯, તૃતીયમાં ૧૦, ચતુર્થ અને પંચમમાં ૯, છઠ્ઠામાં ૩૧, સાતમામાં ૫૨ અને આઠમામાં ૧૩ સૂત્રો મળીને કુલ ૨૦૮ સૂત્રો છે. જેમાં સાહિત્યશાસ્ત્રનાં લગભગ બધા જ વિષયોની વિસ્તૃત ચર્ચા વૃત્તિમાં એટલે કે 'અલંકારયુગામણી' માં કરી છે. ગ્રંથમાં વિવિધ ઉદાહરણો તરીકે ૭૪૦ શ્લોકો આપ્યા છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય ભરત, દંડી, ભામહ, વામન, રૂદ્રટ, રાજશેખર, અભિનવગુપ્ત, કુંતક, ધનંજય, ભોજ, ક્ષેમેન્દ્ર, મહિમભટ્ટ, મમ્મટ, આનંદવર્ધનના મૂળ ગ્રંથોમાંથી પ્રામાણિક રીતે શબ્દશઃ ઉદ્ધરણ કરી, દ્રષ્ટાંતો લઈને સંકલન અને સમન્વય કરીને ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. આમ છતાં મૌલિકતાની બાબતમાં તેમની પોતાની આગવી વિચારણા રહેલી છે. તેમના મતે કોઈ લેખક નવું લખતો નથી. જોકે હેમચંદ્રાચાર્યનું 'કાવ્યાનુંશાસન' મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ' સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. પરિણામે કેટલાક વિદ્વાનો તેને સંગ્રહ પુસ્તકની શ્રેણીમાં ગણે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે 'કાવ્યાનુંશાસન' ની રચના મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ' ને નજર સમક્ષ રાખીને કરી છે. તેમણે 'કાવ્યાનુંશાસન' માં મમ્મટનાં 'કાવ્યપ્રકાશ' નો સૌથી વધારે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમ છતાં તેમની મૌલિકતા ખંડિત થતી નથી. મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ' અને હેમચંદ્રાચાર્યના 'કાવ્યાનુંશાસન' માં ઘણી બધી સમાનતા હોવા છતાં અનેક જગ્યાએ હેમચંદ્રાચાર્યે મમ્મટનો વિરોધ કરીને, જરૂર જણાય ત્યાં ખંડન કરીને ઉચિત ઉમેરણ પણ કર્યું છે.

કાવ્યપ્રયોજનના સંબંધમાં પોતાના પૂર્વવર્તી મતોના આધારે મમ્મટ કહે છે કે-

' કાવ્યં યશસેર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સઘઃ પરનિવૃત્તયે કાંતાસમ્મિતતયોપદેશયુજે ।।'^૧

અર્થાત કાવ્ય યશ, ધન, વ્યવહારજ્ઞાન, અમંગળનો નાશ, આનંદ માટે તથા કાન્તા સમાન ઉપદેશ માટે એમ આ છ પ્રયોજનો કહ્યા છે. તો હેમચંદ્રાચાર્ય કાવ્ય પ્રયોજન વિશે કહે છે કે-

' કાવ્યમાનન્દાય યશસે કન્તાતુલ્યતયોપદેશાય ચ ।'^૨

અર્થાત કવિ કાવ્યની રચના આનંદ માટે, યશ માટે અને પ્રિય પત્ની સમાન ઉપદેશ આપવા માટે કરે છે. આમ મમ્મટના છ પ્રયોજનોમાંથી ઉપરના ત્રણનો જ સ્વીકાર કરે છે તથા ધન, વ્યવહારજ્ઞાન અને અમંગળનો નાશ આ ત્રણનો તે સ્વીકાર કરતા નથી. 'કાવ્યમાનન્દાય' કહીને તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે કાવ્ય રચના હંમેશા સ્વાન્તઃ સુખાય હોય છે. તેમનો આ દ્રષ્ટિકોણ ખૂબ જ મૌલિક છે.

મમ્મટાચાર્યે કાવ્યહેતુઓમાં 'હેતુઃ' આ એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેનું તાત્પર્ય છે કે- શક્તિ, નિપુણતા અને અભ્યાસ આ ત્રણેના સમન્વયથી કાવ્ય ઉદભવે છે.^૩ તો હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના પરવર્તી આચાર્યો- રાજશેખર, મમ્મટ, આનંદવર્ધન વગેરેના વિચારોથી પ્રભાવિત થયા છે. પહેલા બધા આચાર્યોએ કાવ્યના ત્રણ હેતુ- પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસને માન્યા છે. જેમાં કોઈકે પ્રતિભાને પ્રધાનતા આપી છે તો કોઈકે વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસને. પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્ય કેવળ 'પ્રતિભા' ને જ કાવ્યનું મહત્વનું અંગ માને છે.^૪

‘પ્રતિભા નવનવોલ્લેખશાલિની પ્રજ્ઞા ’ ।^૫

અર્થાત નવનવીન ઉલ્લેખોથી શોભતી પ્રજ્ઞા તે જ પ્રતિભા છે. આ પ્રતિભાના અભાવમાં વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ વ્યર્થ છે. આ બે તત્વો કાવ્યને સંસ્કારવામાં, પરિમાર્જિત કરવામાં કામ લાગે છે. પણ મહત્વ તો પ્રતિભાનું જ છે, એમ હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે. મમ્મટે દર્શાવેલા ત્રણ કારણોમાંથી અન્ય બેને તે ગૌણ ગણાવે છે. તેમના મત મુજબ- લોકશાસ્ત્ર-કાવ્યેષુ નિપુણતા વ્યુત્પત્તિઃ^૬ અર્થાત લોક, શાસ્ત્ર અને કાવ્યમાં નિપુણતાને જ વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

મમ્મટાચાર્ય 'કાવ્યપ્રકાશ'મા કાવ્યના લક્ષણ વિશે કહે છે કે-

‘તદદોષો શબ્દાર્થો સગુણાવલંકૃતી પુનઃ ક્વાપિ ।^૭

અર્થાત દોષ વગરનું, ગુણથી યુક્ત શબ્દ કાવ્ય છે. ક્યાંક ક્યાંક અલંકાર ન હોય તો દોષ રહિત, ગુણ યુક્ત, શબ્દાર્થને જ કાવ્ય માનવામાં આવે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય મમ્મટની પરિભાષામાં પરિવર્તન કરીને કહે છે કે- અદોષો સગુણૌ સાલક્ષ્કારૌ ચ શબ્દાર્થો કાવ્યમ્ ।^૮ અર્થાત દોષ વિનાનું, ગુણથી યુક્ત તથા અલંકારથી યુક્ત શબ્દાર્થ જ કાવ્ય છે. પરંતુ ક્યારેક અલંકાર વગરનું કાવ્ય બની શકે એ વાતને તેમને 'ચકાર' માત્રથી કહી દીધી છે. તથા વૃત્તિમાં નિરલંકાર શબ્દાર્થને કાવ્યના રૂપમાં સ્વીકાર કરવાની વાત કહી છે.^૯ તેમણે કાવ્યમાં ગુણોની સત્તાને અનિવાર્ય માની છે.

આ રીતે હેમચંદ્રાચાર્યની કાવ્યાત્મક લાક્ષણિકતાઓ સંક્ષિપ્ત છતાં અત્યંત વ્યાપક છે. જો કે મમ્મટાચાર્યની તુલનામાં તેમાં કંઈ નવું કહેવામાં આવ્યું નથી. તેમ છતાં તેને શુદ્ધ કરવા અને તેને પ્રતિષ્ઠિત બનાવવાનો શ્રેય હેમચંદ્રાચાર્યને જાય છે.

મમ્મટાચાર્ય 'કાવ્યપ્રકાશ' માં રસની પરિભાષા કરતા કહ્યું છે કે-

‘કારણાન્યથ કાર્યાણિ સહકારિણી યાનિ ચ

રત્યાદેઃ સ્થાયિનો લોકે તાનિ ચન્નાટ્યકાવ્યાયોઃ।

વિભાવા અનુભવાસ્તત્ કથ્યન્તે વ્યભિચારિણઃ

વ્યક્તઃ સ તૈર્વિભાવાથૈઃ સ્થાયી ભાવો રસઃ સ્મૃતઃ।^{૧૦}

અર્થાત જગતમાં રતિ વગેરે સ્વરૂપે સ્થાયીભાવના જે કારણ, કાર્ય અને સહકારી ભાવ જો નાટક, કાવ્યમાં હોય તો તે અનુક્રમે વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ કહેવાય છે. અને આ વિભાવ વગેરેથી વ્યક્ત આ સ્થાયીભાવને રસ કહેવામાં આવે છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય ભરતનું રસસૂત્ર તેમજ તેના વ્યાખ્યાકાર આચાર્ય અભિનવગુપ્તનું અનુસરણ કરતા કહે છે કે- ' **વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિભિરભિવ્યક્તઃ સ્થાયી ભાવો રસઃ** ।'^{૧૧} અર્થાત વિભાવ, અનુભાવ તથા વ્યભિચારી ભાવોથી અભિવ્યક્ત સ્થાયીભાવ જ રસ છે. તેમનું આ કથન મમ્મટાચાર્યના કથનથી શબ્દશઃ મળતું આવે છે.^{૧૨} કેટલાક આચાર્યો આઠ રસો માને છે. તો કેટલાક નવ રસોનો સ્વીકાર કરે છે. મમ્મટાચાર્ય ભરતમુનિના શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદભૂત આ આઠ રસોનો સ્વીકાર કરી નવમાં શાંત રસની પણ પરિગણનાં અલગથી કરે છે.^{૧૩} હેમચંદ્રાચાર્ય નવ રસોનો સ્વીકાર કરે છે- શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદભૂત અને શાંત.^{૧૪}

મમ્મટાચાર્ય આનંદવર્ધનને અનુસરીને ગુણોને **આત્મનઃ રસસ્ય ધર્માઃ** તથા દોષને **મુખ્યાર્થ હતિઃ** રૂપ ગણાવીને પછી '**મુખ્ય**' એટલે 'રસ' એવું કહ્યું પણ સ્પષ્ટ રીતે ગુણદોષનો સીધો સંબંધ 'રસ' સાથે જોડી આપ્યો ન હતો. હેમચંદ્રાચાર્યના મતે 'ગુણ' અને 'દોષ' રસના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષના હેતુ છે. તેમના મતે ગુણ તથા દોષ રસના જ ધર્મો છે. એ વાત તેઓ અલંકારચૂડામણી' માં અનન્વય વ્યતિરેકથી સિદ્ધ કરે છે કે ગુણ અને દોષનો રસ જ સાચો આશ્રય છે. મમ્મટાચાર્ય નું દોષ વિવેચન સૌથી વધારે છે. તેમના મતે લગભગ ૭૦ દોષ છે. આમ મમ્મટે સમસ્ત દોષોને પાંચ ભાગમાં વિભક્ત કર્યા છે. (૧) પદ દોષ (૨) પદાંશ દોષ (૩) વાક્ય દોષ (૪) અર્થ દોષ (૫) રસ દોષ.

હેમચંદ્રાચાર્ય મમ્મટના અનુગામી છે. તેમણે પદ અને વાક્યમાં સમ્મિલિત અભયદોષોનો પણ સ્વીકાર કર્યો છે. જેમ કે- (૧) પદ દોષ (૨) પદાંશ દોષ (૩) વાક્ય દોષ (૪) અભય દોષ (૫) અર્થ દોષ અને (૬) રસ દોષ.

મમ્મટાચાર્યે ત્રણ ગુણોનો સ્વીકાર કર્યો છે. માધુર્ય, ઓજ અને પ્રસાદ. વામનના સમસ્ત શબ્દ અને અર્થ ગુણોનું ખંડન કરતાં મમ્મટ કહે છે કે, કેટલાક ગુણ દોષભાવ રૂપ છે. કેટલાક દોષરૂપ છે, અને બાકીનાનો અંતર્ભાવ માધુર્ય, ઓજ અને પ્રસાદમાં જ થઈ જાય છે. એટલે ગુણોની સંખ્યા ત્રણ છે દસ નહીં.^{૧૫} હેમચંદ્રાચાર્યના મતે ગુણોની સંખ્યા પાંચ છે. (૧) ઓજ (૨) પ્રસાદ (૩) મધુરિમા (૪) સામ્ય અને (૫) ઓદાર્ય.^{૧૬}

વળી અંગાશ્રિતા તે અલંકાર^{૧૭} એવું હેમચંદ્રાચાર્ય માને છે. જે રસ હોતા ક્યારેક ઉપકારક તથા અનુપકારક જણાય છે. અને રસ ન હોય તો વાચ્ય, વાચક, વૈચિત્ર્ય માત્ર પર્યવસિત હોય છે. મમ્મટાચાર્યે કાવ્યપ્રકાશમાં ૬૭ અલંકારોનું વર્ણન કર્યું છે. જ્યારે હેમચંદ્રાચાર્યે કાવ્યનુંશાસનમાં ૨૯ અલંકારોમાં જ ચલાવી લીધું છે. તેમણે સામાન્ય તફાવત વાળા અલંકારોને વધુ મહત્વપૂર્ણ અલંકારોમાં સમાવેશ કર્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે- સંકરની અંતર્ગત સંસૃષ્ટિ અલંકાર. દીપકની અંતર્ગત તુલ્યયોગિતા અલંકાર.

મમ્મટાચાર્યે 'કાવ્યપ્રકાશ' ના પ્રથમ ઉલ્લાસમાં જ કાવ્યના પ્રકાર તરીકે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ વગેરેનું વર્ણન કર્યું હોવાના લીધે તેને સમજવું પ્રાથમિક અભ્યાસી માટે મુશ્કેલ બને છે. જ્યારે હેમચંદ્રાચાર્યે 'કાવ્યનુંશાસન' માં પ્રથમ રસની ચર્ચા કર્યા બાદ અંતમાં કાવ્ય પ્રકારોની ચર્ચા કરી છે. તેથી તેને સમજવામાં સરળતા રહે છે.

કાવ્યપ્રકાશમાં માત્ર શ્રવ્યકાવ્યની જ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. દ્રશ્યકાવ્ય વિશે કંઈ જ વાત કરવામાં આવી નથી. જ્યારે કાવ્યનુંશાસનમાં હેમચંદ્રાચાર્યે નાટક વિશે પણ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. આમ કાવ્યનુંશાસન સાહિત્યશાસ્ત્રમાં આગવું મહત્વ ધરાવે છે.

મમ્મટાચાર્ય શબ્દશક્તિ લક્ષણને રૂઢિ અથવા પ્રયોજન પર આધારિત માની છે. જ્યારે હેમચંદ્રાચાર્ય લક્ષણને માત્ર પ્રયોજન પર આધારિત માની છે.

મમ્મટનું 'કાવ્યપ્રકાશ' અને હેમચંદ્રાચાર્યના 'કાવ્યાનુશાસન' નું અવલોકન કરતા કહી શકાય કે, કાવ્યપ્રકાશ એક ક્લિષ્ટ અલંકારિક ગ્રંથ છે. તે વિસ્તૃત અને સુવ્યવસ્થિત છે. પરંતુ સુગમ નથી, દુર્ગમ છે. કાવ્યાનુશાસનમાં હેમચંદ્રાચાર્યે 'અલંકારચુડામણી' અને 'વિવેક' દ્વારા દુર્ગમતાને સુગમતામાં પરિવર્તિત કરી છે. આથી વિશેષ જ્ઞાનની પિ પાસાવાળા મેઘાવી છાત્રોને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવાનો અવસર આપ્યો છે. આ બંને ગ્રંથોમાં હેમચંદ્રાચાર્યે જે માહિતી અને ઉદાહરણો આપ્યા છે તે સાહિત્ય અને કાવ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. કાવ્યાનુશાસનનું અધ્યયન કર્યા પછી એવું લાગે છે કે હવે બીજા કોઈ ગ્રંથનું અધ્યયન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કારણ કે કાવ્યશાસ્ત્રના બધા જ અંગોની સવિસ્તાર ચર્ચા કાવ્યાનુશાસનમાં કરવામાં આવી છે. આથી તે સંપૂર્ણ કાવ્યશાસ્ત્ર ગ્રંથ છે. આ ઉપરાંત સુવ્યવસ્થિત અને સુરચિત પ્રબંધ પણ છે.

મમ્મટ 'કાવ્યપ્રકાશ' ને દસ ઉલ્લાસમાં વિભક્ત કરીને એટલો વિષય આપી શક્યા નથી, જેટલો હેમચંદ્રાચાર્યે માત્ર આઠ અધ્યાયમાં પ્રસ્તુત કર્યો છે. આ ઉપરાંત હેમચંદ્રાચાર્યે અલંકારશાસ્ત્રમાં સૌપ્રથમ નાટકીય તત્વોનો સમાવેશ કરીને નવી પરંપરાનો પ્રારંભ કર્યો છે.

આમ હેમચંદ્રાચાર્યે બધા જ સ્તરના અભ્યાસીઓ માટે ઉત્કૃષ્ટ અલંકાર ગ્રંથ આપ્યો છે. આ ગ્રંથ સાહિત્યશાસ્ત્રના તમામ જીજ્ઞાસુઓ માટે ઉપયોગી બની ગયો છે. આજે અલંકારશાસ્ત્રના ઉત્તમ ગ્રંથોમાં હેમચંદ્રાચાર્યના આ કાવ્યાનુશાસન ગ્રંથની ગણના થાય છે. જે તેનું મહત્વ દર્શાવે છે. આમ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર તેઓ 'કાલિકાલસર્વજ્ઞ' તરીકે વિશ્વ વિખ્યાત છે.

પાદટીપ

- (૧) કાવ્યપ્રકાશ, ૧/૨
- (૨) કાવ્યાનુશાસન, ૧/૩
- (૩) કાવ્યપ્રકાશ, ૧/૩
- (૪) કાવ્યાનુશાસન, ૧/૪
- (૫) એજન, પૃ. ૪
- (૬) એજન, પૃ. ૧/૮
- (૭) કાવ્યપ્રકાશ, ૧/૪
- (૮) કાવ્યાનુશાસન, ૧/૧૧
- (૯) કાવ્યાનુશાસન વૃત્તિ પૃ. ૩૩
- (૧૦) કાવ્યપ્રકાશ, ૪/૨૭-૨૮
- (૧૧) કાવ્યાનુશાસન, ૨/૧
- (૧૨) તુલ્લીય કાવ્યપ્રકાશ વૃત્તિ, પૃ. ૧૧૦
- (૧૩) કાવ્યપ્રકાશ ૪/૩૫
- (૧૪) કાવ્યાનુશાસન, ૨/૨
- (૧૫) કાવ્યપ્રકાશ, ૮/૭૨
- (૧૬) કાવ્યાનુશાસન, ૪/૧ વિવેકવૃત્તિ
- (૧૭) અઙ્ગાશ્રિતા અલંકાર, કાવ્યાનુશાસન, ૧/૧૩

સંદર્ભગ્રંથસૂચી

- (૧) કાવ્યપ્રકાશ : મમ્મટ, વ્યાખ્યાકાર – આચાર્ય વિશ્વેશ્વર, સંપાદક – ડા. નગેન્દ્ર, પ્રકાશક – જ્ઞાનમંડલ લિમિટેડ, વારાણસી, પ્રથમ સંસ્કરણ ૧૯૬૦

(૨) કાવ્યાનશાસન : હેમચંદ્ર , સંપાદક – રસિકલાલ સી. પારિખ, પ્રકાશક – શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
બંબઈ, પ્રથમ સંસ્કરણ ૧૯૩૮

The Concept of New Woman in *The Palace of Illusion*

Khushali S. Jani
Research Scholar,
Shri Govind Guru University, Godhra.

Abstract:

The Mahabharata, which combines history, myth, and sheer mysticism and is relevant to the Post-World War II era, is brought to life in the Indian epic *The Palace of Illusions* (2008). Panchali, the wife of the fabled five Pandavas brothers, serves as the narrator of the unusually female version of the epic story told by Divakaruni. The fiery character Panchali also serves as a representation of a world ruled by men. Nearly every aspect of the independent woman who finds her own voice today can be found in the life of Draupadi.

This research paper focuses on how Draupadi, a modern woman, speaks in this story. Chitra Banerjee makes an effort to reimagine the story from a fresh viewpoint. The belief in the sexual distinction between men and women is a Patriarchal civilization concept. In a patriarchal society, standards for boys and girls are different. However, the author here demonstrates the strength and bravery of Draupadi by having her refuse to take lessons and insist that her brother receive the full benefit of her knowledge. Draupadi had to play a variety of roles in the male-dominated culture she lived in, including "daughter," "wife," and "mother." These positions were created socially; they are not natural. Women have thus always been taught how to think and behave in order to fit in with this culture.

Key Words:

War, History, Myth, Magic, Sacrifice, Femininity
Patriarchal society, Masculinity, Tradition, Modernism

Chitra Banerjee Divakaruni is well-known in Indian English literature. *The Palace of Illusions* (2008) by Divakaruni, a retelling of Vyasa's *The Mahabharata*, is unique in its own right. It discusses women's discrimination, their struggles, identity, male dominance, distinctive female perspectives, and women's situation during the time of The Mahabharata. Well-known Indian-American author Chitra Banerjee Devakaruni wrote "*The Palace of Illusion*" (2008) from Draupadi's point of view. In "*The Palace of Illusion*" (2008), Chitra Banerjee tries to reimagine the novel from a fresh angle. The work and author will also face heavy criticism for any changes made to our Hindu mythology. *The Mahabharata* has been written in numerous versions, but they are all androcentric in nature. The author and creator of *The Mahabharata*, Ved Vyasa, has emphasised the value of heroes and given them a higher status. Here, the author eliminates gender bias and emphasizes the need for the novel's heroine to have her own unique identity.

When Draupadi is a young girl, the novel opens on the day that her Dhairya Ma tells her the tale of her birth. The story of Draupadi takes the reader from her teenage years to the day of her swayamvar, through her life as Panchali, the princess of the Panchala Kingdom and the wife of the five Pandavas, to the Great War at Kurukshetra, and finally to her entrance into the afterlife. *The Palace of Illusions* (2008) sees Draupadi as a person with excellent traits like integrity, pragmatism, and inner strength who is capable of passionate love, displays bravery in the face of peril, and is a devoted friend. The reader is left questioning the fairness of the social norms that require her to conceal her love for Karna and accept her status as the wife of five men. The inexplicable bond between Draupadi and Krishna is also masterfully described in the book. Despite being called a sakha and sakhi. We experience the epic in Draupadi's voice through Divakaruni's story. From being conceived through the sacrificial fire, to her strange, lonesome childhood, to her complicated marriage to five men who had a problem with

persecution and a control freak mother, to finally having her own, lovely home, and finally the unbelievable traumas that follow that no one should have to go through.

In *The Palace of Illusions* (2008), Chitra Banerjee Divakaruni presents the mythic resurgence from a contemporary angle. This retelling blends classic mythology with contemporary modernism, sending a message that will be understandable to both people who are firmly anchored in accepted traditionalism and others who have disconnected themselves from the moral values of their own society. Draupadi has been portrayed by Divakaruni as a modern woman who desires to share her views and ideas with the world. The epic's depiction of Draupadi's existence demonstrates how women must accept tradition and culture without inquiry. Draupadi's tenacity and bravery have been detailed throughout the entire tale, and her viewpoints are completely different from those of regular women, as are the results. It captivates the reader with its own charm. The lives of women have not changed over time, whether it is the ancient or modern era. There have only been problems to overcome and situations that require specific actions.

The Palace of Illusions (2008) is about the distinct path that strong but silenced feminist voices are seeking. It is about Draupadi from Vyasa's *The Mahabharata*, a strong and egotistical character. *The Mahabharata*'s sequences and tales are included. In the classic epic *The Mahabharata*, men are consistently at the centre of attention. Divakaruni gives Draupadi a voice in the predominantly patriarchal society that predominated in Ancient India by portraying her existence as a series of decisions she took for herself rather than those made for her by others around her. *The Mahabharata* universe—a time that is equal parts history, myth, and magic—is brought to life in *The Palace of Illusions* (2008). Chitra Banerjee presents an unusual feminist perspective of an epic tale through Panchali, the wife of the fabled five Pandava brothers. The ancient epic *Mahabharata* was written from a female perspective by Divakaruni, who appears to have been inspired by her innate propensity to elevate the status of women. Panchali is a supporting character in the mythic story, but Divakaruni puts her at the centre of her own modernized rendition of the story. Panchali serves as the book's narrator and speaks in the first person. The story follows Panchali's life from the day she was born magically in fire as the Drupad king's daughter. She was predicted to alter the path of history even before she was born because she was born from the fire.

The fiery character Panchali also serves as a metaphor for the world that is governed by men. The life of Draupadi, a well-known female heroine from ancient India, is nearly a mirror image of the modern independent woman who finds her own voice. There are notable discrepancies between Chitra Banerjee's rendition and the one created by the great seer Vyasa. Draupadi is the most enigmatic and majestic woman for all ages because of her tenacity and willpower, her spirit of resistance to injustice, and her diversity. By making Panchali the main character, Divakaruni allows Panchali to express her own ideas on her own life in her own terms. Draupadi frequently heard Dhairya Ma tell the tale of her birth because it made her feel distinct and wonderful. Dhairya Ma did mention that she was the girl who wasn't invited, though. The Panchali narrative is one of a woman's assertion of her will. The first chapters highlight Draupadi's concern with her lineage, her rebellious nature, and her fight for a female identity. Feminism was felt in one case when Draupadi stopped the instructor while she was lecturing and the "women who are the path to ruin". (*The Palace of Illusions* 24) Draupadi says "I resented the tutor's declaration that women were the root of all the world's trouble." (*The Palace of Illusions* 24) Draupadi faced fierce opposition in her own home to her voice of dissent, her desire to learn Nyaya Shastra, her participation in armor-related activities, and even her right to select her future spouse.

Draupadi is not portrayed in the book, *The Palace of Illusions* (2008), as a lady who suffers within and is unable to express her opinions. She develops a powerful trajectory of her own. Her first impact was on the schooling she was denied since her brother was given preference.

This demonstrates that nobody gave a damn about women's education and that they were expected to follow men's orders. Here, Divakaruni strives to highlight the traditional behavior of all women during those times, regardless of whether they belonged to royalty or not. Because it is their responsibility to care for their husbands and to pray that they die valiantly in war, women were not given the same education opportunities as males. Their choice to be married is interpreted as a commitment to the social order and familial acceptability. Swayamwara refers to the custom of choosing one's own spouse. Swayamwara was used to torture Draupadi, but her family and Krishna had already promised her to Arjun. She must give in to whatever her father suggests in order to fulfill his wishes. According to Divakaruni, in this male-dominated society, a daughter is treated like a toy by her own family, and women's sentiments and emotions are given less weight than the promises and words made to other people.

Although Divakaruni hasn't done anything new that wasn't already present in Vyasa's Mahabharata, the epic has been remade in a way that makes it appealing to readers today. This epic hasn't gained any new characters, so it's ineffective. Draupadi does not just demand that women have external equality. She rejects the notion that women must pray when their fathers, husbands, brothers, or sons are in war. Because of their dissimilar births, she has seen certain similarities between herself and Karna. Although she yearned for him, she humiliated Karna in front of the monarchs because of Krishna's words, which she later came to regret. She started her voyage with Arjuna after placing the garland around his neck, which caused a significant increase in her issues. Despite this, she battles through them all with amazing bravery. *The Palace of Illusions* (2008) lends itself to a feminist interpretation because the entire book is recounted by Draupadi, a significant character in *The Mahabharata*. The novel does not just present her perspective on her personal life, but also on other occasions in which she emerges as a strong character. Chitra Banerjee Divakaruni has posed fresh inquiries regarding the ancient Mahabharata text. She has provided us with an understanding of the epic's major events from the perspective of a woman, making the book not only unique but also a significant feminist text that sheds new light on Panchali's identity.

The book follows the life of Panchali, starting with her enchanted birth in fire as the king's daughter and continuing with her vivacious juggling act as a lady with five husbands who have been duped out of their father's kingdom. Through years of exile and a brutal civil war, Panchaali stays by the brothers' sides as they fight to restore their birthright. Her schemes to wrest control of the family from her mother-in-law, her difficult friendship with the enigmatic Krishna, or her covert attraction to the enigmatic man who is her husband's most deadly foe are all kept front and centre throughout the course of the novel. In a realm of warriors, gods, and ever-changing fate, Panchali is a fierce female voice.

In a fiercely patriarchal society, Draupadi maintained her status and never allowed herself to become oppressive or frail. She was so angered by learning the real reason for her father's first rejection—that a female kid is useless for gaining supporters for his country—that she gradually changed into the person she is now. She becomes fascinated by Dhairya's birth story. Her birth was foretold by the gods, who informed her that she would change the course of history. This satisfies her need for femininity, and as a result, she is continually trying to connect her experiences with the fulfillment of the prophecy. In contrast to other readings of *The Mahabharata* that hold Draupadi responsible for the horrible destructive Kurukshetra war, Divakaruni's book connects Draupadi's struggles to those of all women around the world and Draupadi's inner struggles to the concerns of all women. Despite the fact that the plot foretold Draupadi's marriage to the five Pandavas against her will and preference, Divakaruni emphasizes Draupadi's feminine affection for Karna. As though Arjun were the only one who could succeed in the Swayamvar challenge and the only one who could assist Draupadi in realizing her childhood dream of changing the course of history, Krishna continued to dominate and occupy Draupadi's mind with pictures of Arjun.

In India, women were never permitted to choose their life partners. In this book Dhairya Ma counseled Draupadi to embrace the thought that her husband, a prince of any state, would be forced to wed other women while being from a royal family. But as she can see in Karna's eyes, Draupadi, a feminist icon, wants her husband to be dedicated to her and to love her only. A woman whose body is consumed by a lone male is seen as the epitome of virtue in ancient custom. Because of the highly regarded masculinist "dharma," which grants Draupadi the rare benefit of always being virgin as she shifts from one brother to the next, Draupadi is forced to choose between five husbands. Since no patriarch in her immediate area has confirmed her memory, the boon solely benefits her spouses; it does not benefit her personally.

Draupadi's life was marked by emotional peaks and valleys that the average woman does not experience. Draupadi's self-desire is represented in *The Palace of Illusions* (2008) by her hidden love, despite the fact that she is praised for her resilience and self-assurance in the face of terrible odds. By emphasizing Draupadi's interests, the author honours women as beings capable of living their lives to the fullest while challenging the notion that they should be submissive to males and sacrifice their interests for the sake of the community. Draupadi experienced immense joy and grief in her life, which is unusual for ordinary women. By highlighting Draupadi's interests, the author promotes women as beings who can experience life fully, in contrast to the idea that women scare the community for the benefit of men.

Works Cited:

- Agarwal, Beena. A New Voice in Indian English Fiction. Authorspress, 2016
- Beena, G. Panchaali's Journey: An Exploration of Feminine Consciousness in Chitra Banerjee Divakaruni's *The Palace of Illusions*. *The Quest* Vol 30 No.1. 2016
- Chandra, T. Treatment of Woman in Chitra Banerjee Divakaruni's *The Palace of Illusions*. *Voices of the Displaced*. Pp.147 – 149
- Divakaruni, Chitra Banerjee. *The Palace of Illusions*. Picador, 2008
- S, Hema. Feminism In Chitra Banerjee Divakaruni's *The Palace Of Illusions*: A Critical Study. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 17(4), 3128-3132; 2021
- <https://www.sfgate.com/books/article/Review-The-Palace-of-Illusions-recast-in-a-3228573.php>
- <https://web.archive.org/web/20110701221419/http://www.hindustantimes.com/Review-The-palace-of-illusions/Article1-304237.aspx>

TWELFTH NIGHT AS A ROMANTIC COMEDY BY WILLIAM SHAKESPEARE

Prof. Vishnubhai B Patel

Head/Associate Professor-Department of English
Shri V R Patel College of Commerce, Mehsana

Dr. Alpa Pragnesh Jani

Assistant professor-Department of English
Shri V R Patel College of Commerce, Mehsana

Abstract

William Shakespeare's comedies are considered as distinct Comedy characteristics. Shakespeare never followed the rules of classical dramas, although some of his predecessors and contemporaries followed the rules of the classical drama particularly by observing unities of time, place and action in the comedies and tragedies by Shakespeare. "Twelfth Night" is regarded as delightful comedy. It has little satire and spleen. It makes us laugh at the follies of mankind.

Keywords: Comedy, romantic

Introduction: William Shakespeare is a great playwright. Twelfth Night is one of the best romantic comedies written by him. It can be compared with The Merchant of Venice, Much Ado about Nothing and As you Like It. It deals with the light and trivial incidents of life. It combines romantic elements with comic elements. It has a happy ending.

"Twelfth Night" is regarded by almost all critics as the most delightful, perfect and sweetest among all comedies of Shakespeare. As Hazlitt has pointed out, "this is justly considered as one of the most delightful of Shakespeare's comedies. It is full of sweetness and pleasantries. It is perhaps too good natured for comedy. It has little satire and spleen. It makes us laugh at the follies of mankind."

The Shakespearean comedy can be considered as romantic comedy or the comedy of humor, but it is quite different in spirit and atmosphere from the comedy of Ben Jonson which is as the comedy of humours. Ben's comedy is creative, reformatory, and medicinal, but Shakespeare's comedy gives pleasure, makes us laugh and transports us on the wings of rich imagination to world full of humour, love and romance.

William Shakespeare's comedies are considered as distinct Comedy characteristics. Shakespeare never followed the rules of classical dramas, although some of his predecessors and contemporaries followed the rules of the classical drama particularly by observing unities of time, place and action in the comedies and tragedies by Shakespeare. At the same time, he has not tried to preach some kind of moral in order to reform the degraded mankind, because he never had the aim of preaching any moral to his audience. Therefore, Shakespeare's plays whether tragedies or comedies should be regarded as romantic plays. Everyone of his plays has in it some element of romance such as, love, beauty, adventure, mirth, laughter etc.

Then again, most of the comedies of Shakespeare aim at nothing but entertainment of his audience. Some of the titles of his comedies such as, "As You Like it" and "What you will"

suggest clearly that he does not want to forge the tastes of his audience. He insisted entertainment of his audience rather than giving anything else.

So far as “Twelfth Night” is concerned, it is a perfect illustration of romantic comedy, because in it we find both love and guilty most harmoniously blended together for the entertainment of the audience. The story of love is told in the same mirthful manners as the story of the comic incidents and characters. We enjoy the affection of love and both the Duke and Olivia and we enjoy the tricks played by Sir Toby and Maria. The seriousness of life is interwoven with the life in such a natural way that we feel as if we are in a world of romance.

The trick of disguise and the confusion created by mistaken identity as we find in other comedies of Shakespeare, are all most entertaining. Some of the critics complain that the romance de or the comedy in “Twelfth Night” has been damaged to some extent by pursuing the fun against Malvolio, but they not consider that no practical injury has not been done to Malvolio except to his vanity.

“Twelfth Night “is a romantic comedy because it is overflowing with funs, all sort of jokes and humour (wit) with varied types of love and lovers. We find in it a romantic atmosphere throughout the play because music is constantly played, songs are frequently sung, and even dancing is performed in a darken and wild fashion which is, indeed, unparalleled, in any dramatic life. There is so much of adventure and personal risk in the shipwreck in which Viola and Sebastian are involved and from which they are saved. All these elements richly contribute to the romantic atmosphere of the play.

All the characters by their oddities provide sufficient food for laughter. Shakespeare has used in “Twelfth Night” a special technique of self-deception particularly in the case of Malvalio, who is an incarnation of self-love and he is great victim of self-deception too. This technique has given Maria and Sir Toby and others to organize a regular campaign or conspiracy against Malvolio and to provide the audience with an ample food for entertainment.

Elbert who considers “Twelfth Night” as the most perfect of Shakespeare’s comedies, has observed “This is the comedy of comedies, at least so far as Shakespeare is concerned, and I suppose we shall hardly discover its rival out Shakespeare. “Twelfth Night” which is one of middle comedies and also includes The Merchant of Venice and Much Ado about Nothing. It is a wonderful romantic comedy of Shakespeare. Love is there, and there is romance. Shakespeare’s romantic comedy is imaginative, poetic and liberal too. It creates a world where things are unsettled only to get themselves restored to the normal measure of human life. Shakespeare makes a cooperation between romance and comedy. In romantic comedy, the laughter live side by side. The soberness of love is relieved by the generosity of laughter, this is the principle of romantic comedy in the play.

Twelfth Night is also romantic in the sense that it does not follow the classical unities of time, place and action. Here the unity of place has only been observed. There is no unity of time or action. The tragic and the comic scenes are also mingled. The main plot is serious and tragic in tone. On the other hand, the sub-plot is entirely comic. Thus, there is no unity of action in the play. There is no unity of time because the action of the play is spread over many days and is not limited only to twenty-four hours.

Conclusion:

To conclude, we may say that the important characteristics or features of a romantic comedy are presented in Twelfth Night. The treatment of love, the setting, the ignorance of the classical

rules of drama and improbable events are distinctive in the play. They have made the drama romantic. The play bears inimitable romantic elements. So, we cannot but regard Twelfth Night as a romantic comedy. The play is principally a play of love, but love that finally wins is purged of the dross of sentimentality. The comic essentials in other comedies contains of the spirit of satire, wit, and ridicule and their object are to expose the follies of men and women as they struggle for happiness and worldly triumph. But in the matter comedies of Shakespeare as in Twelfth Night, although there is plenty of fun and wit, even of ridicule and satire, yet they are never allowed to gain dominance over the gentle spirit of cheerfulness in the play as a whole.

Reference:

Shakespeare, William, 1564-1616. Twelfth Night. Boston; New York: Houghton Mifflin, 1928.

Armfield, Neil. Dir. Twelfth Night. Australian Film Institute, 1986.

Folger Shakespeare Library: <https://shakespeare.folger.edu/>

बाजार और 'आधे-अधूरे' नाटक की सावित्री

डॉ. सुरेश पटेल

एसोसियेट प्रोफेसर, हिन्दी विभाग

वाय.एस.आर्ट्स एण्ड के.एस.शाह कोमर्स कालेज, देवगढ़ बारीया - ३८९३८०

आज हम पूँजी और बाजार के युग में जी रहे हैं। भूमंडलीकरण का दौर है जहाँ बाजारवाद अपनी चरम अवस्था में परचम लहरा रहा है। मानवीय मूल्यों का व्याकरण बराबर बदल रहा है। इस बदलने की गति में जब जीवन के उद्देश्य भी बदले हैं तो उथल-पुथल तो स्वाभाविक है, बाजार के प्रभाव से हमारी संस्कृति अछूती नहीं रह गई है। 'बाजारवाद एक वृत्ति है जो जीवन को मूल्यों से अलग करने का काम करती है।' (बाजारवाद: शैलेन्द्र कुमार शुक्ल) भूमंडलीकरण के दौर में नगरीय मध्यम वर्गीय परिवार का रूप तेज़ी से बदला हुआ दिखाई देता है। उसका आकार, आमदनी का ज़रिया, गतिमयता, उपलब्ध संचार और शिक्षा के सामान, आपसी संबंध एवं व्यवहार सब पर बाज़ार के दबाव और परिवर्तन का नशा छाया हुआ है। मूल्यों को महत्वहीन और विश्वास को अर्थ शून्य माना जाने लगा है। पति-पत्नी के रिश्ते में जो प्रेम और विश्वास होना चाहिए, वह नहीं दिखाई पड़ता। पति-पत्नी का एक-दूसरे के प्रति समर्पण का मनोभाव कम हो रहा है। इसके परिणामस्वरूप पारिवारिक संबंधों में मधुरता और सरसता के स्थान पर परस्पर कटुता, द्वंद्व तनाव और आक्रोश की स्थिति उत्पन्न हो रही है। पारिवारिक विघटन का कारण परिस्थितियों में जटिलता ही है। बाहर की सुख-सुविधाओं को देखकर मध्यवर्गीय परिवार इच्छाओं के जाल में इस तरह फँस जाते हैं कि उसकी सर्वाधिक प्रबल मनोकामना छोटी-छोटी इच्छाओं को पूरा करने में ही उलझ कर रह जाती है। परिस्थितियों के अनुरूप जिंदगी को मोड़ देने का परिणाम यह हुआ है कि व्यक्ति और भी मुसीबतों में फँसता चला जाता है और इससे छुटकारा पाने के लिए मनुष्य जिंदगी भर मारा-मारा फिरता रहता है। बाजारवादी संस्कृति में पारिवारिक जीवन का ढाँचा बदलने लगा है। परिस्थितियों का दबाव इसके पीछे काम करता है। भारतीय समाज में नैतिक मूल्यों के प्रति विशेष आदर रहा है। यहाँ आचरण की पवित्रता को प्रमुख स्थान दिया गया है। घोर बाजारवादी युग में नैतिक मूल्यों का पतन भी होने लगा है। नैतिकता का संबंध मानव के चरित्र एवं निष्ठा के साथ होता है। दुनिया में बाजारवादी संस्कृति ने अपना जाल बिछा लिया है। फलस्वरूप परंपरागत नैतिक मूल्य टूट रहे हैं। बाजारवादी व्यवस्था में अर्थ ही समाज के विकास का आधार है, इसके अभाव में आदमी कोई किमत नहीं है। इस प्रकार की बाजारवादी संस्कृति ने धन, पूँजी को ही जीवन का चरम लक्ष्य मानने के लिए विवश कर दिया। व्यक्ति का संबंध समाज से न होकर बाजार के साथ बन गया। लेकिन भरी भीड़ में वह एकाकीपन महसूस करने लगा। इसका घुसपैठ परंपरागत मूल्यों में परिवर्तन लाया और आधुनिकता बोध परंपरागत रूढ़ियों को तोड़ने लगा।

अब संयुक्त परिवार मुश्किल से देखने को मिलता है। मनुष्य निजता चाहता है, इसलिए इसका आकार छोटा होने लगा और छोटे परिवार का उदय हुआ। समय बीतने के साथ ही यहाँ भी समस्याएँ उभरने लगी और इसका भी विखंडन शुरू हो गया। एकल और छोटे परिवारों में बच्चों की मधुर आवाज़ कम ही सुनने को मिलती है क्योंकि आज का एकाकी जीवन तनाव से प्रभावित है। घर की औरत पहले एक बेटी, माँ और पत्नी बनकर जी रही थी, घर के सारा काम करती थी, लेकिन समय में बदलाव आया। उदारीकरण ने औरत को घरेलू ज़िम्मेदारियों से मुक्त कर दिया। आखिरकार वह पुरुषों के कंधे से कंधा मिलाकर उनके बराबर की और कभी-कभी उनसे भी बड़ी ज़िम्मेदारी निभाने लगी। चूँकि बाज़ार ने उसे शक्ति दी है तो उस सत्ता का इस्तेमाल वह सफलतापूर्वक करने लगी। नारी को परंपरागत नारी से भिन्न एक नया चेहरा देने में उदारीकरण का ही हाथ है। अभयकुमार दूबे जैसे सरीखे विद्वान का इस सन्दर्भ में मानना है कि- “भूमंडलीकरण ने महिलाओं के लिए रोज़गार के नए अवसर मुहैया किए क्योंकि उसे नारी श्रम की ज़रूरत थी। इस चक्कर में औरत को कुछ आज़ादी और हैसियत मिली।” (संपा. राजेन्द्र यादव तथा अन्य ‘पितृसत्ता के नए रूप’, अभयकुमार दूबे, पृष्ठ-90) घर में स्त्री के गृहस्थ रूप को बदलना भारतीय परिवेश में पूरे परिवार का ढाँचा बदलना है। आज की बाजारवादी संस्कृति में यदि स्त्री स्वावलम्बी है तो उसे पूरे जीवन का स्वरूप ही बदल जाता है। इसके मूल में उदारीकरण के बाद उपभोक्तावादी संस्कृति का विकास है। मनुष्य का अकेलापन उपभोक्तवाद के समय में कामनाओं के निरंतर बढ़ने और उसकी पूर्ति न होने के कारण जन्म लेता है। आज नारी को समाज में आर्थिक रूप से स्वतंत्र रहने की इच्छा बढ़ गई है, इस कारण से वह नौकरी भी करने लगी हैं। वह घर, परिवार तक सीमित न रहकर जीवन के हर क्षेत्र में आगे बढ़ने की कोशिश करती है। इसलिए स्वतंत्र जीवन जीने के बारे में सोचते वक्त घर परिवार से भी ज्यादा महत्व अपने कैरियर को देती है। उसके भीतर परंपरागत जीवन मूल्यों तथा आदर्शों के प्रति कोई आकर्षण नहीं बचा है। बाजार में कंपनियाँ भी अपने उत्पाद को बेचने के लिए नारी का इस्तेमाल करती हैं। बाजारवादी संस्कृति में विज्ञापन स्त्रियों की भूमिका का बखूबी इस्तेमाल कर रहा है। विज्ञापन से ज्ञात सामानों पर स्त्रियाँ सबसे ज्यादा ध्यान देती हैं। चाहे वह गृहस्थ जीवन से सम्बन्धित वस्तु हो या सौंदर्य को बढ़ाने की वस्तु। इन्हें रूप-रंग, गुण, मूल्य आदि सभी रूपों में आकर्षक बनाकर स्त्रियों को उन पर मुग्ध रखने की क्षमता बाजार में है। प्रसिद्ध आलोचक सुधीश पचौरी का मानना है कि “सौंदर्य की दुनिया जटिल है। जिस चमकीली सेक्सी स्त्री देह के बिना ग्लैमर ग्लैमर नहीं बन सकता, वही ग्लैमर उन्हें मार डालता है। ग्लैमर उनके चेहरे, उनकी त्वचा, उनके केश, उनकी नंगी देहों को सबके लिए चमकाता है, साफ सुथरा कर, सुगन्धित कर नये-नये परिधानों में नित्य सजा-धजा कर बेचता है।” (सुधीश पचौरी, ‘पापुलर कल्चर के विमर्श’, पृष्ठ-152)

स्त्री केन्द्रित पत्रिकाएँ सुन्दरता को प्राप्त करने के लिए स्त्रियों को उकसाने में बाजार के लिए कार्य करती रही हैं। सौंदर्य की पात्रता के सपने दिखाने वाली भाषा अक्सर इन पत्रिकाओं में

छपी होती है। जैसे- ‘आप अपनी देह को फिर से नया आकार दे सकती हैं’, ‘आपकी झुर्रियाँ अब आपके नियंत्रण में’ आदि। औरतें इस प्रकार के विज्ञापनों पर बँध जाती हैं। दुनिया के ग्राहकों में सबसे ज्यादा संख्या स्त्रियों की होती है। भूमण्डलीकरण के इस कुप्रभाव को रेखांकित करते हुए अभय कुमार दुबे का कहना है कि “भूमंडलीकरण का दूसरा चरण ओटोमेशन, कंप्यूटरीकरण और संचार क्रांति का था जिसके लिए उच्च शिक्षित और मध्य व उच्च मध्यवर्गीय औरतों की जरूरत पड़ी। औरत के सौंदर्य को उपभोक्ता क्रांति का केंद्र बनाने के लिए पश्चिम में पिट चुकी सौंदर्य प्रतियोगिताओं में नई जान डाल गयी और तीसरी दुनिया की औरतों को विशेष रूप से सुंदर घोषित कर दिया गया। प्रसाधन उद्योग और सौंदर्य उद्योग को मध्यवर्गीय लड़कियों और गृहिणियों के रूप में असंख्य नए उपभोक्ता मिल गए।” (संपा. राजेन्द्र यादव तथा अन्य ‘पितृसत्ता के नए रूप’, अभयकुमार दुबे, पृष्ठ-63) बाजार ने स्त्री को आजीवन घेरने वाली विवाह रूपी संस्था का चतुराई से प्रयोग किया है और स्त्री के मन में विवाह के प्रति नकारात्मक भाव पैदा कर दिया है। वैवाहिक संस्था से अलग रहना हमारे सामाजिक माहौल में उचित कार्य नहीं है। आज वैवाहिक संस्था का महत्व घटा है। स्त्री का तो शोषण सदैव ही होता रहा है लेकिन बाजार ने उसकी स्थिति और भयावह कर दी है। बाजार ने स्त्री को उपभोग की वस्तु बनाकर बाजार में उसकी मूल्य वृद्धि की और उसकी इच्छाओं को जला दिया। आधुनिक स्त्री विवाह जैसे बंधनों को तोड़ने की मानसिकता लेकर जी रही है क्योंकि वह हर जगह शोषण का शिकार बनती है। इस पर यही मन्तव्य छिपा हुआ है कि विवाह एक महिमामयी संस्था है जो आर्थिक दृष्टि से कमजोर स्त्रियों का हर रूप से शोषण करती है और स्वावलम्बी स्त्रियों को अस्वीकार कर देती है। पुरुष अपनी यौनिक इच्छाओं की पूर्ति करने के लिए किसी भी अपरिचित स्त्री को शिकार बना सकता है, फिर भी समाज उस पर उँगली नहीं उठायेगा, उसे दोष नहीं देगा, वरन् सारे दोष स्त्री पर ही आरोपित करेगा। अगर एक स्त्री अपनी यौनिक इच्छा को खुलकर व्यक्त करती है तो उसे वेश्या कहकर पुकारने में कोई नहीं हिचकता। आजकल स्त्री बाजार में बिकने वाली वस्तु बन चुकी है जिसे लोग मूल्य देकर क्रय करने के साथ ही उपभोग करते हैं तथा तृप्त हो जाने पर किसी पुराने सामान की तरह फेंक देते हैं। आजकल बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ अपना बाजार बनाने के लिए सुंदर स्त्रियों को काम में लगाती हैं। जीवनोपयोगी जो भी सामान बाजार में उपलब्ध होता है, उसके विज्ञापन के सामान के रूप में कंपनियाँ स्त्रियों को ही चुनती हैं ताकि उन स्त्रियों के सौंदर्य पर आकर्षित होकर ग्राहक विज्ञापन पर और सामान की उपयोगिता पर ध्यान रखें। मॉल संस्कृति ने भी स्त्रियों को अपनी ओर खींच रखा है और उससे मुक्त होने की कोशिश स्त्री कथापि नहीं कर पाती। मॉल में नित्योपयोगी सामान एक छत के नीचे इकट्ठे होते हैं। इन सबकी अलग-अलग दुकानें हैं जिनमें यौवनयुक्त स्त्री की जरूरत होती है। क्योंकि ग्राहकों को सबसे अधिक आकर्षित करने वाला सौंदर्य युवतियों में निहित है। वे स्त्रियों के उम्र में विशेष ध्यान रखते हैं। क्योंकि स्त्री सौंदर्य किसी विशेष उम्र तक ही अपनी तीव्रता के साथ दूसरों को सबसे अधिक आकर्षित कर सकता है- यही उनका विचार है। इसलिए एक निश्चित उम्र हो जाने पर स्त्री को उद्योग धंधे से निकाल दिया जाता है ।

‘आधे-अधूरे’ नाटक में हिन्दी के सशक्त नाटककार मोहन राकेश ने मध्यवर्गीय विसंगतियों के परिणामस्वरूप उभरकर आए पारिवारिक तनाव में सावित्री को सबसे प्रमुख भूमिका दी है। नाटक के अन्य पात्र उसके इर्द-गिर्द ही घूमते हैं। महेन्द्रनाथ के घर-घुसरा होने के कारण सावित्री परिवार की देखभाल करती है और पूरा खर्च भी उठाती है। बेटे को नौकरी पर लगाने की कोशिश करने के साथ ही साथ पति के द्वारा तिरस्कृत मनोभाव को भी झेलती है। उसका कथन है- “यहाँ पर सब लोग समझते क्या है मुझे ? एक मशीन जोकि सबके लिए आटा पीसकर रात को दिन और दिन को रात करती रहती है?” (मोहन राकेश, आधे-अधूरे, 48)। आर्थिक स्थिति कमजोर होने के कारण पति को अधूरा मानकर स्वेच्छानुसार वह नये-नये लोगों से संपर्क करती है। आर्थिक विपन्नता और मध्यवर्गीय परिवार की स्त्री होने की वजह से सावित्री ऐसी प्रवृत्तियाँ करने के लिए विवश हो जाती है। वह महत्वाकांक्षी है। आस-पास के लोग सारी सुविधाओं का भोग कर रहे हैं, वह भी उसका हिस्सा बनना चाहती है, अपने लिए समाज में जगह बनाना चाहती है और अलग-अलग पुरुषों के संपर्क में आती है। जिन संपन्न लोगों के साथ वह संपर्क करती थी, वही उसे धोखा दे जाता। आज की संस्कृति में संपन्न वर्ग स्त्रियों का शोषण करता है और उपयोग करने के बाद फेंक देता है। सावित्री भी इसका शिकार बन चुकी है। वह सुख भोगने और अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए ऐसे लोगों के संपर्क में आती है। लेकिन उसकी इच्छा को कभी पूर्णता नहीं मिलती। हर कहीं से निराशा ही प्राप्त होती है और असुरक्षा का शिकार बनती है। जिस परिवार के लिए सावित्री इतना कुछ कर रही है वहाँ से अधूरापन पाना भटकन का प्रमुख कारण बन जाता है। डा० नायक रूपसिंह के मतानुसार- “सावित्री आधुनिक परिवेश के बोझ की प्रतिक्रियाओं को झेलती एक भावनात्मक नहीं, यथार्थ दृष्टिकोण रखने वाली नारी है। इस नाटक में अक्सर नारी पात्र आर्थिक दृष्टि से झेलते हुए पात्रों को देखा जा सकता है। इसमें सावित्री की भी स्थितिगति वही है” (डा० नायक रूपसिंह, मोहन राकेश के कथा साहित्य में परिवेश बोध की विकसित चेतना, पृष्ठ-237) पूँजीपति वर्गों की स्वार्थता ने सावित्री जैसी स्त्रियों को दयनीय स्थिति से गुजरने के लिए मजबूर कर दिया। मध्यवर्गीय स्त्री के शोषण और भय पर इन पूँजीपति लोगों ने अपने अतृप्त साम्राज्य की स्थापना की। ‘आधे अधूरे’ में मध्यवर्गीय पारिवारिक जिंदगी की इस कड़वी सच्चाई का पर्दाफाश करने का प्रयास लेखक ने किया है। बाजारवादी संस्कृति में पारिवारिक जीवन का ढाँचा बदलने लगा है। परिस्थितियों का दबाव इसके पीछे काम करता है। महेन्द्रनाथ के बेरोजगार आदमी होने के कारण परिवार की सारी जिम्मेदारियाँ सावित्री के कंधे पर आ जाती है। इस बोझ के कारण दोनों के बीच में आपसी प्रेम और विश्वास कम हो जाता है जिसके कारण रिश्तों में दरार पैदा हो जाती है। इसका कुप्रभाव बच्चों के ऊपर भी पड़ता है और दिग्भ्रमित होकर अपना रास्ता स्वयं ढूँढ़ने लगते हैं। पूरा परिवार मूल्य विघटन से घिरा हुआ है। यहाँ महत्वाकांक्षा है, स्वार्थपरकता है और संवेदनाओं का अभाव भी है। इसलिए टूटन, त्रास और पारिवारिक विसंगतियाँ भी बढ़ने लगती हैं। सावित्री की महत्वाकांक्षा एवं आर्थिक स्वावलंबन से उपजी समस्याओं की

वजह से पारिवारिक जीवन में विघटन आ जाता है। वास्तव में सावित्री की महत्वाकांक्षा नहीं, जिंदगी की दौड़ में उसके पीछे दौड़ने की व्यग्रता है। हर मध्यवर्गीय परिवार वालों की समस्या आज यही है। इसे उसका अति महत्वाकांक्षी होना नहीं कहा जा सकता है। पति-पत्नी के रिश्तों में उलझन आज सामान्य बात बन गई है। सावित्री कमाती है, महेन्द्रनाथ घर में बैठकर खा रहा है जिससे दोनों की मनःस्थितियों में अंतर आ जाता है। सावित्री की कमाई पर जीने के कारण महेन्द्रनाथ कुंठित है। भारत में आजकल पति-पत्नी के प्रेमादर्श संबंध खोते हुए दिखाई देते हैं। दोनों के बीच कुंठा, घुटन, बेबसी मात्र रह गये हैं। पति-पत्नी का आपसी प्यार से भरा हुआ व्यवहार और संबंधों पर ही परिवार की शांति निर्भर है। पुराने जमाने में पत्नी-पति को देवता मानकर पूजा करती थी, चाहे वह भला हो या बुरा। आज पश्चिमी सभ्यता की ओर भारतवासियों का आकर्षण बढ़ता जा रहा है। उब शिक्षा का जबरदस्त प्रचार-प्रसार होने के साथ-साथ रिश्ते भी कमजोर होते जा रहे हैं। घर के सदस्य एक ही छत के नीचे होकर भी स्वयं अलग महसूस करते हैं। सावित्री के परिवार वालों की हालत यही है। बच्चों को माता-पिता के प्रति कोई लगाव नहीं है और घर के तनाव से वे ऊब चुके हैं। इस संवेदनशून्यता की वजह से परिवार के सारे सदस्य अपने-अपने में डूबे रहते हैं। बच्चे मनमानी जिंदगी जी रहे हैं। लड़का अशोक आवारा बन जाता है, छोटी लड़की किन्नी बदतमीज हो जाती है और बड़ी लड़की बिन्नी किसी के साथ भाग जाती है। माता-पिता का टूटन पूरे परिवार को तोड़ देता है। सावित्री परिवार के अधूरेपन के कारण दूसरों में पूर्णता की तलाश करती है।

उपभोक्तवादी संस्कृति में सौंदर्य की वजह से महिलाओं के लिए रोजगार के अवसर ज्यादा हैं। सावित्री को इसी वजह से काम मिला है, लेकिन अशोक को काम दिलवाने के लिए बड़े-बड़े लोगों के पैर पकड़ना पड़ता है। यही बाजारू संस्कृति की विशेषता है। सावित्री सिंघानिया के संपर्क में आकर कुछ कमाती है। सिंघानिया उसके सौंदर्य की प्रशंसा करता रहता है, वह सिर्फ सावित्री को अपने उद्योगों में नियुक्त करना चाहता है। उसके सौंदर्य पर सिंघानिया की नजर है। लेकिन सावित्री को यह काम करना मजबूरी है। उसकी आवश्यकताएँ कभी भी पूर्ण नहीं होती। वह अपने परिवार के विकास के प्रति चिंतित है। बच्चों के भविष्य को संभालना चाहती है। इनकी स्थिति उच्च नहीं है, किंतु इस बाजारू संस्कृति से तालमेल रखकर जीना है, लक्ष्यों को पूरा करना है, इसी कारण से द्वंद्व बढ़ती जा रही है। पुरुष सत्तात्मक समाज में पुरुष एक से अधिक स्त्रियों के साथ संबंध रख सकता है, लेकिन स्त्री के लिए ऐसी कोई व्यवस्था नहीं है। दुनिया की सारी बुराइयाँ, कलंक, दोष आदि नारी के ऊपर मढ़े जाते हैं, पुरुष पर नहीं। अगर विवाह के बाद उसने अन्य पुरुष के साथ संबंध रखा तो अनर्थ हो जाता है। लेकिन वैयक्तिक मूल्य और सामाजिक मूल्यों के टकराहट के बीच फँस गये मध्यवर्गीय नारी को प्रभावित करने वाले बाह्य तत्व अर्थात् बाजारू संस्कृति के दबाव को भी देखना चाहिए। इस संस्कृति में अपना अस्तित्व बनाये रखने के लिए, अस्मिता के लिए आजकल ये सारी बातें सामान्य बन गयी हैं। मूल्य की विकृतियों तथा अनैतिकताओं को नजरअंदाज करके अपने बिखरते परिवार को बाँधने

के लिए सावित्री यह सब करती है। पर इसमें एक बार फिसलने के बाद कभी उससे अपने आपको सँभाल नहीं पाती। सावित्री जीवन की दौड़ में दम घुटकर जीने के लिए अभिशप्त नारी है। उदारीकरण के दौर में मध्यवर्गीय परिवार वाले न तो अल्प व्यय करते हुए जीवन व्यतीत कर सकते हैं, न ही अधिक व्यय करते हुए। इसके बावजूद भी वे समाज में प्रतिष्ठा बनाये रखना चाहते हैं। इसलिए वह उच्चवर्ग के करीब आ जाते हैं। समाज में अपनी प्रतिष्ठा बनाये रखने के लिए, पैसा कमाने के लिए सम्मान को खो देना आज मामूली बात बन गयी है। लेकिन सावित्री भौतिक सुविधा के लिए या धन की लालच के लिए नहीं, बल्कि परिवार के हित के लिए उच्चवर्ग के करीब आ जाती है। यही बाजारू संस्कृति की विशेषता है। इस परिवेश के अनुरूप रूपायित मध्यवर्गीय परिवार की नारी पात्र सावित्री में इन सारी विशेषताएँ देखने को मिलती हैं। बाजारवाद के परिवेश में स्त्री की क्या स्थिति है, इसे पाठकों के सामने उजागर कर लाने का प्रयास राकेश जी ने किया है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1 बाजारवाद : शैलेन्द्र कुमार शुक्ल-

https://vishwahindijan.blogspot.in/2017/02/blog-post_11.html

2 मोहन राकेश, 'आधे-अधूरे', (राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, संस्करण-1969)

3 नायक रूपसिंह, 'मोहन राकेश के कथा साहित्य में परिवेश बोध की विकसित चेतना' (अलका प्रकाशन, कानपूर, संस्करण-2012)

4 सुधीश पचौरी, 'पॉपुलर कल्चर के विमर्श' (वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, संस्करण- 2011)

5 राजेन्द्र यादव तथा अन्य (सं.पा), 'पितृसत्ता के नए रूप', (राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2003)

Elements of Religion and Superstition in the fictions of Toni Morrison

Ms. Maheshvariben G. Zala (M.A., M.Phil)

PH. D Scholar,

Dept. of English, Pacific University, Udaipur (Rajasthan)

Abstract: -

This paper focus on the view of 'Religion and Superstition' Toni Morrison was originally born as Chloe Anthony Wofford on February 18, 1931, in the small town of Lorain, Ohio. She belongs to the black generation and was brought up amidst the white world of America, facing all kinds of sufferings at the hands of the white people. Generation after generation, the black people struggled hard for the crumbs of bread. They were cursed, condemned, exploited, and tortured for no fault of their own. Morrison, through her novels, has very beautifully depicted the miserable life of the black people in America. Superstition and religion are closely associated and inseparable concepts. They play important role in the life of the blacks. Along with the themes of exploitation, discrimination, poverty, and privation of the black people, she has highlighted the superstition and religion of the black people. Her novels, the Bluest Eye, Sula, The Beloved, The Tar Baby and The Song of Solomon present a clear and vivid picture of the superstition and religion the black people believe in.

Keywords: Religion, superstition, miracles, supernatural, faith black etc.

Introduction: -

Toni Morrison was the first American woman in the fifty years to win the National Booker Prize in 1978 and Nobel Prize for Literature in the year 1993. She was the first African American ever honoured by the Nobel Award Committee of Sweden. The presentation is faithful and sincere and all that is good and bad, foolish, and wise, comes before the eyes of the reader in a powerful way. Thus, fads and fashions, myths and legends, superstition and religion in whatever form they are with the black people, are broadly highlighted. She does not want to create any sensation regarding the black life, but she must do justice to the lives of those who had suffered much injustice. She puts before us pictures which were real to the black people and explained her views in certain interviews also.

Religion: -

Religion is a necessary part of human life, so it is there with the black people in America. Men have been having faith in some supernatural being or power and it has been going on through the ages. Since Christianity was the religion of the white people, it naturally became an imposition on the black slaves. Muslims were also there in plenty, and many black Americans took up the Muslim faith. Toni Morrison observed this drama of human life and presented it in the same way as she observed it. She herself had no religion of her own though the family was supposed to be Christian. The Bible was there in the family, but it was not a part of Morrison's life. The black people had a kind of Pagan worship. They were surrounded by the objects of nature and took them to be objects of worship. Since they believed in supreme-being, they took up the Christian or the Muslim faith but still followed their Pagan practices. They believed in the existence of spirit, so ancestor worship became their primary concern. Because the Negroes had come from Africa. So they were ruthlessly controlled by the white people and were not allowed to follow their native faith. They were considered savages, uncivilized and brutish. They became Christians but their culture and heritage with all its rituals remained with them. The black faith and the white religion were intermixed in the black consciousness.

Blassingame remarks in this reference: "The similarities between many European and African cultural elements enabled the slave to continue to engage in many traditional activities or to create a synthesis of European and African culture. Christian forms were so like African

religious patterns that it was relatively easy for the early slaves to incorporate them with their traditional practices and beliefs.” (Du Bois, 1969)

The Blacks developed a faith which had fixed elements of western religion as well as the native practices of the Africans. There came up a strong relationship between the African tradition and the Christian faith.

On the other hand, magic, witchcraft, sorcery, and divination, which feature prominently in traditional religions, fall clearly outside the Christian orbit.” Black people preserved their African-cult and even "slavocracy" failed to erase the substance of traditional African faith completely. Slavery made the role of sorcery and witchcraft even more important and stronger in the life of slaves, as they acted as hidden spring wells of power to escape the misery of racial abuse. The province of religion remained largely unaffected by the plantation system. Black religion is quite properly understood to be profoundly Christian, but it is also deeply influenced by its African roots. While becoming Americans, Africans preserved the past - their spirituality and specific religion-cultural traditions interwoven with Christianity.

“Because white theologians and preachers denied any relationship between the scriptures and our struggle for freedom, we bypassed the classic western theological tradition and went directly to the scripture for its word regarding our black struggle”. (James, Black theologian)

Religion in Morrison's novels is a multifaced phenomenon. Though her characters are apparently Christians yet their faith is a wavering one. Morrison gives her characters biblical names seeming to say that the Bible is a wrong book for blacks. The friend Elihue Whitcomb has incorporated the name Micah into his own. Micah, in the Old Testament: "In that day, saith the Lord, will I assemble her that halteth and I will gather her that is driven away, and her that I have afflicted". (Toni Morrison, *Bluest Eye*) But in that novel Elihue Micah Soap head Church Whitcomb is an evil adviser, “an embodiment of godlessness.”

Morrison continues this pattern in her latter works, In *Sula*, Eva peace, leads a chaotic and painful life. Her daughter Hannah, unlike the reserved Hannah of the old Testament who dedicates her son Samuel to the service of god, is a flirt in an “old print wrap around, bare-foot in the summer, in the winter her feet in a men’s leather slippers with the backs flattened under her heels,” who found sex everywhere – “down into the cellars,” “into the pantry and stand up against the shelves,” on the flour sack. Shad rack, too, is not like his biblical counterpart who was rescued from the blazing pit; shad rack has lost his sanity in the world-war I crossfire.

In *Song of Solomon*, almost every character has a Biblical name which is inappropriate for his her situation. The narrator explains that it is the custom in the Dead family for the father to put a finger down at random on a word in the Bible and name the child accordingly. The fascination of Toni Morrison's *Song of Solomon* lies in its subversion of all expectations. A Biblical allegory is expected in this novel, whose characters are Pilate, Hagar, Jacob, Reba, Magdalene, Ruth, First Corinthians, and Solomon. The author joyously subverts that expectation, gaily frustrating all search for hero Noma in Biblical concordances. In doing this, she is making a comment on the black use of the white book. By stressing the self -preferentiality of her names, she protects the integrity of her fiction. Macon I selects a name for her daughter from the Bible, “Not like no river boat pilot. Like a Christian- killing Pilate”, for he asked Jesus to save his wife and he didn't. The others have names that mock them. Paul praises First Corinthians for her chastity saying that the unwed are free to serve the Lord. Morrison's First Corinthians despises her celibacy. Her younger sister Magdalene called Lena, recalls her by her name of the prostitute who followed Jesus. The biblical Rebecca is the sought after bride for Isaac.

The biblical haggar is cast into the desert with her son ismael, but when thirst overtakes them an angel show them to a well and guides them out of the wilderness. Reba’s daughter, Hagar, is cast off by her lover Milkman. She is heartbroken and ultimately dies in a fever. Ruth also

serves the same purpose to show the inappropriateness of the names, Edelberg says in this regards, “Morrison wishes to imply that Bible is the wrong book for blacks.” Morrison clarifies her motive behind her selection of Biblical names in an interview, “I used the Biblical names to show the impact of the Bible on the lives of black people, the awe of and respect for it coupled with their ability to distort it for their own purposes.” (Charles Ruas)

Similarly, we have black people lodging their faith in God. For Cholly Breedlove in *The Bluest Eye* “God was a nice old white man, with long white hair, flowing white beard, and little blue eyes that looked sad when people died and mean when they were bad. He never felt anything thinking about God, but just the idea of the devil excited him”. His wife Pauline considers herself as an upright Christian woman, “burdened with a no-count man, who God wanted her to punish.

Mrs. Breedlove was not interested in Christ the Redeemer, but rather Christ the Judge”. Pecola and Soaphead Church seem to have little faith in God’s Justice for He did not listen to their demand for blue eyes. Soaphead asks the God: “Did you forget about the children? Yes, you forgot, you let them go wanting, sit on road shoulders, crying next to their dead mothers. You forgot how and when to be God”. Then he himself grants Pecola her desired blue eyes, saying to God, “I did what you did not, could not, would not do. I played you”. Though Morrison’s characters abide by the Bible and attend church services, yet they are unable to find redemption in the churches of the hold redeemer. For them Christianity does not lead to the path of spiritual and psychological self, as it is practiced in modern world. Soaphead Church in *The Bluest Eye*, Shadrack in *Sula*, Paul D in *Beloved* and Son in *Tar Baby* reject such conventional avenues making them dependent on external world and impending their self-realization, and their achievement on a more authentic existence. Grace Ann Hovet and Barbara Lounsberg observe, “Though the church is a traditional ordinary principle for blacks, Morrison seems clearly to have little faith in the ability of the traditional institutions of human betterment to generate support and liberation for blacks.” Moreover, the Africans find themselves much closer to the Jews than to the Christians in their struggle for freedom. The Biblical Mythology was often used to justify the enslavement and oppression of the blacks. Morrison tends to shatter conventional meanings and interpretations as she draws on more conventional myths and folk material. Her characters select all the things out of Christianity they find applicable to their situation, but within this they also keep practicing the traditional African cult. We note that the African traditional religion deeply influenced black people. Morrison’s characters display their profound faith in folk religion and keep on practicing it along with Christianity. Worship of ancestors is one of such practices. Pilate keeps the bones of her dead Father in her house in a green sack hanging from the ceiling. Morrison’s characters go beyond the boundaries of conventional religion which exalts the body over spirit. She is and uncalled, unrobed, and unanointed preacher making rejuvenation rituals in which her words were sacramental. She did not tell them to clean up their lives or to go and sin no more. She did not tell them they were blessed of the earth, its inheriting meek or its glory-bound pure. She told them that the only grace they could have was the grace they could imagine. That if they could not see it, they would not have it.

Superstition

“My own use of enchantment simply comes because that's the way world was for me and for the black people that Iknew. In addition to the very shrewd, down to the earth, efficient way in which they did things and survived things, there was this other knowledge and perception, always discredited but nevertheless there, which informed their sensibilities and clarified their activities. Informal kind of Cosmology that was perceptive as well as enchanting and so it seemed impossible for me to write about black people and eliminate that simply because it was unbelievable”.

She has observed the black lore, music and language, myths and rituals that give her prose its special flavour and force. She recalls, "We were Intimate with the supernatural." Her parents told thrillingly terrifying ghost stories. Her mother sang constantly. Her grandmother kept a dream book and played the numbers off it, decoding dream symbols to determine what number to bet on. Morrison's world like the world of her novels, was filled with signs, visitations, and ways of knowing that reaches beyond the five senses. She confesses in an interview with Bettye J. Parker,

"I am very superstitious. And that is a word that is in disrepute, but whatever it is I am has something to do with my relationship to things other than human beings". (Complexity)

Morrison's novels deal with magic, miracles, enchantment, and superstitions that black people believe in. She makes use of Voodoo in her novels denoting belief and practice to magic expressed in, for example, conjuring, sorcery, divination, relationship among spiritual forces and the effective use of herbs to cure, kill and control behavior and persons etc. In almost every novel there is a person practicing magic.

"His business was dread; people came to him to dread, whispered in dread, wept, and pleaded in dread. And dread was what he counseled" (The Bluest Eye, 07)

He was a reader, adviser, and interpreter of dreams, who caused miracles like granting Pecola her desired blue eyes. In *Sula*, says Morrison, "the people are like people I have always known who may or may not be superstitious, but they look at the world differently, cosmology is little bit different." Sula's grandmother is interpreter of dreams. Hannah's horrible death by fire is foretold by a number of signs and omens as a wind that brought no rain and Hannah's dream of the wedding in the red dress. After Hannah's death Eva interprets the sign of Hannah's dream, "Weddings always meant death. And the red gown, well that was fire". Ajax's mother is a conjure woman, who, "blessed with seven adoring children whose joy it was to bring here the plants, hair, underclothing, fingernail parings, white hens, blood, camphor, pictures kerosene and foot-step – dust that she needed, as well as to order to Van Van, High John the conqueror, Little John to Chew, Devil's Shoestring, Chinese Wash, Mustard Seed and the Nine Herbs from Cincinnati. She knew about weather, omens, the living, the dead, dreams and illness and made a modest living with her skills." These descriptions not only prove black people's faith in superstitions but also suggest the depth of Morrison's hoary knowledge.

It further proves that her use of fantasy is mimetic. Sula becomes a personification of evil, a devil in the community. When Sula returns after a long gap accompanied by the plague of robins, the community people accused her of it. Morrison mentions the superstitious conception of the people in the following words: "So they laid broom sticks across their doors at night and sprinkled salt on porch steps. But aside from one or two unsuccessful efforts to collect the dust from her foot steps they did nothing to harm her. As always the black people looked at evil stony-eyed and let it run".

In *Song of Solomon*, Morrison further blurs the lines between mimesis and fantasy. There are many events which are apparently supernatural. These events are numerous in the novel that reality and fantasy become indistinguishable, and the reader has to accept the fantastic as an established corollary to the real world wherein Pilate can be born without a navel and can talk to her dead father. Ruth's watermark does not grow each day and Shalimar and Milkman can fly. The character of Pilate is one of the best examples of mingling of the real and the bizarre, natural and the bizarre, natural and supernatural. She was born after the death of her mother, "She died and the next minute I was born. But she was dead by the time I drew air". She was born without the navel. She continues a close and supportive posthumous communication with her father's spirit, an important compensation for isolation from other human beings. She tells Ruth, "I saw him wiggling on the ground, but not only I-see him die, I seen him since he was shot. Macon seen his too. After he buried him, after he was blown off that fence. We both seen him. I see him still. He's helpful to me, real helpful. Tells me things I need to know". Again, it

was the absence of her navel that convinced people that she had not come into this world through normal channels. They believe she has "the power to step out of her skin, set a bush afire from fifty yards, and turn a man into ripe rutabaga". Her magical practices reaffirm their belief. It is her magical power that makes Ruth pregnant with Milkmen. Ruth tells, "She gave me funny things to do. And some greenish-gray-grassy-looking stuff to put in his food. It worked too. Macon came to me for four days". Moreover, Pilate also helps Ruth during pregnancy to protect her son. She put a small doll on Macon's chair in his office. "A male doll with a small painted chicken-bone stuck between its legs and a round red circle painted on its belly". Morrison introduces flying men because, "It was about black people who could fly; fly was one of the-our gifts. I don't care how silly it may seem. It is everywhere – people used to talk about it. It is in the spirituals and gospels". The black people believe in ghosts and witches. Freddie says to Milkman, "You better mean they are in the world." And his mother was killed by ghosts, "But trey's a lot of strange things you don't know nothing about, boy".

In *Tar Baby*, too, there is a ghost of Valerian's first wife while *Beloved*, is all about a ghost. At the very outset truth about ghosts and ancestors is being affirmed in the novel's epigraph, a citation from Romans: I will call them my people, which were not my people; And her beloved, which was not beloved. Elements of mysticism – conjuration, superstition and spiritual visitation are also there in her novels. They are suggested in *The Bluest Eye* and *Sula* and well-developed in *Song of Solomon*.

In *Tar Baby*, boundaries between myth and reality seem to disappear. This novel is set in supernatural environment. The Isle de Chevaliers is a thinking community of plants, animals and weather. The novelist has mentioned the superstitious environment in her words: "When labourers imported from Haiti came to clear the land, clouds and fish were convinced that the world was over, that the sea-green green of the sea and the sky-blue sky of the sky were no longer permanent. Wild parrots that had escaped the stones of hungry children in Queen of France agreed and raised havoc as they flew away to look for yet another refuge. Only the champion daisy trees were serene.

After all, they were part of a rain forest already two thousand years old and scheduled for eternity, so they ignored the men and continued to rock the diamond bacs that slept in their arms. It took the reader to persuade them that indeed the world was altered". *Beloved* is Morrison's most unambiguous endorsement of the supernatural. The novel is so rife with physical and spiritual presence of a ghost that the better term would be ancestors. As Bradley says, "Ghost is not the right word. Ghost is a word that was invented by the people who did not believe. Ancestors is a better term". *Beloved* is not merely a fascination of what is difficult than drive the sap out of veins. On the contrary, the difficulties of it (*Beloved*) set our sap flowing. Morrison clarifies the reason to use ghost, "I was pleased with strategy of the ghost because it helps the readers understand that factually incredible things which was slavery." Introduction of supernatural termed as uncanny is defined by Shelling as, "The name for everything ought to have remained secret and hidden but has come to light when *Beloved*'s venomous and spiteful spirit comes to torment Sethe; it disappears and returns as twenty-one-year-old girl. She disappears finally by the efforts of community women". Readers cannot approach Morrison's fictive world armed with the reality of every-day life. Morrison seems to question the superficial boundaries between the physical and spiritual worlds, between myth and reality. These differences disappear in *Beloved*, *Tar Baby* and *Song of Solomon*, and are violated to probe their reality, and more importantly "to explore the possibility of the existence of various levels of consciousness". It confirms the fact that magic and mysticisms are not only seminal in Morrison's work but they are often centre-pieces and very core of it.

References:

- Charles Ruas. “Conversation With American Writers”, (New York: Alfred A Knopf), 1985.
- Christian Devis. “Interview With Toni Morrison”, Conversation With Toni Morrison, ed. Danile Taylor Guthrie (Jackson: Uni. Press), 1994.
- James H. Cone, *A Black Theology of Liberation: Fortieth Anniversary Edition* (Maryknoll, NY: Orbis Books, 2010), xv.
- Jean Strouse. “Toni Morrison’s Black Music”, (New Week), 1981.
- Kathryn Hume. “Fantasy and Mimesis”
- Toni Morrison. *The Bluest Eye* (London: Picador), 1970.
- ----- . *Sula* (Landon: Picador), 1973.
- ----- . *Tar Baby* (London: Vintage, 1997.)
- ----- . *Beloved* (London: Vintage, 1997.)

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ અને શિક્ષક સજ્જતા

કિંજલબેન અમરસેડા

પ્રસ્તાવના:

ભારત સરકારે નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 શરૂ કરી છે, જે અંતર્ગત સરકારે શિક્ષણ નીતિમાં ઘણા મોટા ફેરફારો કર્યા છે. જે અંતર્ગત ભારતને વૈશ્વિક જ્ઞાન મહાસત્તા બનાવવામાં આવશે અને હવે માનવ સંસાધન પ્રબંધન મંત્રાલય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ હેઠળ શિક્ષણ મંત્રાલય તરીકે ઓળખાશે. શાળા શિક્ષણમાં 100% GR સાથે, પૂર્વ-શાળા માધ્યમિક શાળા સુધી શિક્ષણનું સાર્વત્રિકકરણ કરવામાં આવશે, અગાઉ 10+2 ની પેટર્ન અનુસરવામાં આવતી હતી. પરંતુ હવે નવી શિક્ષણ નીતિ હેઠળ 5+3+3+4 પેટર્ન ફોલો હશે. ભારતમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 મુખ્ય પ્રવાહની શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમોના એકીકરણ પર ભાર મૂકે છે. ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થીઓને પ્રાયોગિક કૌશલ્યો અને જ્ઞાન પ્રદાન કરવાનો છે જે રોજગારની તકો સાથે સીધી રીતે સંબંધિત છે.

આ ઉદ્દેશ્ય ભારતમાં આપવામાં આવતા શિક્ષણને વૈશ્વિક સ્તરે લાવવાનો છે. જેથી કરીને ભારત વૈશ્વિક જ્ઞાન મહાસત્તા બની શકે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ હેઠળ શિક્ષણનું સાર્વત્રિકકરણ કરવામાં આવશે અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2023માં જૂની સરકાર દ્વારા શિક્ષણ નીતિ બદલાશે. શિક્ષામિત્રની ગુણવત્તા સુધરશે અને બાળકો સાડું શિક્ષણ મેળવી શકશે તે માટે ઘણા ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે. જેની વિશેષતાઓ નીચે મુજબ છે.

પ્રારંભિક અભિદર્શન:

NEP 2020 શાળાઓને માધ્યમિક સ્તરે વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમો રજૂ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે જેથી વિવિધ વ્યાવસાયિક કાર્યક્ષેત્રનો વહેલો સંપર્ક થાય તેનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને તેમની રુચિઓ અને પ્રતિભાઓને શોધવા અને ઓળખવામાં મદદ કરવાનો છે.

લવચીકતા અને પસંદગી:

નીતિ એક બહુ-શિસ્ત અભિગમને પ્રોત્સાહન આપે છે, જે વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક વિષયોની સાથે વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમો પસંદ કરવાની મંજૂરી આપે છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય વ્યાવસાયિક અને શૈક્ષણિક પ્રવાહો વચ્ચેના પરંપરાગત પદાનુક્રમને તોડવાનો છે, જે બંનેને સમાન મહત્વ આપે છે.

કૌશલ્ય વિકાસ:

NEP 2020 વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમો દ્વારા આવશ્યક કૌશલ્યોના વિકાસ પર ભાર મૂકે છે, જેમાં જટિલ વિચારસરણી, સમસ્યાનું નિરાકરણ, સંચાર, ટીમ વર્ક અને ડિજિટલ સાક્ષરતાનો સમાવેશ થાય છે. આ કૌશલ્યો રોજગારી અને એકંદર સર્વગ્રાહી વિકાસમાં વધારો કરે છે.

ઉદ્યોગ સાથે સહયોગ:

આ નીતિ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને ઉદ્યોગો વચ્ચેના સહકારને પ્રોત્સાહિત કરે છે જે રોજગાર બજારની વિકસતી જરૂરિયાતોને અનુરૂપ વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમોની રચના અને અમલીકરણ કરે છે. તેનો હેતુ શિક્ષણ અને ઉદ્યોગની જરૂરિયાતો વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવાનો છે.

માન્યતા અને પ્રમાણપત્ર:

NEP 2020 વ્યાવસાયિક શિક્ષણ માટે ક્રેડિટ-આધારિત સિસ્ટમની રચના પર ભાર મૂકે છે, જે વિદ્યાર્થીઓને ચોક્કસ કૌશલ્યો માટે પ્રમાણપત્રો અને ડિપ્લોમા મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. આ પ્રમાણપત્રોને ઉદ્યોગો

અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવશે, જે રોજગાર અને વધુ શિક્ષણ માટે વધુ સારી તકો પ્રદાન કરશે.

શિક્ષક તાલીમ:

આ નીતિ વ્યાવસાયિક શિક્ષણમાં શિક્ષકોને તાલીમ આપવાના મહત્વ પર પ્રકાશ પાડે છે. તે વિશિષ્ટ વ્યાવસાયિક શિક્ષકો અને પ્રશિક્ષકોના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે જે વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારુ કૌશલ્ય-આધારિત શિક્ષણ અસરકારક રીતે પહોંચાડી શકે.

હેતુઓ :

૧. પ્રાથમિક માધ્યમિક/ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાનાં શિક્ષકો અને કોલેજ અધ્યાપકોમાં NEP-2020 વિશેની જાણકારી અંગે માહિતી મેળવવી.
૨. NEP-2020 નાં માળખા અને જોગવાઈ વિશે શિક્ષકોની જાણકારીની માહિતી મેળવવી.
૩. NEP-2020 ની વિશેષતાઓ વિશે શિક્ષકો/અધ્યાપકોની જાણકારીની માહિતી મેળવવી.
૪. NEP-2020 દ્વારા રોજગારી અને કૌશલ્ય વિકાસ અંગેની શિક્ષકો/ અધ્યાપકોની જાણકારીની માહિતી મેળવવી.
૫. NEP-2020 ની અમલવારીની કાર્યપ્રેરણાની શિક્ષકો/અધ્યાપકોની જાણકારીની માહિતી મેળવવી.

સંશોધન પદ્ધતિ:

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સર્વેક્ષણ સંશોધન પદ્ધતિનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો.

નિદર્શ:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં મહેસાણા જિલ્લાનાં કુલ ૮૦ શિક્ષકો / અધ્યાપકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં ૩૦ પ્રાથમિક, ૩૦ સેકન્ડરી / હાયર સેકન્ડરી અને ૨૦ કોલેજ કક્ષાના હતા.

સંશોધન માટેના ઉપકરણ :

પસંદ કરવામાં આવેલ નિદર્શ પાસેથી માહિતી મેળવવા માટે સંશોધક દ્વારા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ સંબંધી બાબતોને આવરી એક કસોટી તૈયાર કરવામાં આવી હતી તેમાં ૨૦ પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. સાથે સાથે ઉત્તરદાતાની વ્યક્તિગત માહિતી મેળવવા માટે વ્યક્તિગત માહિતીપત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું.

માહિતી એકત્રીકરણ:

ઉત્તરદાતા પાસેથી માહિતી મેળવવા માટે વ્યક્તિગત માહિતી પત્રક અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ કસોટી પર રૂબરૂ પ્રતિચાર મેળવવામાં આવ્યા હતા.

આંકડાશાસ્ત્રીય વિષ્લેષણ:

પ્રાપ્ત માહિતીનું વિષ્લેષણ કરવા માટે સરાસરી/મધ્યકની ગણતરીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

પરિણામ અને ચર્ચા:

પ્રસ્તુત સંશોધનના ઉદ્દેશ્યને ધ્યાને લઈ પ્રાપ્ત માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું હતું. જે નીચે મુજબ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ વિષે પ્રાથમિક, સેકન્ડરી અને કોલેજ કક્ષાના શિક્ષકોને જુદા જુદા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા હતા જેમાં નીચે મુજબ પરિણામ જોવા મળ્યું છે.

કોષ્ટક : ૧

શિક્ષકોની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ ની સજ્જતાની જાણકારીની ટકાવારી દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	પ્રશ્ન	પ્રાથમિક %	સેકન્ડરી / હાયર સેકન્ડરી %	કોલેજ %
૧	શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ વિષે જાણકારી	૬૫	૫૯	૭૨
૨	શિક્ષણ નીતિના માળખા વિષે	૩૯	૨૮	૪૭
૩	શિક્ષણનીતિની જોગવાઈ વિષે	૧૭	૨૪	૩૧
૪	શિક્ષણનીતિના અમલ વિષે	૪૩	૩૯	૯
૫	કૌશલ્ય યુક્ત શિક્ષણ વિષે	૪૨	૪૮	૬૨
૬	સર્વોચ્ચ વિકાસ વિષે	૪૯	૬૨	૬૪
૭	લવચીકતા વિષે	૭	૮	૨૨
૮	અભ્યાસક્રમ પસંદગી	૨૧	૨૯	૪૭
૯	સમાન માળખા વિષે	૮	૯	૧૪
૧૦	મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ વિષે	૧૨	૨૨	૪૭
૧૧	ઉદ્યોગ સાથે સંકલન વિષે	૧૫	૩૯	૬૮
૧૨	તાલીમની જરૂરિયાત વિષે	૮૬	૮૯	૭૯
૧૩	માળખાકીય જરૂરિયાતો વધારવી બાબતે	૮૯	૯૨	૯૬
૧૪	સ્ટાફની અછત	૯૦	૯૨	૯૫
૧૫	પ્રાયોગિક શિક્ષણની જરૂરિયાત	૮૧	૮૯	૯૨
૧૬	ફિલ્ડ વર્કની જરૂરિયાત (વર્ગ ખંડ સિવાયનું શિક્ષણ)	૭૬	૮૫	૮૯
૧૭	માતૃભાષામાં શિક્ષણ	૯૪	૯૬	૯૧
૧૮	ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધારિત શિક્ષણ	૯૨	૮૨	૯૦
૧૯	કેડીટ બેઝ શિક્ષણ	૨૩	૨૦	૯૪
૨૦	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિની અમલવારી યોગ્ય છે	૧૮	૨૮	૧૪

ઉત્તરદાતાએ આપેલા જવાબોને આધારે ટકાવારીમાં માહિતી રજૂ કરેલ છે.

અર્થઘટન :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ સંબંધી ઉપરોક્ત ૨૦ પ્રશ્નો અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ ૯૦ ઉત્તરદાતાને પૂછવામાં આવ્યા હતા. જેના પરિણામ ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ પરિણામ જોતા જણાય છે કે મોટાભાગના લોકો શિક્ષણનીતિ શબ્દથી જાણકાર છે. પરંતુ તેમાં જુદી જુદી કક્ષાએ કઈ જોગવાઈઓ હશે તેમજ પ્રાથમિક, સેકન્ડરી અને કોલેજ અધ્યાપકનો પોતાનો રોલ (ભૂમિકા) શું છે તેનાથી પણ સ્પષ્ટ નથી. શિક્ષકો/અધ્યાપકશ્રીઓ દ્વારા આપવામાં આવેલા પ્રત્યુત્તર પરથી જણાય છે કે NEP-2020 ની બાબતમાં કેટલાંક મુદ્દાઓ વિશે જાણકારી ધરાવતા નથી.

જેમ કે, NEP-2020માં સૂચિત 5+3+3+4 નાં માળખામાં પ્રથમ 5 વર્ષમાં પૂર્વ પ્રાથમિક અને ધોરણ ૧ તથા ૨ નો સમાવેશ થાય છે પરંતુ શિક્ષકો ધોરણ ૧ થી ૫ ને પ્રથમ તબક્કો માને છે. આમ, આ માળખાની જાણકારી તેમણે આપવી જરૂરી જણાય છે. તેથી શિક્ષણનીતિના માળખાની બાબતમાં પણ તેમનામાં પુરતી સમજ જોવા મળી નથી તેવું લાગે છે. શિક્ષણ સાથે કૌશલ્ય વિકાસ વિષે શિક્ષકોમાં સામાન્ય જાણકારી પણ

છે પરંતુ આ માટે શું કરવું તેના વિશે તેઓ અજાણ છે. સામાન્ય રીતે શિક્ષકો તાલીમ અને કૌશલ્ય વિકાસને એક સમાન માનતા હોય તેવું જણાય છે કારણકે કૌશલ્ય વિકાસનાં સંદર્ભમાં તેઓ તાલીમ સંબંધી બાબતોને જ વધુ સાંકળતા હતા.

શિક્ષણનીતિનો અમલ રાજ્ય કક્ષાએ, જિલ્લા કક્ષાએ અને શાળા કક્ષાએ કેવી રીતે થશે તેની બાબતે તેમનામાં જાગૃતિ લાવવી જરૂરી છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ દ્વારા સર્વાંગી વિકાસ શક્ય છે તેવું તેઓ માને છે. શિક્ષણ નીતિમાં લચિકતા વિષે તેમનામાં ઓછી જાણકારી છે. શિક્ષકો અને અધ્યાપકો ને આ જાણકારી આપવી જરૂરી છે જેથી આ અગત્યના પાસા વિષે સામાન્ય વિદ્યાર્થી સુધી સમજૂતી ફેલાવી શકાય.

શિક્ષણ નીતિમાં વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસક્રમ પસંદગીમાં વિશેષ સુવિધા આપવાની જોગવાઈ છે જેના વિષે વિદ્યાર્થીને માહિતગાર કરવા માટે અને લાભાન્વિત કરવા માટે શિક્ષકોને આ અંગે જાણકારી આપવી જરૂરી જણાય છે. શિક્ષણ નીતિ સંબંધી રાષ્ટ્રીય સમાન માળખાની જોગવાઈ વિષે પણ શિક્ષકો પૂરતા માહિતગાર જણાયા નથી તેથી તેમને આ વિષે માહિતી આપવી જરૂરી જણાય છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં ફેરફાર થઈ રહ્યો છે તેમ તેઓ માને છે પણ આ ફેરફાર શું છે તેની જાણકારી નથી.

વર્તમાન સમયનું શિક્ષણ ઉદ્યોગ જગતની માંગને અનુરૂપ હોવું જોઈએ તેવું તેઓ માને છે. અ માટે શિક્ષકોને તાલીમબદ્ધ કરવા જરૂરી છે. શિક્ષણ નીતિના અસરકારક અમલ માટે માળખાકીય સુવિધા વધારવી જરૂરી છે તેમજ શૈક્ષણિક સ્ટાફની અછત પૂરી કરવી જરૂરી છે તેવું શિક્ષકો માને છે. તેઓ મને છે કે વર્ગખંડ શિક્ષણના સ્થાને પ્રાયોગિક શિક્ષણ અને ફિલ્ડ વર્ક મુજબનું તેમજ પ્રાચીન ભારતીય પદ્ધતિઓ મુજબનું શિક્ષણ જરૂરી છે જેથી વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગી વિકાસ કરી શકાય. આ ઉપરાંત માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવા પર મોટા ભાગના શિક્ષકો ભાર મુકે છે. શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ક્રેડીટ વ્યવસ્થા અંગે તેમનામાં ઓછી જાણકારી જોવા મળી છે.

તારણ:

૧. પ્રાથમિક માધ્યમિક/ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાનાં શિક્ષકો અને કોલેજ અધ્યાપકોમાં NEP-2020 વિશેની જાણકારી અંગે અભાવ જોવા મળે છે.
૨. NEP-2020 નાં માળખા અને જોગવાઈ વિશે શિક્ષકોની જાણકારી પૂરતા પ્રમાણમાં જોવા મળી નથી.
૩. NEP-2020 ની વિશેષતાઓ વિશે જાણકારી અને સ્પષ્ટતા ધરાવતા નથી.
૪. NEP-2020 દ્વારા રોજગારી અને કૌશલ્ય વિકાસ અંગે પ્રાયોગિક સમજૂતી ધરાવતા નથી.
૫. NEP-2020 ની અમલવારીની કાર્યપ્રેરણા અંગે સામાન્ય માહિતી ધરાવે છે.

આમ ઉપરોક્ત પરિણામ દર્શાવે છે કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ના અસરકારક અમલ માટે શિક્ષકોને આ બાબતે સંપૂર્ણ જાણકારી આપવી જરૂરી છે.

ભલામણ:

ઉપરોક્ત સંશોધનને આધારે નીચે મુજબની ભલામણ કરવામાં આવે છે.

- (૧) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-૨૦૨૦ના મુખ્ય ઘટકોની સરળ સમજૂતી આપતી માહિતી શિક્ષકો સુધી પહોંચે તે માટે સેમિનાર/ કાર્યશાળા અને જાગૃતિ શિબિરનું આયોજન સંકુલ કક્ષાએ કરવું જોઈએ.
- (૨) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ પૂર્વની શિક્ષણનીતિથી કઈ રીતે અલગ પડે છે તેની જાણકારી શિક્ષકો સુધી પહોંચે તે માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

- (૩) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ના માળખા (5 + 3 + 3 + 4) ની સમજ શિક્ષકોને આપવી જોઈએ જેથી તે વાલીઓ સુધી આ માહિતી પહોંચાડી શકે.
- (૪) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ની અમલીકરણ માટેની શાળા સંકુલ/ તાલુકા / જિલ્લા કક્ષાની સમિતિ હોવી જોઈએ જેમાં શિક્ષકોની ભાગીદારી હોવી જોઈએ.
- (૫) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ના મંત્ર આત્મનિર્ભર ભારતને સફળ બનાવવા માટે સ્થાનિક કૌશલ્ય વિકાસ અને માંગ વચ્ચે કઈ રીતે સંકલન સાધી શકાય તે બાબતે શિક્ષકોને જાગૃત કરવા જોઈએ અને આ દિશામાં કાર્ય કરવા પ્રેરિત કરવા જોઈએ.
- (૬) વિદ્યાર્થીઓમાં સ્ટાર્ટઅપ (નવા ઉદ્યોગ / વ્યવસાય શરૂ કરવાની પ્રક્રિયા), ઇનોવેશન (નવીનીકરણ) અને એન્ટરપ્રિયોરશીપ (ઉદ્યોગ સાહશિકતા)ની સમજ વિકસે તે માટે શિક્ષકોને આ દિશામાં વિચારતા કરે તે પ્રકારની કાર્યશાળાઓ કરવી જોઈએ જેથી યુવાધન નોકરી મેળવવાની માનસિકતા છોડી રોજગારી આપનાર બની શકે.
- (૭) વિદ્યાર્થીઓમાં કૃષિ વ્યવસ્થાપન, ટેકનોલોજી, કૌશલ્ય નિર્માણ થાય તે મુજબનો અભ્યાસક્રમ સ્થાનિક સ્ત્રોતને ધ્યાનમાં રાખી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષકોને મુક્ત રાખવા જોઈએ.
- (૮) પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને કોલેજ શિક્ષણ વચ્ચે સંકલન સાધવું જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓને ભવિષ્યલક્ષી માંગ મુજબ અભ્યાસક્રમ માટે સૂચિત કરી શકાય કે માર્ગદર્શન આપી શકાય.
- (૯) શિક્ષણમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ વધારવો જોઈએ જેથી માનવબળની મર્યાદાઓને દૂર કરી શકાય.
- (૧૦) શિક્ષણની સાથે સાથે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને સંસ્કૃતિને સંકલવા જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓમાં ભારતીય મૂલ્યોનો વિકાસ કરી શકાય.

સંદર્ભ:

- Nandini, ed. (29 July 2020). "New Education Policy 2020 Highlights: School and higher education to see major changes". Hindustan Times. Archived from the original on 30 July 2020. Retrieved 30 July 2020.
- Jebaraj, Priscilla (2 August 2020). "The Hindu Explains | What has the National Education Policy 2020 proposed?". The Hindu. ISSN 0971-751X. Archived from the original on 2 August 2020. Retrieved 2 August 2020.
- Vishnoi, Anubhuti (31 July 2020). "No switch in instruction medium from English to regional languages with NEP '20: HRD". The Economic Times. Archived from the original on 15 July 2021. Retrieved 31 July 2020.
- Gohain, Manash Pratim (31 July 2020). "NEP language policy broad guideline: Government". The Times of India. Archived from the original on 31 July 2020. Retrieved 31 July 2020.
- Chopra, Ritika (2 August 2020). "Explained: Reading the new National Education Policy 2020". The Indian Express. Archived from the original on 1 August 2020. Retrieved 2 August 2020.
- "Education in Mother Tongue". www.pib.gov.in. Archived from the original on 23 January 2023. Retrieved 23 January 2023.
- Chaturvedi, Amit (30 July 2020). "'Transformative': Leaders, academicians welcome National Education Policy". Hindustan Times. Archived from the original on 31 July 2020. Retrieved 30 July 2020. While the last policy was announced in 1992, it was essentially a rehash of a 1986 one.

"Kasturirangan-led panel to develop new curriculum for schools". indianexpress.com. 22 September 2021. Archived from the original on 16 October 2021. Retrieved 16 October 2021.

"State education boards to be regulated by national body: Draft NEP". The Times of India. 30 October 2019. Archived from the original on 27 February 2021. Retrieved 21 November 2019.

નાટક અને અભિનય

ડૉ. વિપુલકુમાર ડી.જોષી

પ્રસ્તાવના-

નાટક અને તેમાં થતો અભિનય ન કેવળ એક શાસ્ત્ર છે પરંતુ જીવનભરની એક અવિરત સાધના છે. અભિનયકળા એક અનંત મહાસાગર છે, જેનો કોઈ આખરી કિનારો કે પડાવ નથી. અનેકનું માનવું છે કે અભિનયમાં ક્યારેય કોઈ પૂર્ણતા-પરફેક્શન જેવું નથી. દુનિયાનો મહાનમાં મહાન એક્ટર પ્રત્યેક પ્રયોગે નવું નવું શીખતો રહે છે. વિકસતો રહે છે. આ અભિનયના માધ્યમથી રજૂ થતું નાટક પ્રેક્ષકોને ભરપૂર આનંદ અને મનોરંજન આપે છે. નાટકમાં અભિનયના સંદર્ભે ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

➤ નાટક અને અભિનય

નાટક અન્ય સ્વરૂપોથી જુદું પડે છે. 'અભિનય' ના કારણે. અને તે અભિનય થાય છે રંગભૂમિ પર. નાટકની ભજવણીનો પાયો ભલે લેખકે નાખ્યો હોય અને ભજવણીની પ્રભાવક ઈમારત ભલે કાબેલ દિગ્દર્શકના માર્ગદર્શન હેઠળ ખડી થઈ હોય પણ અંતે પ્રેક્ષકોની સમક્ષ નકકરપણે નટ આવે છે. લેખકના શબ્દો અને દિગ્દર્શકની કલ્પનાને સાકાર કરનાર નટ છે, નટો જ એ બંનેની વિશિષ્ટ કલાઓને તેમના અભિનયના માધ્યમથી લોકો સુધી પહોંચાડે છે. તો આ અભિનય છે શું ? તેની વિગતે ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે.

રંગમંચ, નાટક, અભિનય માણસ અને જીવન સંદર્ભે શેક્સપિયર તેના એક નાટક "As You Like It" માં એક આવો સંવાદ મૂક્યો છે કે 'આ દુનિયા એક વિશાળ રંગમંચ છે અને આપણે સૌ તેમાં જુદા જુદા પાઠ ભજવતા નટો છીએ. આપણા પ્રવેશ સાથે જ (જીવન) નાટક શરૂ થાય છે આપણા હિસ્સાનો પાઠ પૂરો થતાં જ આપણે રંગમંચ પરથી પ્રસ્થાન કરી જઈએ છીએ.' તેમનો દાર્શનિક અભિગમ મહદઅંશે સાચો છે. પરંતુ આપણે અંગત રીતે આપણા ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરીએ તો દેખાશે કે આપણે જન્મથી લઈને આજદિન સુધી જાણે અજાણે અભિનય કરતાં આવ્યા છીએ, પુત્ર, પતિ, પિતા, ભાઈ, મિત્ર, શિક્ષક, સલાહકાર વગેરેની ભૂમિકા ભજવતા આવ્યા, દિવસમાં કેટલીયવાર આપણે આપણું પાત્ર બદલવું પડે છે. બોલચાલ, મુખના હાવભાવ, વેશભૂષા, સાજસજાવટ બધું બદલતાં રહેવું પડે છે. જેવો દેશ એવો વેશ' એવી રીતે વર્તવું પડે છે. આ અભિનય જ છે.

માણસ પાસે જ્યારે ભાષા ન હતી ત્યારે તે અભિનય દ્વારા જ પોતાની વાત રજૂ કરતો. નાના બાળકને નિશાળે ન જવું હોય તો તે અભિનય કરે, કોઈ વસ્તુની જીદ પૂરી કરવા જમીન પર પડીને આળોટવું, દાદા કે દાદી કઈ રીતે ચાલે ? અથવા શિક્ષક કઈ રીતે બોલે ? આ બધું ભૂતકાળમાં આપણે કેઆપણી આસપાસના લોકો કરી ચૂક્યા હશે. આ અભિનય ક્યાંઈ શીખવવામાં નથી આવ્યો. અમુક અંશે આપણે બધા નટ છીએ. આ સંદર્ભે શેક્સપિયરની વાત નોંધતા ભરત દવે કહે છે કે,

"શેક્સપિયર સાચું જ કહે છે કે અભિનય માટે આપણે સૌએ નાટકના સ્ટેજ પર જવાની જરૂર જ નથી. દિનરાત આપણે એક યા બીજા પ્રકારની ભૂમિકા ભજવતાં જ રહીએ છીએ, તેમાં કેટલીય સાચી, વફાદારીપૂર્વકની અને બાકી કેટલીય માત્ર બહારથી દેખાવ પૂરતી અને સાવ પોકળ ! આપણે આપણી જરૂરિયાત મુજબ સતત મહોરાં અને હાવભાવ બદલતાં રહીએ છીએ ! કદાચ આ આપણી નિયતિ બની ગઈ છે. પ્રોફેસર, નેતા, ધર્મગુરુ, રાજકારણી, મેનેજર વગેરે વ્યક્તિઓ પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં, કોઈડના પુત્ર, પિતા, પતિ કે ભાઈ હોય છે જેને કારણે તેઓ એકજ દિવસમાં કેટકેટલી ભૂમિકાઓ ભજવતાં રહે છે."

➤ અભિનય શબ્દનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ અને વ્યાખ્યાઓ

ભરતમુનિ રચિત નાટ્યશાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય અભિનય છે. કુલ ૩૬ કે ૩૭ અધ્યાયોમાંથી ૧૯ અધ્યાયોમાં અભિનયનો વિષય નિરૂપાયો છે, ડૉ મહેશ ચંપકલાલ શાહે તેમના પુસ્તક 'ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર ; અભિનય' માં અભિનય શબ્દનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ અને તેની પરિભાષા આપી છે.

‘અભિનય’ શબ્દમાં,

(૧) ‘ણીઝ (ની)’ ધાતુ છે. આ ધાતુ પ્રાપણાર્થ એટલે કે લઈ જવું, દોરીજવું, સન્મુખ લાવવું, પહોંચાડવું એવો અર્થ ધરાવે છે.

(૨) ‘અભિ’ ઉપસર્ગ છે જેનો અર્થ થાય છે ‘નિ તરફ’.

(૩) ‘અય’ પ્રત્યય છે. જે પાણિનીય સૂત્ર એરય અનુસાર લગાડવામાં આવ્યો છે.

એટલે નાટ્યશાસ્ત્ર અનુસાર ‘અભિનય’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ થાય છે, ‘નિ’ - તરફ દોરી જવું, લઈ જવું, સન્મુખ લાવવું."

➤ આંગિક અભિનય

આંગિક અભિનયનું મૂળ યજુર્વેદમાં રહેલું છે. યજુર્વેદી ક્રિયાકાંડો વખતે થતા આંગિક સંકેતોમાં સાંકેતિક રીતિબદ્ધ એવા આંગિક અભિનયનું આદિ સ્વરૂપ જોવા મળે છે. નાટકમાં સૌથી મહત્વનો એક પ્રકાર આંગિક અભિનય છે. તેની ચર્ચા ભરતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં કરી છે. ભરત અને એરિસ્ટોટલે આંગિકનો મહિમા સમજાવ્યો છે.

શરીરના અંગ, ઉપાંગ તથા પ્રત્યંગની વિવિધ કલાત્મક ભંગિઓ, ક્રિયાઓ તથા સંચાલન દ્વારા અભિનય નાટ્યાર્થને પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચાડવો તેને આંગિક અભિનય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અર્થાત્ અંગો દ્વારા નિષ્પન્ન થતા અભિનયને આંગિક અભિનય કહેવાય છે.

આચાર્ય ભરતે તેના 'નાટ્યશાસ્ત્ર' માં સંપૂર્ણ શરીરને છ અંગો-શિર, હસ્ત, વાત, પાર્શ્વ, કટિ તથા પાદ તેમજ છ-ઉપાંગો નેત્ર, ભૂ . નાસા, અધર, કપોલ તથા ચિબુકમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રીવા, બાહુ, ઉંદર, પૃષ્ઠ, જંઘા તથા ઉનું વર્ણન, અંગ અથવા ઉપાંગ અંતર્ગત નહિ પરંતુ સ્વતંત્ર રૂપે કરવામાં આવ્યું છે. પછીના આચાર્યોએ તેનો 'પ્રત્યંગ' અંતર્ગત સમાવેશ કર્યો છે.

અંગ, ઉપાંગ અને પ્રત્યંગના વિનિયોગની દ્રષ્ટિએ આંગિક અભિનયના ત્રણ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. મુખજ, શરીર તથા ચેષ્ટાકૃત, જેમાં મુખજ અભિનય ઉપાંગ સંયુત, શરીર અંગસંયુત તથા ચેષ્ટાકૃત શાખાસંયુત છે. એટલે કે મુખજમાં ઉપાંગનો, શરીરમાં અંગોનો તથા ચેષ્ટાકૃતમાં અંગ-ઉપાંગના સમન્વિતરૂપ શાખાનો સમાવેશ થાય છે.

આંગિક અભિનયના વિવરણનો આરંભ 'મુખજ અભિનયથી કરવામાં આવે છે. કારણ કે મુખ્ય વડે જ ભાવ અને લાગણી વ્યક્ત કરી શકાય છે. મુખજ અભિનયમાં મુળ અંગ 'શિર' તથા અન્ય ઉપાંગો-તારા, પોપચાં, નાકની પડદી, ગાલ, હોઠ, દાંત, દાઢી અને મુખ તેમજ ગ્રીવાના વિવિધ કર્મો નિરૂપવામાં આવ્યા છે. આ તમામ કર્મો રસ અને ભાવ આશ્રિત છે. કયો ભાવ કઈ ચેષ્ટા વડે મૂર્ત કરી શકાય અથવા તો અમુક ભાવમાં શરીરની સ્થિતિ કેવી હોય છે તેનું પ્રાયોગિક જ્ઞાન નટ અને નર્તક બંનેને ઉપયોગી નીવડે તે રીતે "નાટ્યશાસ્ત્ર' માં આપવામાં આવ્યું છે.

આંગિક અભિનયનો બીજો પ્રકાર 'શારીરાભિનય' અથવા 'અંગાભિનય' છે. તેના અંતર્ગત ભરતમુનિએ 'નાટ્યશાસ્ત્ર'માં શરીરના વિવિધ અંગો હસ્ત, ઉર, પાર્શ્વ, જઠર, કટિ, જંઘા, ઊરુ તથા પાદનાં વિવિધ ભેદ, લક્ષણ તથા વિનિયોગ નિરૂપે છે.

“અંગાભિનયમાં હાથ દ્વારા થતાં અભિનયનું સૌથી વિશેષ મહત્વ છે. અભિનયની દૃષ્ટિએ એવો કોઈ નાટ્યાર્થ નથી જેને સ્વરૂપ આપવામાં હસ્તાભિનયનો પ્રયોગ ન થયો હોય. હાથની આંગળીઓ, હથેળી, કાંડુ અને બાના વિવિધ હલનચલન તથા મુદ્દાઓ દ્વારા હૃદયના ભાવો તેમજ વિવિધ પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ, પ્રાકૃતિક પદાર્થો અનુકરણાત્મક રીતે તથા સંકેતાત્મક રીતે રજૂ કરી શકાય છે,” એવું મહેશ ચંપકલાલ શાહ પોતાના પુસ્તકમાં નોંધે છે. જે નાટ્યશાસ્ત્રની વિષદ છણાવટ છે.

➤ વાચિક અભિનય

અભિનયનો બીજો પ્રકાર વાચિક અભિનય છે. પાઠ્યગુણોથી યુક્ત પઠન દ્વારા અભિનય નાટ્યાર્થને પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચાડવો તેને વાચિક અભિનય કહે છે. માનવગત ભાવોની અભિવ્યક્તિ સાત્ત્વિક અભિનય વડે કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં પણ પૂર્ણતા વાચિક અભિનય વડે જ થાય છે. વાચિક અભિનય અન્ય અભિનયોમાં સહાયક પણ હોય છે. કારણ કે તેના વગર સરસતાનો અભાવ થશે અને રુચિકર પણ નહિ થઈ શકે, વાચિક અભિનય બધા જ અભિનયનો મૂળ આધાર હોવાના કારણે તેને સૌથી વિશેષ અભિનય ગણવામાં આવે છે. વાચિક અભિનય નામ, આખ્યાત, નિપાત, ઉપસર્ગ, સમાસ, સંધિ તથા વિભક્ત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ભરતના 'નાટ્યશાસ્ત્ર' ઉપર મહેશ ચંપકલાલે લખેલ પુસ્તકમાં વાચિક અભિનયના મહત્વ સંદર્ભે લખે છે,

“નટે વાણી વિષયે પ્રયત્ન કરવો કારણ કે વાણીએ નાટકનો દેહ છે, અને અંગોનો અભિનય, સાત્ત્વિક ભાવોનો અભિનય તથા નામ વેશભૂષા વગેરે આહાર્યઅભિનય વાક્યાર્થની જ વ્યંજના કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે આંગિક, સાત્ત્વિક અને આહાર્ય અભિનય, વાચિક અભિનયના પૂરક છે. જો વાચિક અભિનય શિથિલ હોય તો અન્ય અભિનયોના વિનિયોગથી પ્રયોગ સુચિપૂર્ણ બની શકતો નથી,”

જેમ એક ગાયક માટે ગાવું અગત્યનું ગણાય તેમ નટ માટે તખ્તા પર બોલવું એટલું જ અગત્યનું છે. જો નટે શ્વાસોચ્છ્વાસ પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું હોય, સ્પષ્ટ, શુદ્ધ, ઉચ્ચારણ સાથે અવાજ કેળવાયેલી હોય, તો આ પ્રત્યેકનો 'નાટ્યસંવાદમાં' ઉપયોગ કરતી વખતે એના પર કશું દબાણ કે જોર મૂકવાની નટને જરૂર નહીં રહે. અવાજના કસબને આત્મસાત કરવાથી નો વાચિક અભિનયમાં કોઈ જ મુશ્કેલી પડશે નહીં. વળી નટના ઉચ્ચારો શુદ્ધ હોવા જોઈએ, સંસ્કારીને રોચક છાપ પડે તેવા હોવા જોઈએ. નાટ્યહેતુ ન હોય ત્યાં સુધી પ્રાદેશિક ઉચ્ચાર કરવા જોઈએ નહીં.

વાચિક અભિનય અંગેની તાલિમ માટે કવિ ગથેએ સૂચવેલા કેટલાક અગત્યના નિયમો નાટકના અભ્યાસુએ અચૂક એકવાર વાંચવા જોઈએ, આ સિવાય નટ તાલીમ પણ લેવી જોઈએ. એક નટ માટે તેનો અવાજ સમગ્ર હોય છે. તેથી કોઈપણ સંવાદ સમજવા વગર બોલવાતો નથી, બોલવું એ માત્ર અભિનય નથી પરંતુ કેવી રીતે બોલવું એ અભિનય છે. સ્વરોનું જ્ઞાન, ઉચ્ચારણના વિવિધ અવયવોનું જ્ઞાન, તેમાંથી નીકળતા સ્વર-વ્યંજનનું જ્ઞાન, વિરામચિન્હ , વગેરેનો નટે પરિચય કેળવવો જોઈએ. વાચિક અભિનયથી રસ અને ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે નટે અવશ્ય ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

નટ જ્યારે સંવાદ બોલતો હોય છે કે પાત્ર ભજવતો હોય છે ત્યારે તેને સાંભળનારા અનેક લોકો હોય છે. આ સંવાદો બોલતી વેળાએ થયેલી એક ભૂલ નટ અને નાટકને હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિમાં મૂકી દે છે તેથી બને તેટલું વાચિકમને મહત્વ આપવું

➤ સાત્ત્વિક અભિનય

અભિનયનો ત્રીજો પ્રકાર સાત્ત્વિક અભિનય છે. સત્વ, અર્થાત મન વડે પાત્ર સાથે ચૈક્ય સાધી, મનથી હું પાત્ર છે. એવું અનુસંધાન કરી, અભિનેય નાટ્યાર્થને પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચાડવો તે સાત્ત્વિક અભિનય છે. મહેશ ચંપકલાલ નોંધે છે,

"આ અભિનયમાં નટ, મનની સમાહિતી સમાધિ દ્વારા પાત્રગત ભાવ અનુભવી, પાત્રના મનોભાવો તથા લાગણીઓને પોતાના શરીર દ્વારા પ્રગટ કરે છે. એટલે જ ભરત દેહાત્મક ભવેત્ સત્' એવું વિધાન પણ કર્યું છે. આંતરિક ચિત્તવૃત્તિ અમૂર્ત છે. નટ પોતાના દેહ દ્વારા તેને મૂર્ત કરે છે, મનથી ભાવ અનુભવ્યા વિના પણ તાલીમ દ્વારા નટ કેટલાક ભાવોનું શરીરની વિવિધ ભંગિમાઓ દ્વારા પ્રત્યાયન સાધી શકે છે, પણ સ્વેદ, અશ્રુ, રોમાંચ, પલય સ્વરભેદ, વિદ્યર્ણ વગેરે શારીરિક વિક્રિયાઓ એવી છે કે જે મનથી મનની સમાહિતી મનની સમાધિ. Cancentration અને મનથી ભાવ અનુભવ્યા વિના પ્રગટ થઈ શકતી નથી."

ધીરુભાઈ ઠાકર સાત્વિક અભિનયને આંતરિક, આત્મગત અને ચેતનાગત તરીકે ઓળખાવે છે.' નાટ્યશાસ્ત્રમાં સાત્વિક ભાવોની સંખ્યા આઠ ગણાવવામાં આવી છે જેમાં સ્તંભ, સ્વેદ, રોમાંચ, વૈસ્વર્ય, અશ્રુ તથા પ્રલયનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા જ સાત્વિક ભાવોનું વિશિષ્ટ મહત્વ છે. તે અવ્યક્ત ભાવોને વ્યક્ત કરે છે. ભરત દેવે સાત્વિક ભાવ વિશે પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે, "સાત્વિક અભિનય એટલે કે આંતરિક મંથન, લાગણીઓ અને દ્વિધા જેવા સૂક્ષ્મભાવો દર્શાવવાથી થતો અભિનય. તેમાં આંખની કીકીઓ, પાંપણો, ભમ્મર, હોઠ, હથેળી, આંગળીઓ, ચહેરાના સ્નાયુઓ વગેરેના જરાક માત્ર હલનચલનથી સૂક્ષ્મતમ ભાવોની અભિવ્યક્તિ થતી હોય છે."

➤ આહાર્ય અભિનય

અભિનયનો ચોથો પ્રકાર આહાર્ય અભિનય છે. રંગભૂષા, વેશભૂષા, નાટ્ય ઉપકરણો તથા રંગસજ્જા જેવી નેપથ્ય વિધિઓ દ્વારા અભિનેય નાટ્યાર્થને પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચાડવો તેને આહાર્ય અભિનય કહે છે.

આહાર્ય શબ્દનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ થાય છે "ગ્રહણ કરેલો અથવા ધારણ કરેલો" આંગિક, વાચિક અને સાત્વિક એ નટને લગતો આંતરિક અભિનયનો પ્રકાર છે. જ્યારે આહાર્ય અભિનય રંગભૂષા અને વૈશભૂષા સાથે સંકળાયેલો અભિનય છે. તેથી તે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ છે. નટનું મન, વાણી તથા અંગએ આંતરિક સામગ્રી છે. કારણ કે તે નટના દેહનો સજીવ હિસ્સો છે. જ્યારે પોષાક, ઘરેણાં વગેરે બાહ્ય સામગ્રી છે કેમ કે તે નટના દેહ ઉપર ધારણ કરાય છે. પણ નટના દેહનો સજીવ હિસ્સો નથી. તે ધારણ કરાય છે માટે તેને 'આહાર્ય' કહેવાય છે. નટને પાત્રની આકૃતિ પ્રદાન કરવામાં તે મદદરૂપ બને છે. નટને પાત્રનો દેખાવ આપવો તે અત્યંત આવશ્યક છે એટલે જ તે બાહ્ય સામગ્રી હોવા છતાં ભરતમુનિએ તેનો અભિનયમાં સમાવેશ કર્યો છે.

આહાર્ય અભિનયમાં મંચ સજ્જા, પ્રોપર્ટી, મેકઅપ તથા કોસ્ચ્યુમ અને ગીત સંગીત તથા પ્રકાશ આયોજન વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર- આમ નાટકના સંદર્ભમાં ઉપરોક્ત અભિનયના પ્રકારોની સામાન્ય સમજ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. વર્તમાન સમયમાં અભિનયની વિવિધ પદ્ધતિઓ પણ સમયાંતરે બદલાતી રહી છે. ઉપરોક્ત ચાર અભિનયના પ્રકારો નટે આત્મસાત કરવા જરૂરી છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. 'નાટ્યકળા'-ધીરુભાઈ ઠાકર, બી.આ, ૨૦૦૦
૨. 'અભિનયકળા'-ભરત દેવે પ્ર.આ, ૨૦૧૮
૩. 'ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર અભિનય'-ડૉ મહેશ ચંપકલાલા પ્ર.આ, ૧૯૯૪

हिन्दी दलित कहानी की विकासयात्रा

डॉ. निलम वि.परमार
(गुजरात-अहमदाबाद)

डॉ. अम्बेडकर ने साहित्य सृजन के लक्ष्य को लेकर साहित्यकारों को सम्बोधित करते हुए लिखा है कि “हम अपने जीवन की ओर तथा अपनी संस्कृति की तरफ ध्यान नहीं देते हैं। थोड़ा सा इनकी ओर ध्यान दे, तो हमें पता चलेगा कि हमारे जीवन मूल्यों और हमारे सांस्कृतिक मूल्य किस प्रकार नष्ट किये जा रहे हैं। कारन कुछ भी हो, यह सत्य है कि अधःपतन और अवनति के मार्ग पर बड़े रहे हैं। इसलिए साहित्यकारों का कर्तव्य है कि वे तत्परता से सावधानपूर्वक इन जीवनमूल्यों की रक्षा करें, उनमें तेज पैदा करें, उनका विश्वास करें।” 1(डॉ. गुणशेखर; दलित साहित्य का स्वरूप : विकास और प्रवृत्तियाँ; शिल्पयान प्रकाशन, दिल्ली; प्रथम संस्करण-2012, पृ. 23-24) डॉ. अम्बेडकर आगे कहते हैं कि “मुझे साहित्यकारों से सारी शक्ति लगाकर कहना है कि अपने साहित्य रचना में उदात्तजीवन मूल्यों और सांस्कृतिक मूल्यों को विकसित करें। अपने विचार संकुचित और सिमित न रखें, उन्हें विशाल बनायें। अपनी वाणी को चारहदीवारी से बाहर निकलने दें। अपनी लेखनी और ज्ञान के प्रकाश को अपने आँगन में ही न रोके, उसका तेज गाँव-गाँव के गहन अंधकार को दूर करने के लिए फैलने दें। यह भूल न जाएँ कि अपने इस देश में उपक्षितों, दलितों और दुखियों का संसार है। उनके दुःख और व्यथा को समझने तथा उनके जीवन को उन्नत करने में अपनी समस्त शक्ति को लगा दें। यही सच्ची मानवता होगी।” 2(डॉ. गुणशेखर; दलित साहित्य का स्वरूप : विकास और प्रवृत्तियाँ; शिल्पयान प्रकाशन, दिल्ली; प्रथम संस्करण-2012, पृ. 23-24)

अम्बेडकर उक्त विचारों से दलित साहित्यकारों को जागरूक करते हैं, ताकि दलित साहित्यकार मूक जनता कि वाणी बनें और गाँव में बसने वाले सभी दलित वर्ग का प्रतिध्वनित करें। उनके दुखों को, उनके अनुभवों को अपनी लेखन माध्यम से समाज के सामने रखें। यहाँ साहित्यकार का दायित्व है कि वह न केवल अपने वर्ग का बल्कि अपने समाज का विकास करने में रचनात्मक योगदान दें। अपने लेखन के माध्यम से जनता में चेतना का संचार करें और साहित्य में दलीय जनता के जीवन पक्षों को उजागर करें। जहाँ तक बात दलित कहानी कि हैं, तो उसकी शुरुआत सन् 1960में मराठी में हुई हैं, परन्तु आज वह सभी भारतीय भाषा में लिखी जा रही हैं। दलित कहानी का मूल स्वर एक ही है कि ‘शोषण का विरोध और मुक्ति कि चाह।’ दलित चिन्तक मोहनदास नैमिशराय के अनुसार “दलित समाज कि पीड़ाएं लगभग एक ही हैं। इस संपूर्ण भारतीय दलित वाङ्मय कि मूल चेतना में शोषित, पीड़ित दलित जन की पीड़ा और आक्रोश कि अभिव्यक्ति हैं। इस सामाजिक सांस्कृतिक व्यवस्था कि चक्की में पिसते रहने के बजाय उससे मुक्ति कि चाह हैं। मुक्ति कि चाह कभी विद्रोह के लेयर प्रेरित करती हैं, तो कभी शांत मुहिम का रूप ले लेती हैं, पर मुक्ति कि कामना केंद्र में रहती हैं। दलित साहित्य यानि बहुजन समाज में सभी मानवीय अधिकारों एवं मूल्यों कि प्राप्ति कि प्राप्ति के उद्देश्य से लिखा गया साहित्य हैं।” 3(डॉ. गुणशेखर; दलित साहित्य का स्वरूप : विकास और प्रवृत्तियाँ; शिल्पयान प्रकाशन, दिल्ली; प्रथम संस्करण-2012, पृ. 23-24) हिन्दी दलित कहानी मुक्ति कि चाह केंद्र में लेकर चलती हैं। यह मुक्ति कि चाह तमाम सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक बन्धनों के प्रति हैं हिन्दी में दलित कहानी एक तरफ मराठी साहित्य साहित्य से प्रेरणा लेती हैं, तो दूसरी तरफ यह उत्तर भारत के कबीर, रैदास. अछुतानंद हरिहर से भी रचनात्मक उर्जा ग्रहण करती हैं। सबके जीवन दर्शन और बाबा साहब के विचार दृष्टि ने गरीब निरीह दलित जनता को जीने का हौसला दिया

हैं । आज हिन्दी दलित कहानियाँ अपने उद्देश्य को पूरा कर रही हैं । एक प्रमुख विधा के रूप में भी हिन्दी दलित कहानी ने साहित्य में अपनी जगह बनाई है ।

हिन्दी दलित कहानियों का शुभारंभ सातवें-आठवें दशक से माना जाता है, जब दलितों ने स्वयं कि व्यथा-कथा को कहानियों का रूप देकर लिखना शुरू किया था । हिन्दी में दलित कहानियों कि दस्तक सन् 1975 से माना गया है । हिन्दी दलित कहानी कि जो परम्परा सातवें दशक से शुरू हुई, वह धीरे-धीरे विकास करती हुई आज अपने पैरों पर खड़ी हो चुकी है और निरंतर प्रगति कर रही है । दलित कथा-साहित्य के बारे में डॉ. रजत रानी मीनू का कहना है कि “इतिहास कि दृष्टि से डॉ. अँगने लाल कृत आदि वंश कथा (प्रथम संस्करण 1968) प्रकाशित हो चुकी हैं, जिसमें ऐतिहासिकपात्रों से जुड़ी कथाओं जैसे ऋषि शम्भूक कथा, एकलव्य कथा, सूपा ऋषि की कथा, संत शिरोमणि कथा, रैदासजी कि कथा, बोधिसत्व, बाबा साहब अम्बेडकर कि कथा और लोकमंगल धर्म कि कथा आदि लघु पुस्तिकाओं को ही हम ‘दलित कथा साहित्य’ का प्रस्थान बिंदु मान सकते हैं ।” 4 (मीनू डॉ. रजत रानी; हिन्दी दलित कथा साहित्य: अवधारणाएं और विधाएं ; अनामिका पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स प्रा. लि, दिल्ली ;प्रथम संस्करण-2010,पृ. 57) आरंभ में हिन्दी दलित कहानियों को साहित्य में नकार का सामना करना पड़ा था । उस समय पूरे के पूरे दलित साहित्य को नकारा गया और यह प्रक्रिया आज भी जारी है । यह बात सच है कि शुरुआती दौर पर हिन्दी दलित कहानियाँ शिल्प कि दृष्टि से उतनी अच्छी नहीं थी, लेकिन अनुभव और अभिव्यक्ति के अनुसार प्रारंभिक दलितकहानियों काफी श्रेष्ठ थीं । जहाँ से हिन्दी दलित कहानियाँ साहित्य में नन्हे-नन्हे कदमों से आगे बढ़ती हैं, वहाँ से डॉ. रजतरानी मीनू द्वारा खोजी कहानीसतीश कि ‘वचनबद्ध’(1975) प्रथम कहानी के रूप में जान पड़ती हैं ; हालांकि यह खानी अभी मूल स्रोत में उपलब्ध नहीं हो पाई है ।

उक्त अतिरिक्त एक ऐसी ही दलित कहानी का जिक्र ‘आधुनिकता के आईने में दलित पुस्तक में अभय कुमार दुबे ने किया है, कानपूर के ही एक अछूत मिल-मजदूर काशी बाबा ने ‘छोटे और बड़े सवाल’ शीर्षक से एक कहानी कि रचना की ।’ इस कहानी का न तो सन् ग ज्ञात है और न ही मूल सन्दर्भ, इसलिए इसे हिन्दी कि प्रथम कहानीमानना मुश्किल है । अतः सतीश कि ‘वचनबद्ध’ को ही प्रथम दलित कहानी माना है । इससे आगे दलित कहानीकारों ने खानी कि परम्परा को आगे बढ़ाया है । जिसके अंतर्गत रजत रानी मीनू के अनुसार “मोहनदास नैमिशराय कि पहली कहानी ‘सबसे बड़ा सुख’ और ओमप्रकाश वाल्मीकि कि पहली कहानी ‘अंधेरी बस्ती’ का उल्लेख करती है । ये कहानियाँ क्रमशः ‘कथालोक’ में १९७८ में और ‘निर्णायक भीम’ (दलित पत्रिका) में अगस्त, 1980 के अंक में प्रकाशित हुई थी । इसी दौर में रामनिहोर विमल कि कहानी “आखिरी मौत’ भी प्रकाशित हुई थी ।” 5 (कदम, जयप्रकाश; दलित विमर्श: साहित्य के आईने में; साहित्य संस्थान, गाजियाबाद; प्रथम संस्करण-2006, पृ. 108) ये सभी कहानियाँ हिन्दी दलित साहित्य में प्रमुख योगदान देती हैं । ओमप्रकाश वाल्मीकि और मोहनदास नैमिशराय हिन्दी दलित साहित्य के प्रमुख कहानीकार माने जाते हैं । इन दोनों लेखकों कि प्रथम कहानियाँ पूरे दलित समाज का प्रतिनिधित्व करती हैं । इन कहानियाँ में दलित समाज के सामाजिक यथार्थ को प्रस्तुत किया गया है । इन सभी कहानियाँ के माध्यम से दलित समाज के शिक्षित वर्ग को अपने समाज, अपने जीवन कि दारुण दशा को समझने का अवसर मिला । दलित साहित्य के इन दोनों लेखकों कि कहानियाँ विभिन्न पत्र पत्रिकाओं में प्रकाशित होती रही हैं । हिन्दी दलित कहानी में चिंतन परिवर्तन के विषय में डॉ. रामचन्द्र कहते हैं कि “दलित कहानी रिरियाहट, याचना एवं निरहिता को पूरी तरह से नकारती है । यहाँ वेदना का आक्रोश में रूपांतरण है व् धर्म और संस्कृति कि पवित्रता को चिन्हित कर नैतिकता और आदर्श के मानदंडों को दलित कहानी तोड़ती है । नए मानदंड और सौन्दर्यबोध का सृजन दलित कहानी के साहित्यिक सरोकार है । घृणा और हिंसा के स्थान पर्व समता, करुणा और भ्रातृत्व का भाव दलित कहानी के सामाजिक, सांस्कृतिक सरोकार है । यही दलित कहानी कि वैचारिक प्रतिबद्धता भी है । वर्ण ओर जाति आधारित व्यवस्था का पुर्णतः

खात्मा और इश्वर का नकार दलित कहानी का मुख्य उद्देश्य है। व्यवस्था के क्रूरतम चेहरे को बेनकाब कर नियतिवाद से मुक्त करना दलित कहानी का जिम्मेदारी है।” 6 (सं. पाल, डॉ. विजय; दलित साहित्य : मूल्यांकन, श्री नटराज प्रकाशन, दिल्ली; प्रथम संस्करण-2014, पृ.146)

हिन्दी दलित कहानी अब रिरियाना नहीं बल्कि दहाड़ना चाहती है। रूढ़िवाद नियमों को ध्वस्त कर परिवर्तन चाहती है। अपने अन्दर हीनभावना को तरहीज न देकर स्वाभिमान को वरीयता देती है। आह हिन्दी में दलित शिक्षित वर्ग उभर रहा है जो व्यवस्था में परिवर्तन का पक्षधर है। जिन दलित कहानीकारों ने हिन्दी दलित कहानी की विकासयात्रा में रचनात्मक योगदान दिया है, उनमें से कुछ इस प्रकार हैं :- ओमप्रकाश वाल्मीकि- सलाम 2000, घुसपैठिए 2003, छतरी 2013, मोहनदास नैमिशराय-हमारा जवाब- 2005, आवाजे 2011, सूरजपाल चौहान- हैरी कब आयेगा(1999), धोखा(2011), नया ब्राह्मण, डॉ.सुशीला तक भौरै- संघर्ष(2006), अनुभूति के घेरे(2011), टूटता वहम(2012), डॉ. दयानंद बटोही- सुरंग(2009), डॉ. रजत रानी 'मीनू' हाशिए के बाहर (2010), हम कौन हैं (2012), प्रो.श्यामराज सिंह बेचैन-भरोसे की बहन(2010) जयप्रकाश कदम- खरौंच (2014), अजय नावरिया- पटकथा एवं अन्य कहानियाँ, यस सर (2012), सत्यप्रकाश- चंद्रमौली का रक्तबीज (2013), विपिन बिहारी-तिलिस्म (2013), रजनी तिलक- बेस्ट ऑफ करवाचौथ, कौशल पंवार- जोहड़ी, रजनी दिसौदिया-चारपाई आदि हैं।

उपर्युक्त के अतिरिक्त जो कहानीकार कहानी विधा को आगे बढ़ा रहे हैं, उनमें - डॉ. मुकेश मानस, अजय अतीश, डॉ.टी.पी आर्य आदि हैं जो हिन्दी दलित कहानी को समृद्ध कर रहे हैं। हिन्दी दलित कहानी संग्रहों के अतिरिक्त बहुत से कहानी संकलन भी प्रकाशित हुए हैं। जिनमें हिन्दी के अतिरिक्त सभी भारतीय भाषाओं की दलित कहानियों को संकलित किया गया है। जिनमें से कुछ का विवरण इस प्रकार हुआ है- रमणिका गुप्ता, दूसरी दुनियादुनिया का यथार्थ, दलित कहानी संचयन, बहुजुठाई, रत्नकुमार संभारिया- दलित जीवन की कहानियाँ, डॉ. कुसुम वियोगी- चितित दलित कहानियाँसमकालीन दलित कहानियाँ, दलित महिला कथाकारों की चर्चित कहानियाँ आदि। इसी प्रकार 20 शताब्दी के अंतिम दशक तक की हिन्दी दलित कहानी का सफर बहुत ही महत्वपूर्ण और समृद्ध रहा है। इसमें दलित साहित्य की समृद्धि में अपना अभूतपूर्व योगदान दिया है। इस सभी कहानियों के माध्यम से दलित समाज में एक नयी चेतना पैदा हुई है और नये विचारों एवं रुढ़ियों का सूत्रपात हुआ है।

सन्दर्भ ग्रंथ

1. डॉ. गुणशेखर; दलित साहित्य का स्वरूप : विकास और प्रवृत्तियाँ; शिल्पयान प्रकाशन, दिल्ली; प्रथम संस्करण-2012, पृ. 23-24।
2. वहीं पृ. 224।
3. वहीं पृ. 224।
4. मीनू डॉ. रजत रानी; हिन्दी दलित कथा साहित्य: अवधारणाएं और विधाएं ; अनामिका पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स प्रा. लि, दिल्ली ;प्रथम संस्करण-2010,पृ. 57
5. कदम, जयप्रकाश; दलित विमर्श: साहित्य के आईने में; साहित्य संस्थान, गाजियाबाद; प्रथम संस्करण- 2006, पृ. 108।
6. सं. पाल, डॉ. विजय; दलित साहित्य : मूल्यांकन, श्री नटराज प्रकाशन, दिल्ली; प्रथम संस्करण-2014, पृ.146

A study of personality among college students

Mosam k. Joshi
(Ph.D in Psychology)

Abstract:

The present study aims to know the personality among college students. It also aims to check personality with reference to gender of students and type of residence area. Personality Inventory test by MPI Eysenck's personality Inventory was used to various factors. The sample constituted total of 120 college students from which 60 students are boys college students (30 rural area and 30 urban area) and 60 students are girls college students (30 rural area and 30 urban area). These data were collected from Ahmedabad city of Gujarat state. The data was collected, scored and analyzed as per the manual. 'F' test was being calculated to determine outcomes of test. The different types of results are (I) Girls College students have more mean score of personality than boys' college students. (II) Students from urban area have more mean score of personality than students from rural area. (III) There is no significant difference in the interactive effect of the mean score of personality with regards to gender and residence area.

Keywords: Personality, Boys and girls college students, urban and rural area

Introduction

Personality refers to the enduring characteristics and behaviour which are comprise a person's unique adjustment to life that might include major traits, interests, drives, values, self-concept, abilities, and emotional people patterns.

DEFINITION: - "Personality refers to the enduring characteristics and behaviour that comprise a person's unique adjustment to life, including major traits, interests, drives, values, self-concept, abilities, and emotional patterns. Various theories explain the structure and development of personality in different ways, but all agree that personality helps determine behaviour."

- American Psychological Association

Allport's definition of Personality. "Personality is the dynamic organization within the individual of those psychophysical systems that determine his unique adjustments to the environment." (1937).

The field of personality psychology that can studies the nature and definition of personality including its development, structure and trait constructs, dynamic processes, variations (with emphasis on enduring along with stable individual differences) and together maladaptive forms. The four-temperament theory which is a proto-psychological theory that suggests there are four fundamental personality types: sanguine, choleric, melancholic, and phlegmatic. A study that published in Nature Human Behaviour reveals that there are various types of personality, from which there are four main personality types are average, reserved, role-model and self-centred and these findings may change thinking scenario about personality in general. Personality describes the unique patterns of thoughts, feelings and behaviours which distinguish a person from others. A product of both biology and environment, it remains consistent throughout people life. The word "personality" derived from the Latin word persona which means to a theatrical mask worn by performers to play the roles or disguise their identities with others.

PERSONALITY CHARACTERISTICS

Below are some important characteristics of personality

1. Consistency
2. Both psychological and physiological
3. Affects behaviour and actions
4. Multiple expressions

PERSONALITY TYPES

There are number of personality types which are related to biological influences.

Type A: This type includes Perfectionist, impatient, competitive, work-obsessed, achievement-oriented, aggressive long with stressed condition.

Type B: This type includes Low stress, even-tempered, flexible, creative, adaptable to change, patient and tendency to procrastinate.

Type C: This type includes Highly conscientious, perfectionist, struggles to reveal emotions (positive and negative in person)

Type D: This type includes Worrying, sad, irritable, pessimistic, negative self-talk, avoidance of social situations along with lack of self-confidence, fear of rejection, appears gloomy, hopeless.

PERSONALITY TRAITS

Trait theories that tend to view personality which is the result of internal characteristics that may genetically base and include:

- Agreeable: This may include cares about others, feels empathy and enjoys helping others
- Conscientiousness: It includes the High levels of thoughtfulness, good impulse control along with goal-directed behaviours
- Eager-to-please: It may comprise accommodating, passive, and conforming
- Extraversion: This may include excitability, sociability, talkativeness, assertiveness, and high amounts of emotional expressiveness
- Introversion: This includes quiet and reserved
- Neuroticism: This includes experiences stress and dramatic shifts in mood, feels anxious, worries about different things, gets upset easily, struggles to bounce back after stressful events
- Openness: This may include very creative, open to trying new things and focuses on tackling new challenges

Review of literature:

A cross sectional observational study was conducted on 140 medical students Saini VK, Baniya G C, Verma KK, Soni A, Kesharwani S (2016) for investigating the relationship of internet addictive behavior with personality characteristics. Internet addiction test and big five inventory tools were used to assess internet addictive behavior and personality traits. The result finding showed that higher neuroticism and less extroversion displayed significant associations with internet addictive behavior. They suggest Neurotic individuals tend to experience increased levels of stress and interpersonal conflict because of this personality trait. Internet addictive behaviour was lower on extroversion traits because they are more in social activities, making friend easily, and cheerful.

Trujillo, Perrin, Pierce and Mickens (2016) conducted a study on the personality traits in college students and care giving for a relative with a chronic health condition. The purpose of this study was to investigate among college students the relationship between personality traits and willingness to care for a relative with a chronic health condition. 329 undergraduate students completed an online questionnaire. Hierarchical multiple regressions found that after controlling for demographics personality traits explained 10% of the variance in willingness to provide emotional care, 7% in instrumental care, and 7% in nursing care. Within these models, greater empathy was uniquely associated with willingness to provide emotional, instrumental, and nursing care for a family member in the future. Similarly, participants with high agreeableness were more willing to provide emotional care, and participant older age was a unique predictor of instrumental care.

Varghese and Michaelraj (2014) conducted a study on personality traits and its ensuing variance on moral competency in the Indian youth. Moral development is one of the most important events of the process of socialization in life span of an individual and it is through moral development, that an individual becomes an identifiable part of the society. Day to day human interactions and interpersonal activities involves a number of moral decisions and moral

information processing in the mind. Moral information processing in the human mind is influenced by various factors and the personality traits are one of the major factors that have a detrimental influence on moral competency. Moral competency is the measure of the consistency of moral behavior of a person and moral behavior is the behavioral response to a moral stimulus or situation which is generally considered as „right“ or „good“. The study explored the relation between each of the five personality traits with moral competency in the selected sample of Indian youth. Present study inferred that there was a significant relation between Extraversion, Agreeableness and Conscientiousness of the big five personality traits with Moral Competency.

Objectives:

1. To study of the personality between boys and girls of college students.
2. To study of the personality between college students of urban area and rural area.
3. To study of the interactive effect of personality with regards to gender and residence area of college students.

Methodology:

Hypothesis:

1. There will be no significant difference between the mean score of personality among the boys and girls college students.
2. There will be no significant difference between the mean score of personality among the college students of urban area and rural area.
3. There will be no significant difference in the interactive effect of the mean scores of personality with regards to gender and residence area.

Sample:

The sample size of the present study constituted total of 120 college students, from which 60 students are from boys (30 rural area and 30 urban area) and 60 students are from girls (30 rural area and 30 urban area). They were randomly selected from Ahmedabad city of Gujarat state.

Research Design:

A total sample of 120 students were equally distributed between type of residence area and gender from Ahmedabad city of Gujarat state. who were selected for this research study.

Table of Sample Distribution:

Below table illustrates the various numbers of students of resident and gender.

Gender	residence area of college Students		Total
	Rural area	Urban area	
Boys	30	30	60
Girls	30	30	60
Total	60	60	120

Variables:

Independent Variable:

1. Gender: Boys and Girls college students.
2. Type of residence: Rural area and Urban area

Dependent Variable:

1. Personality Inventory

Tools:

Inventory for the Maudsley personality inventory (MPI) was used. The Inventory was developed by Eysenck, H. J. (1959) and Gujarati adaptation by Bhatt, D. J. (1993) and revision and standardization by Paghdal, C. V. (2006). This scale measure dimension (A) Extrovert and (B) Introvert (Neuroticism) it consists of 48 items.

Reliability and Validity:

In the study of Eysenck (1959) the reliability of extrovert personality long scale is 0.81 and the reliability of introvert personality scale is 0.83. In the study of Bhatt, D. J. (1999) the split half reliability of M.P.I. is 0.73 and logical parallel reliability is 0.93. In the study of Paghdal, C. V. (2006) the split half reliability and logical parallel reliability is 0.99. The validity is very high the sample of India in comparison of other state (Bhatt, D. J., 1999) Judged by Reliability logical quality method of MPI reliability figure is 0.99, judged by half division method (Spearman Brown formula) reliability figure 0.92 and judged by test – retest method the reliability figure seen to be 0.94.

Procedure:

120 students from which 30 rural boys, 30 rural girls, 30 urban boys, 30 urban girls of college students were randomly selected from Ahmedabad city of Gujarat state. personality inventory was administered to student after giving them necessary instruction. Data were collected, scored as per the manual and analyzed. It was also ensured that data were collected by looking whether all students have completed all the questions of test or not. Finally, the collected data was analyzed by 'F' test.

Result and discussion:

Summary table of ANOVA of Personality among college students

Source of variance	df	Sum of square	Mean sum of square	F	Table value		Level of significance	
					0.05	0.01	0.05	0.01
ASS	1	548	548	10.76	3.92	6.84	S.	S.
BSS	1	17836.4	17836.4	35.03			S.	S.
AXBSS	1	11.42	11.42	0.022			N.S.	N.S.
SS Error	116	59068.17	509.21					
TSS	119	823896.99						

S= Significant

A = Gender

A₁ = boys

A₂ = girls

NS= Non- Significant

B = Residence area

B₁ = rural

B₂ = urban

The Table showing the Mean Score of personality of gender.

	A(Gender)		'F' value	Sign.
	A ₁ (Boys)	A ₂ (Girls)		
M	90.58	104.1	10.76	S.
N	60	60		

The above table shows the mean score of personality among boys and girls college students. The mean score of boys students' group is 90.58 and girls students' group is 104.1. The 'F' value is 10.76, which is significant at 0.01 level, Hence to the null hypothesis is rejected. Therefore, it is concluded that there is a significant difference between boys and girls college student of personality. This result indicates that girls' college students have more mean score of personality than boys' college students. It means to say that hypothesis no.1 "There will be no significant difference between the mean score of personality among the boys and girls college students" is rejected.

Table showing the Mean Score of personality of residence area.

	B (Type of residence area students)		'F' value	Sign.
	B ₁ (Rural area)	B ₂ (Urban area)		

M	85.15	109.53	35.03	S
N	60	60		

The above table shows the mean score of personality among rural and urban area of college students. The mean score of college student of rural area group is 85.15 and the mean score of college students of urban area group is 109.53. The 'F' value is 35.03. Which is significant at 0.01 level, Hence to the null hypothesis is rejected. Therefore, it is concluded that there is a significant difference between college student of rural area group and college student of urban area group on personality. This result indicates that college students of urban area group have more mean score of personality than college students of rural area group. It means to say that hypothesis no.2 "There will be no significant difference between the mean score of personality among the college student of rural area and urban area" is rejected.

The Table showing the interactive effect of the Mean Score of personality of gender and residence area

	A ₁ B ₁	A ₁ B ₂	A ₂ B ₁	A ₂ B ₂	Sign.
M	94.82	102.42	89.16	106.3	N.S
N	30	30	30	30	

The above table shows the interactive effect of personality among gender and residence area of college students. The mean score of boys college students of rural area group is 94.82, boys college students of urban area group is 102.42, the mean score of girls college students of rural area group is 89.16, girls college students of urban area group is 106.3. The 'F' value is 0.022, which is not significant. Therefore, the hypothesis no.3 that, "There will be no significant difference in the interactive effect of the mean scores of personality with regards to gender and residence area." is accepted.

Conclusion:

Based on the observed results, we can conclude that

- (I) Girls' college students have more mean score of personality than boys' college students.
- (II) College Students from urban area have more mean score of personality than college students from rural area.
- (III) There is no significant difference in the interactive effect of the mean score of personality with regards to gender and types of residence area.

Reference:

1. Biehle and Mickelson (2020) Sindberg University, "A Study of Personality and Insecurity of Siblings", Published in International Journal of Psychology, Volume – 2, Issue – 1, Pg. No. 63
2. Saini VK, Baniya GC, Verma KK, Soni A, Kesharwani S (2016). "A study on relationship of internet addictive behaviour with personality traits among medical students." *Journal of Mental Health Human Behaviour* 2016;21:108-11.
3. Michael A. Trujillo, Paul B. Perrin, Aaliah Elnasseh, Bradford S. Pierce and Melody Mickens (2016) "Personality Traits in College Students and Caregiving for a Relative with a Chronic Health Condition" Volume 2016 | Article ID 3650927 | <https://doi.org/10.1155/2016/3650927>
4. Bipin P. Varghese and S. John Michael Raj (2014) "Personality Traits and its Ensuing Variance on Moral Competency in the Indian Youth" *Dep. of Psychology, Bharathiar University Coimbatore, INDIA*
5. B.M.Vaid (2016)., A study of adjustment, temperament and insecurity between residential high school students and non-residential high school students of Banaskantha district. Ph.D thesis submitted to Veer Narmad University.
6. <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/simple-search>.

A Study of Emotional Maturity among Normal and Physically challenged Adolescents

Bhagyshree Acharya
(Ph.D. in Psychology)

Abstract: This study aimed to find the emotional maturity of adolescents with regards to their gender and types. Adolescence is the period of transition from childhood to adulthood, where there are various changes in all the areas of life, which may have impact on adolescent's life. Emotional maturity scale was administered to 120 adolescents. The data were analyzed with the help of mean, S.D. and t-test. Result of this study showed that there is no significant difference between emotional maturity of boys and girls adolescents and also shows that there is a significant difference between normal and physically challenged adolescents.

Keywords: Emotional Maturity, physically challenged, Normal, Boys and Girls, Adolescents.

Introduction:

Adolescence is a major period in the life when major changes take place because of the transitions from the childhood to adulthood. The major changes are biological, cognitive, social and emotional, moral. etc. This study mainly focuses on emotional maturity of adolescents. Emotional maturity is the ability of adolescents to stabilize emotions which include their capability for Emotional progression, Independence, Social adjustment, Emotional stability, Personality integration, etc.

Adolescence word comes from the Latin verb "adolescere", which means, "to grow" or "to grow to maturity", which was given by Elizabeth Morlock (1955). Maturity involves not only physical growth but also mental growth. On the physical side, it means the attainment of mature stature, the acquisition of physical features, characteristic of a mature individual, and the development of sex apparatus to make procreation possible.

Normal personalities qualities are those in which individual tries to adjust their world as he finds others and to find a place in society. They focus more on positive attributes like creativity, individuality and fulfilment of one's own potential. Individual who suffers from no physical and no mental impairment are considered normal people.

A challenged person is one who suffers from any continuing disability of body or intellect and which is likely to interfere with his normal growth and functioning and capacity to learn. His disability may be due to unfavorable factors in his heredity or environmental influences affecting him in the pre-natal, and post-natal period. A person is considered to be a challenged if he/she cannot, within limits, play, learn, work or do the things which other people of his/her age can do if he/she is hindered from achieving what should be his/her full physical, mental and social potentialities.

Emotional maturity is contemplated as a major element for building a satisfied and happy life. In other hand emotional immature individual is more liable to lead sorrowful life. An inclusive view point of the emotionally mature people's characteristics is proposed by Kaplan and Brown (1986) is that they be against if there is a delay in the satisfaction of their need even if their needs are basics. They trust in the proper long-term planning in which they follow all societal standards and attach to the circumstance's demands. It is not essential that emotionally mature person have ability to handle all types of anxiety as well as antagonism producing circumstances but their uninterrupted effort to identify them in an understandable view point and nonstop involvement for gaining a sound arrangement of action, feelings and thinking.

It is broadly known reality that emotional maturity is strongly associated with emotional intelligent which have advantage of being effective at handling and distinguish their own emotions as well as other people's feeling. Emotionally mature person take responsibility of their own feeling or emotions, they do not blame other people for causing harm to them. They know that their thought process and its reactions both are independent from intrusion of other things. Self-discipline is considered as a benchmark of emotional maturity especially during the phase of stress, failure and adversity. Emotionally mature person effectively handles any stressful situation. He has full control over the behaviour or expression of his feelings.

According to Yashvir Singh and Mahesh Bhargava (1990) emotional immaturity includes emotional instability and it is basically individuals lack of capacity in solving problems and they will show case irritability and always wanted help from others they seem to be more stubborn and usually showcase temper tantrums. The second area is all about emotional regression; it includes the characteristics such as feeling of inferiority, restlessness, hostility, self-centeredness, etc. The third area is social adjustment, individuals who have social maladjustment will be having lack of social adaptability and have hatred, they seem to be exclusive but always boasting, they are mostly identified as liars. The fourth area is personality integration, where those who possess personality disintegration will be showing fears, phobias, etc. independence is the fifth area, where those who lack independence, seem to be showing more parasitic dependence, where, they will be overly dependent on others. Others considers them as unreliable (Parikh, 2016)

Objective:

1. To study the Emotional Maturity of boys and girls adolescents.
2. To study the Emotional Maturity of normal and physically challenged adolescents.

Hypothesis:

1. There will be no significant difference between the mean score of boys and girls adolescents with regards to their Emotional Maturity.
2. There will be no significant difference between the mean score of normal and physically challenged adolescents with regard to their Emotional Maturity.

Methodology:

Population: Physically challenged and normal adolescents of Ahmedabad district.

Sample:

A sample is a smaller representation of a large whole population. As it was not possible to collect the data from all the member of population the researcher resorted to sampling technique. In the present study the sample of 120 adolescents (30 physically challenged boys and 30 physically challenged girls, 30 normal boys and 30 normal girls) was purposively selected from Ahmedabad district.

Variable:

1. **Independent variable:** Gender (boys and girls) & types of adolescents (physically challenged and normal)
2. **Dependent variable:** Score of emotional maturity scale.

Tools used for the study:

In present research following tool was used for data collection

➤ **Emotional Maturity Scale (EMS)** by Yashvir Singh & Mahesh Bhargava.

- **Reliability:** The reliability of the scale was determined by: 1 Test-retest method, and 2. Internal Consistency.
 - i. Test-retest Reliability- The scale was measured for its test- retest reliability by administering upon a group of collegiate students (N = 150) including male and female students aged 20-24 years. The time interval between the two testing was that of six months. The product moment r between the two testing was .75.

- ii. **Internal Consistency-** The internal consistency of the scale was checked by calculating the coefficient of correlation between total scores and scores on each of the five areas. Table 1 given below, shows the values of internal consistency. Internal Consistency of dimension of EMS such as Emotional stability is 0.75, Emotional progression is 0.63, Social adjustment is 0.58, Personality integration is 0.86, and Independence is 0.42.
- **Validity:** The scale was validated against external criteria, i.e., the Gha area of the adjustment inventory for college students by Sinha and Singh. The inventory has 'Gha' area measuring emotional adjustment of college students. The number of items of this area is twenty-one. Product moment correlation obtained between total scores on all twenty-one 'Gha' items and total scores on EMS was .64 (N = 46).

Producer:

After establishing the rapport with selected adolescents, Emotional Maturity test was administered in small manageable group of adolescents. After completion of data collection. Scoring was done according to the scoring key of scale.

Statistical Method:

In keeping in view, the purpose of present research, for information statistical analysis, 't-test' has been utilized. According to data collected, information statistical analysis was done by t value.

Result and discussion:

The data was analyzed with the help of mean, SD and 't' test to study the emotional maturity of Adolescence.

Table: 1: Shows the Mean scores, SD and 't' value of Emotional Maturity of boys and girls.

Group	N	M	SD	't'
Boys	60	81.10	15.02	1.90
Girls	60	75.78	15.37	

1. Ho₁: There will be no significant difference between boys and girls adolescents with regards to their Emotional Maturity.

Discussion: As shown by table- 1, the means score of emotional maturity of boys and girls are 81.10 and 75.78 respectively. The standard deviation of boys and girls were 15.02 and 15.37 respectively. The calculated t-value is 1.90. which is not significant to the table value so Ho-1 is accepted. It means that there is no significant different between boys and girls adolescents with regards to their emotional maturity. The boys have significantly higher mean values than girls. It also indicates that girls are more emotionally mature than boys. The emotional maturity score gained are interpreted as higher the score means higher emotional immaturity. It may be due to girls are reared to be sensitive and expressive and they express their emotions very quickly where boys are not express their vulnerable emotions such as sadness, fear and hurt.

Table: 2: Shows the Mean scores, SD and 't' value of Emotional Maturity of normal and physically challenged adolescents.

Group	N	M	SD	't'
Normal	60	68.3	18.84	3.033*
Physically challenged	60	79.43	20.97	

*sig.at 0.05 level (2.00)

2. Ho₂: There will be no significant difference between normal and physically challenged adolescents with regard to their Emotional Maturity.

Discussion: As shown by table- 2, the means score of normal and physically challenged adolescents' emotional maturity scores are 68.3 and 79.43 respectively. The standard deviation for normal and physically challenged adolescents was 18.84 and 20.97 respectively. And the calculated t-value is 3.033, which is significant so Ho₂ is rejected. It means that there is a significant difference between normal and physically challenged adolescents with regards to their emotional maturity. The physically challenged adolescents have significantly higher mean values than normal adolescents. It also indicates that normal adolescents are more emotionally mature than physically challenged adolescents. The emotional maturity score gained are interpreted as higher the score means higher emotional immaturity

Delimitation of the study:

1. The study was confined to the 120 adolescents of Ahmedabad district.
2. The study was concluded among Gujarati medium students only.

Implication:

1. This study helps to focus on people with unstable emotional maturity to modify the way of their living.
2. It also guides to find out the adolescents with emotional instability and to provide proper guidance from educational sector to empower them and to achieve a state of having a stable emotional maturity.
3. It can also help to give information's and guidance on the upbringing of adolescents.

Suggestion for future studies:

1. It is suggested that, for future researches it can be conducted on a more appropriate sample size.
2. The demographic variables like socio-economic status, type of family, educational achievement can also be included for further studies.
3. The geographical area of selecting sample should not be restricted to one place; the further researchers can focus on much more geographical areas to get a valid data.

Conclusion:

The present study concludes that:

1. There is no significant difference between boys and girls adolescents with regards to their Emotional Maturity.
2. There is significant difference between normal and physically challenged adolescents with regard to their Emotional Maturity.

REFERENCES:

1. Anand, A., N, K., & Kumar, A. (2014, November). Impact of different factors on Emotional Maturity of adolescents of Coed-School. *International Research Journal of Social Sciences*, 3(11), 17-19.
2. Cole(1944), Degrees of Emotional Maturity. <http://www.ukessays.com/essays/psychology/degreesof-emotional-maturity-psychology-essay.php/Retrieved on 21 March 2015>
3. Diane, E., Sally, W., & Ruth, D. (1978) Human Development (10 ed.). New York: MC Graw Hill..
4. Nimmy, J., Jerry, P., & Seena, M. (2016). Emotional Maturity and Loneliness as Correlates of Life Satisfaction among Adolescents. *IRA- International Journal of management and social sciences*, 03(03), 560-565.
5. Pastey, G. S. and Aminbhavi, V. A. (2006). Impact of emotional maturity on stress and self-confidence of adolescents. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 32(1), 66-70.
6. Ryckman, R. (2013). Theories of personality. California: Cengage Learning.
7. Santo, M., Magramo, C. S., Oguan, F., & Paat, J. J. (2014, January). Establishing the relationship between general self efficacy and subjective well-being among college students. *Asian journal of management sciences and education*, 3, 2-8.
8. Singh Y. and Bhargava, M. (1990). Manual for Emotional Maturity Scale (EMS). National Psychological Corporation, Agra, India.
9. Smitson, W.S. (1974). The meaning of emotional maturity. *MH*, Winter 58, 9-11.

DISCLOSURE OF ECONOMIC VALUE ADDED BY INDIAN COMPANIES**Dr. Maheshvari R. Yadav**Assistant Professor,
Accounts & Commerce Department,
Shri V. R. Patel College of Commerce, Mehsana, Gujarat-384002**ABSTRACT**

Economic Value Addition (EVA) is one of the popular and widely accepted method of Value Based Measurements. This concept has started in the western countries by Stern Stewart and Company and adopted by many countries but in case of India most of the Indian Company has reluctant to adopt this method in their annual report. This research work has made an attempt to analyse the adoption process of EVA by Indian companies and how these EVA based companies have presented EVA information to their investors and shareholders. Lastly this research study provides suggestions to the government about EVA implementation policy.

Keywords: EVA, ICAI, GAAP

INTRODUCTION

Marc Faber who has pointed out in the financial world, that Asian markets are “cheap and attractive” in relative terms. The period 1997-98 to 2002-03 that supports the thought of Marc Faber. This period is considered as a crazy period for wealth creation or destruction. The instability and risk involved in this period has motivated researchers to develop some new financial techniques of financial performance evaluation. The instability of market leads to lack of self confidence of investors in the market and to some extent their trustworthiness.

If an investor wants to enjoy the result of wealth creation without taking unnecessary risk equities have to be treated as most valuable capital. On the basis of this thought EVA gets acceptance in Indian corporate. Stern Stewart and company has invented EVA in the year 1990. More than 400 companies have adopted EVA worldwide but in India this concept has just emerged and very few Indian companies have given place an EVA in their financial disclosure. Those few companies are Infosys, BPL, HUL, Balarpur Chinni Mills, NIIT, Tata Consultancy Services, Godrej soaps have started publishing EVA. Infosys is a first Indian company to give a place “EVA” in their annual report.

Most of the Indian companies have aversions of EVA because of its difficult calculation and implementation. Some researchers also has a belief that there is no relationship exist between stock price and EVA. This belief also prevents the organization to bear the difficulty of adopting EVA more than that the role of capital market is also an important issue for calculation of components of EVA. In India the development of capital market has started after economic reforms which happened in the year 1992. So in comparison with the other capital market in the world Indian capital market are still less developed.

But now environment is changing in Indian economy. Increasing competition, awareness, education, global participation etc. make Indian companies to become more competitive and transparent. To increase shareholder value has now become global requirement and to sustain in competition they have to fulfill this requirement. A financial measurement is needed which helps to fulfill this requirement and EVA is one of that kind of financial measurement. So now it becomes preferable for Indian company to accept this method to fulfill their requirements.

Awareness and Adaptability of EVA in Indian corporate

To analyze the approach of different selected Indian companies about EVA disclosure this objective is divided in to two parts:

- To which extent EVA is used and reported in corporate financial reporting of selected Indian companies.

- To analyze which factors affect the disclosure option of different selected Indian companies.

According to Adi Godrej (Godrej group of companies) “Implementing the EVA framework is a key business performance initiative in support of our efforts to evolve as a world class organization and enhance shareholders value. Our main objective behind implementing EVA is to be driven, measured and rewarded by our ability to create sustainable shareholder value”. According to Kaushil Chatterjee (G.M. Corporate Finance, Facilitator of the groupwide EVA implementation programme, TATA Group) “We were getting a lot of numbers (with the frameworks we were using), but traditional performance-measurement metrics do not capture shareholder wealth creation explicitly”.

Above are some statements which given by Indian companies which have accepted EVA as a value based performance indicator in their financial report. As disclosure of EVA is not mandatory for Indian companies through thorough research this chapter is showing findings of some Indian companies which are calculating EVA and presenting their annual report.

MAJOR ISSUES FOR IMPLICATION OF EVA IN INDIAN CORPORATES

Development of capital market in India

In the eighteenth century, the East India company securities were traded in the country. Till the end of the nineteenth century Indian capital market was unorganized and the main trading center was Mumbai and Kolkata. Bombay trading center was considered as a main center where bank shares are traded. During the British rule our capital market was unorganized and less developed because they are least interested in development of Indian economy. Because of that many foreign companies are interested in London capital market rather than Indian capital market.

In the post independence era also the main concentration of the government was agriculture sector. In this time period also the size of the capital market was very small. During the mid 1980's, government has initiated liberalization process and because of that Indian security market has shown tremendous growth. So many investors have shown their interest very first time in stock market. The introduction of public sector bonds and the successful issue of reliance petrochemicals and L & T (Larsen and Toubro) gave oxygen to the primary market of India which directly gave boost to volumes in secondary market. This period was considered as high number of stock exchanges, listed companies, paid up capitals and market capitalization. The period of 1990 was considered as landmark year for Indian capital market history. This decade was characterized by historical economic reforms in Indian economy with new industrial policies, SEBI's establishment as a regulator of a capital market, promote FII, Euro issue, entry of a private sector, permission of FDI, new stock exchange, new trading practices, free pricing etc.

Major capital market scams were happened in the year 1991-92 which shook the interest of investors in capital market also showed the inefficiency and inadequacy in the Indian financial system. These scams lead reforms in Indian equity market and because of that Indian stock market has seen the change in technology and market price. Indian stock market with all new technology can easily connect with global markets. For calculation of Economic Value Added we need this kind of capital market which is developed, organized, availability of past data and well informed. Because of inefficient past Indian companies has to face some difficulties to implement EVA as a financial performance indicator in their financial system. Calculation of EVA components largely depends on developed capital market and foreign companies can easily calculate and implement EVA because their capital market is well developed and organized.

Statutory Requirements:

ICAI (Delhi) in Accounting and Finance disclosures

The ICAI is a statutory body was established under the chartered accountants Act, 1949 (Act No. XXXVIII of 1949) for the main objective of regulating the profession of chartered

accountants in India since it is five decades long existing body it is renowned globally and now is the second largest accounting body in the whole world. The functions of ICAI are handled by the council in accordance with the provisions of the chartered accountants Act, 1949 and the chartered accountants regulation 1988. The council is having 40 members of which 32 are elected by the members and remaining 8 are elected by the central government right now over 350000 students are under the chartered accountancy course and the total membership of ICAI is about 139841. ICAI has its head office at New Delhi with locating 5 regional offices at Mumbai, Chennai, Kanpur, Kolkata, New Delhi and 114 branches in all over the country. The main role of ICAI is to decide the standard for corporate financial reporting and disclosure. Different financial companies publishing different financial statements for providing information about their financial performances.

GAAP (Generally Accepted Accounting Principles)

In corporate world all accounting policies are regulated by generally accepted accounting principles, standards, rules, assumptions and procedures that companies must follow when they preparing financial statements. All these known as generally accepted accounting principles. The main role of GAAP is to ensure a minimum level of consistency in company's financial statements which helpful to investors to get and analyse the information. GAAP also helpful to cross compare of financial information between different companies. The following are the most reliable sources of GAAP issued by –

- a) IASB (International Accounting Standard Board)
- b) GASB (Government Accounting Standard Board)
- c) AICPA (American Institute of Certified Public Accountants)
- d) SEC (Securities and Exchange Commission)
- e) Publications of professional institutes and organizations

GAAP is only a definite numbers of standards these will helpful to increase the transparency in financial statements but this will not give any guarantee that a company's financial statements are not free from any errors or mistakes. GAAP's are widely accepted having significant authority and

LITERATURE REVIEW

Bhattacharya and Phani (2000) in their paper examined the EVA concept from two perspectives, EVA as a performance measure and EVA as a corporate philosophy. They have given different theories from the company's point of views. This study highlight EVA as a performance measurement with cross sectional analysis, time series analysis etc. This study claimed that if EVA used as a corporate philosophy it deploy all resources in to value creating activities. And final outcome is enhancement of firm value. In this paper different adjustments to EVA is given in detailed and tried to explain how EVA can be correlated with stock market. They have concluded that though EVA does not provide additional information to investors, it can be adapted as a corporate philosophy for motivating and educating employees to differentiate between value creating and value destructing activities. In their paper they brought attention to the dangerous trend of reporting EVA casually that might mislead investor. They advised to adopt EVA culture for better result and maximum utilization of resources. They also explained EVA in Indian context and highlighting Indian companies which have adopted EVA as performance measurement technique in their annual report.

Sharma A. and Kumar S. (2010) have presented in his paper a narrative literature review of 112 papers published on EVA from 1994 to 2008. This study is very helpful to researchers, academicians, students to know about the extent of research done on this topic. The whole Study has classified all literature presented on the basis of the time period, issues covered, distribution of literature in various sources, methodology used, country-wise publications and contributions made by the researchers on the concept. They also classified the literature review by categorizing the articles in seven sub-streams of EVA. Viz., EVA-MVA relationship, EVA and

stock returns, managerial behavior and performance management, concept, criticism, application and strategy, value management, discounting approaches and literature survey. From the analyses of studies, it is felt that further research is needed on implementation issues, role of accounting adjustments, empirical evidences in developed economies, EVA as a strategy, EVA and discounting techniques like NPV, IRR and management performance measurement aspects of EVA. So that applicability of this useful concept can be possible.

Rau S.S. and Satish R. (2007) in their study has shown the comparative analysis of traditional measures like ROCE, ROE, EPS with value based measures like EVA. For this study they have analysed financial data of Ucal Fuel System Ltd. for the period of ten years starting from 1994 to 2003. They used different statistical methods to prove correlation between EVA and ROCE as well as difference between estimated value and observed value of EVA. This study has concluded that the sample company has been successfully created value for the shareholder. They concluded that company shows the favourable values of ROCE, ROE, and EPS as well as there is a strong positive correlation between ROCE and EVACE. They also suggested that Indian companies should publish EVA statement in their annual report.

Malhotra A. (2018), The purpose of this paper is to provide an overview and analysis of the Economic Value Added metric. This paper also highlights advantages and disadvantages of its proponents and critics also. A case of Infosys has been taken for the consecutive five years to analyze the relationship between EVA indicator and investor behavior. The result of the paper shows that there is a value creation by Infosys for this period and also EVA has a significant relationship with the shareholder's value creation.

Bantwa, Ashok, Bhuva, Dr. Kunal (2021) this paper measures corporate performance of selected Indian companies by using EVA and other conventional measures. An attempt has been made to analyze the effectiveness of EVA over traditional performance measurements. In this paper an attempt has been made to analyze the effectiveness of EVA over conventional performance measurement. This paper concluded that HUL is the best performing company as per EVACE, ROCE, and RONW and also found that RONW and EVACE are highly correlated and RONW and ROCE significant affect EVACE.

OBJECTIVES

- 1) To find out how many Indian companies have shown EVA in their annual report from the year 2007-08 to 2022-2023.
- 2) How these EVA adopted companies provides information to their investors and other participants about EVA implementation decision?
- 3) How EVA is published in companies annual report, main discrepancy and inconsistency caused by these companies in publishing EVA?
- 4) To provide suggestions about framing of EVA implementation policy specifically for Indian Companies.

RESEARCH METHODOLOGY

For this research study secondary data have been collected and all the information for the research work can be collected from company's annual report.

Table 1.1: Years for which EVA reported by Indian companies

SR. NO.	Company Name	Years of EVA reporting (From ...to)	Total No. of Years of EVA Reporting
1	Balrampur Chinni Mills (BCM)	2007 to 2011	5 years
2	Bharat Heavy Electrical Ltd. (BHEL)	2003 to 2013	11 years
3	Crompton Greaves Ltd. (CGL)	2003 to 2008	6 years
4	Dr. Reddy's Laboratories * (Dr. Reddy Lab.)	1999 to 2008	10 years
5	Emami Ltd. * (EML)	2004 to 2015	12 years
6	Godrej Consumer Products Ltd. (GCPL)	2002 to 2008	7 years

7	Hero Honda Motors * (HHM)	1999 to 2008	10 years
8	Hindustan Uniliver Ltd. (HUL) * #	1991 to 2023	33 years
9	Infosys * (INFO)	1994 to 2012	19 years
10	J.B.Chemicals and Pharma. (J.B.C.P.)	2006 to 2007	2 years
11	Larsen & Tourbo (L&T)	2004 to 2008	4 years
12	Marico Ltd. * #	1996 to 2023	28 years
13	Moserbaer India Ltd. (Moserbaer)	1998 to 2006	9 years
14	Nicholas Piramil India Ltd. * (NPIL)	1998 to 2010	13 years
15	Oracle Financial Service Software * (ORACLE)	1997 to 2008	12 years
16	Pidilite Ind. Ltd. * # (PIDILITE)	1998 to 2023	26 years
17	Rolta India ltd. (ROLTA)	2006 to 2011	6 years
18	Sasken Commu. Tech. Ltd. (SASKEN)	2000 to 2004	5 years
19	Tata Steel (TATA STEEL)	2006 to 2007	2 years
20	Tata Communications Service (TCS)	2004 to 2008	5 years
21	Thomas Cook India ltd. (THOMAS)	2002 to 2005	4 years
22	Unichem Laboratories (UNICHEM)	2003 to 2011	9 years

Companies producing EVA till 2023

* Companies producing EVA for 10 or more than 10 Years

In first table this study provides company name, years of EVA reporting as well as total number of years of EVA reporting. The first table comprises of total 22 companies from which 43% companies are showing EVA in their financial statement for 10 or more than 10 years. Only 14% companies are showing EVA till 2023 from inception of EVA reporting in their annual report. Those companies are Hindustan Uniliver Ltd., Marico Ltd. and Pidilite Ind. Ltd., which are generally most of the companies have stopped showing EVA in their annual report by 2007 or 2008.

Figure 1.1: Total no. of years of EVA reporting

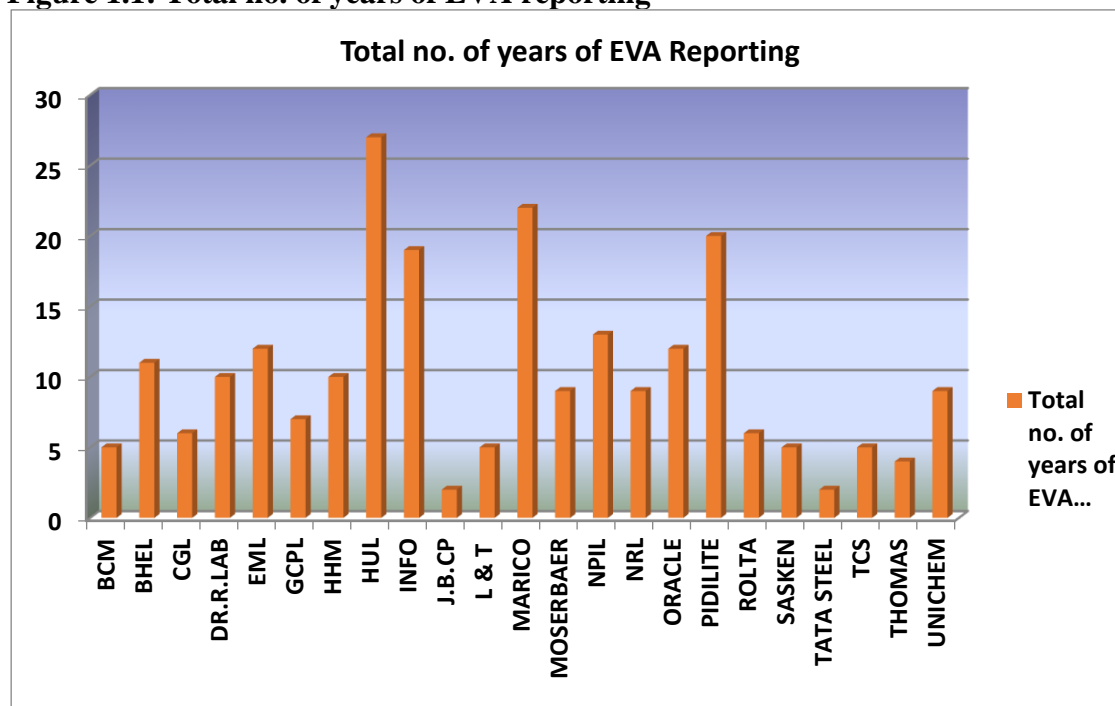

Table 1.2: Overview of EVA reporting in Indian companies-1

Sr. No.	Company name	EVA in Rs.	EVA Ratio	Basic EVA	With Adjust.	CAPM based cost of equity
1	Balrampur Chinni Mills	Yes	No	Yes	No	Yes
2	Bharat Heavy Electrical Ltd. (BHEL)	Yes	No	Yes	No	Yes
3	Crompton Greaves Ltd. (2003-05)	Yes	Yes	Yes	No	Yes
	(2006-08)	No	No	No	No	No Information
4	Dr.Reddy's lab	Yes	No	Yes	No	Yes
5	Emami Ltd.	Yes	Yes	Yes	No	Yes
6	Godrej consumer products Ltd.	Yes	No	Yes	No	Yes
7	Hero Honda motors	Yes	Yes	Yes	No	Yes
8	Hindustan Uniliver Ltd.	Yes	Yes	Yes	No	Yes
9	Infosys	Yes	Yes	Yes	No	Yes
10	J.B.chemicals and Pharma.	Yes	No	Yes	No	Yes
11	L & T	Yes	No	Yes	No	No Information
12	Marico Ltd.	Yes	Yes	Yes	No	Yes
13	Moserbaer India Ltd.	Yes	Yes	Yes	No	Yes
14	Nicholas Piramil India Ltd.	Yes	No	Yes	No	Yes
15	Numligarh Refinery Ltd.	Yes	Yes	Yes	No	Yes
16	Oracle Financial service software	Yes	No	Yes	No	No Information
17	Pidilite Ind. Ltd.	Yes	Yes	Yes	No	Yes
18	Rolta India ltd.	Yes	No	Yes	No	Yes
19	Sasken Commu. Tech. Ltd.	Yes	Yes	Yes	No	Yes
20	Tata Steel	Yes	Yes	Yes	No	Yes
21	TCS	Yes	Yes	Yes	No	No Information
22	Thomas cook India ltd.	Yes	No	Yes	No	Yes
23	Unichem Laboratories	Yes	No	Yes	No	No Information

The second table is showing overview of EVA reporting in Indian companies. This table describes the company name, EVA in Rs., EVA in ratio, EVA with basic changes, EVA with adjustments as well as whether K_e is calculating with CAPM model or not in the calculation of EVA. This table is showing that almost all the 21 companies are showing EVA in rupees except Crompton Greaves Ltd., which has showed only information about EVA in the year 2006 to 2008. Same way most of the researched companies have shown basic EVA with basic adjustments while not a single company has made adjustments which are necessary to convert accounting profit in to economic profit. Again generally most of the company has present EVA with CAPM based K_e .

SUGGESTIONS AND CONCLUSION

Finally it is concluded that Economic Value Added as a value creation performance analysis method has come with its own advantages and Limitations. This research work suggest that as a complementary method of performance analysis EVA should be get a place in company's annual report. Indian corporate should make their financial disclosure more transparent and fair so it can compete with global companies. Moreover EVA disclosure will provides guidance to

shareholders about investment decisions. Ultimately this study suggests that government should make an effort to make EVA disclosure mandatory for Indian companies.

REFERENCES

1. Naidu K., Gandhi V. (2013), Study of EVA of selected Private sector companies, International Journal of Entrepreneurship and Business Environment perspective, Volume 2, No.3, pp.558-564.
2. Nayyar S. and Sharma B.(2006), EVA-A performance appraisal measure, The Journal of Accounting and Finance, volume 20, no.2,pp.15-24.
3. Pandya B. (2014), Market value Added: An Empirical Analysis of Indian Banks, Indian Journal of Accounting, Volume 6, No.1, pp.74-86.
4. Rakshit D. (2006), EVA based performance measurement: A case study of Dabur India Ltd., Vidyasagar University Journal of Commerce, Volume.11, pp.40-59.
5. Raiyani J. and Joshi N. (2011), EVA based performance measurement: A case study of SBI and HDFC bank, SMS Varanasi, Volume VII, No. 1, June, pp. 31-43.
6. Malhotra A. (2018) Measuring the Value Creation of Infosys through Economic Value Added (EVA), International Journal of current advanced research , Volume 6, Issue 6, 1-06.
7. Yadav M., Patel P. (2016) Relationship between Economic Value Addition and Share Market Return: A case study of Hindustan Unilever Ltd.
8. Bantwa, Ashok, Bhuva, Dr. Kunal (2021) Corporate performance Evaluation through Economic Value Added (EVA) and other Conventional measures : An Empirical Study, SSRN, 1-26.
9. Annual Report of sample Companies.

**ANALYSIS OF CERAMIC INDUSTRY: IN THE CONTEXT OF GUJARAT
CERAMIC INDUSTRY****Dr. Vishalkumar H. Joshi**H.O.D., Economics Department,
Shri V. R. Patel College of Commerce, Mehsana.**ABSTRACT**

The use of ceramic tiles in the building and remodelling of renovated areas is becoming more commonplace and conventional procedure. Despite the fact that ceramics have the ability to have a considerable effect on the expressive and aesthetic possibilities of both interior and outdoor spaces, the ceramics industry is experiencing a number of obstacles relating to production as well as other concerns. These challenges are affecting the sector as a whole. The ceramics sector has been successful in maintaining a robust yearly growth rate of 15% despite the general slowdown in economic activity. Nevertheless, the most significant locations for India's modern and well-organized ceramic sector are the cities of "Kolkata, Mumbai, Thane, Chennai, Gwalior, Khuija, Chunar, Nizamabad, Morbi, Thangadh, Dharwad, Hubli, Mangalore, and Bangalore. Other key locations are Khuija, Chunar, and Nizamabad. Nizamabad and Chunar" are two more notable localities to mention. The state of Gujarat is presently the state in India that has the second most important number of ceramic industries out of all the states in India. The state of Gujarat in India is home to 671 different kinds of manufacturing facilities, each of which is distinct. At these factories, you may find the production of roofing tiles, sanitary goods, glazed tiles, china and pottery, electric porcelain, as well as a variety of ceramic and art ware units. The state of Gujarat in India is home to around 97% of all small-scale sanitary wares units and approximately 33% of all large-scale wares operations. Gujarat is also home to a number of large-scale goods activities.

KEY WORDS: Ceramic, Economy, Morbi, Large-scale, Manufacturing

INTRODUCTION

In the ceramics industry of Gujarat, there are manufacturing difficulties that may be broken down into a number of distinct subcategories. The manufacturing of ceramics is associated with a number of risks, some of which can be harmful to one's health while others can be harmful to the environment. The most major challenge that pertains to manufacturing inputs is the problem that arises with the raw materials.

LITERATURE REVIEW

Biswas (2019) used the metrics Return on Equity (ROE), current ratio, debt-equity ratio, and degree financial leverage to conduct an empirical analysis of the relationship between capital structure and profitability for eight selected ceramic firms during the period of ten years from 2008 to 2017. Some sample ceramic firms showed favourable relationships between ROE and capital structure ratios, while others showed negative connections. West Bengal's Purba and Paschim Medinipur districts were studied by Islam & Ganguly (2019), who looked at how the capital creation of MSMEs was affected by the usefulness of loan services supplied by public sector banks. According to their research, public sector banks' loans to MSMEs provide financial support to entrepreneurs without contributing directly to capital development.

According to Paul (2018), the pottery industries of Bankura and Nadia have been revitalised through various five-year plans by the governments of India and West Bengal, but this is not enough, and the Tufanganj I block area has been completely neglected and has not reaped any benefits from these efforts. Almamari (2017) found that competition from imported pottery and its negative impacts on local markets has become an urgent issue in Oman, and he proposed some substantial strategies to mitigate the negative effects of imports on the Omani pottery industry, including limiting foreign intervention and instituting structural and societal changes in business practises.

The efficiency of industry and state collective initiatives towards technical up gradation, product diversification, and external orientation has led to the emergence of the ceramic clusters in Morbi, Gujarat as important ceramics producers (Das, 2019). Costs have been reduced, new employment has been created, and new local and international markets have been opened thanks to increased automation and government support.

RESEARCH OBJECTIVES

- To analyze the Ceramic Industry and its components in the context of Gujarat Ceramic Industry.

- To analyze the economic conditions of Gujarat Ceramic Industry.

RESEARCH METHOD

The current investigation is both descriptive and empirical. To compile this cross-country analysis of the Indian ceramics industry, we studied a wide range of national and international studies, research papers, and government websites. Descriptive research method based on the secondary data is used for this research.

RESEARCH TOOL

Secondary data analysis method is seen as a tool for this research.

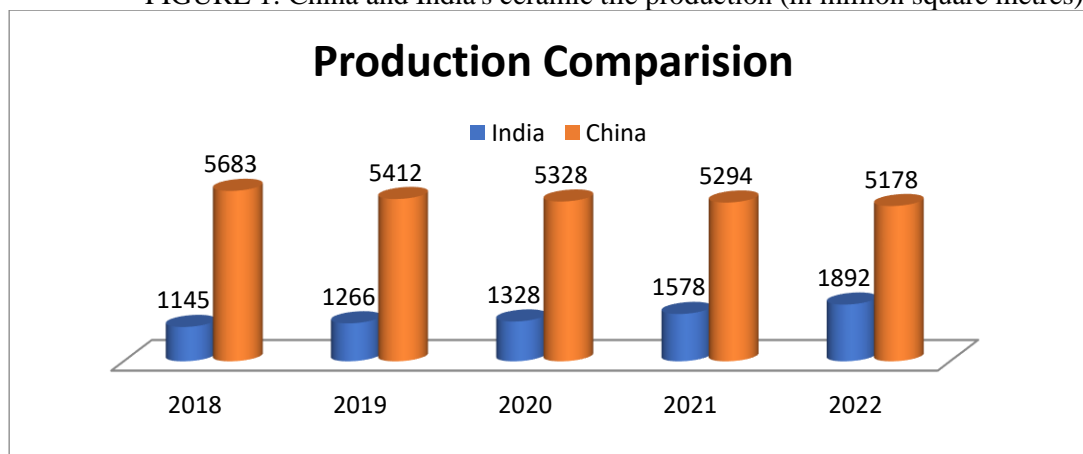
DATA ANALYSIS

In 2019, the Indian ceramics sector will account for seven percent of the world's total output of ceramics, having grown to prominence as a consequence of its exports of high-quality ceramic goods (Status Quo and Outlook, 2022). The small and medium-sized enterprises (SMEs) in India's ceramics industry make up well over half of the market, despite the presence of a few major corporations in the sector. More than half of India's ceramics industry is generated by the organised sector, which experienced compound annual growth rate (CAGR) increase of 7.7% during the fiscal years 2013 and 2017. The unorganised sector of the industry, on the other hand, has a difficult and maybe even perilous future. Many multi-national firms are feeling pressured to enter the Indian ceramics sector in order to seize the opportunity to leverage their investments. This is the case despite the fact that the construction industry enjoys a demographic advantage and is extending its range of options. According to the figure that is presented above, India is the third largest producer of ceramic items and the world's second largest producer of ceramic tiles after China.

PRIMARY MATERIAL

The expense of creating ceramics may be ascribed, at least in part, to the price of the raw materials that are used in the manufacturing process as well as the cost of the energy that is consumed during that process. Despite this, the great bulk of manufacturing operations are carried out by firms of a very low size. These businesses usually minimise their expenditures by purchasing raw materials of a lower quality in an effort to increase the proportion of revenue that they retain as profit. Inaccurate methods or tools used to evaluate the quality of raw materials are additional elements that contribute to this problem. It is vital for all parties engaged in the ceramics business to work together in order to stimulate the market and improve overall quality standards. This includes manufacturers, wholesalers, retailers, and distributors.

FIGURE 1: China and India's ceramic tile production (in million square metres)

“Source: Data collected from Status Quo and Outlook 2022: Indian Ceramics Industry and CARE Industry Research, 2020 and compiled by the researchers”

Compared to India, whose average annual output of ceramic tiles is 768 million square metres, China's is 5,024 million square metres, as shown in the above data from CARE Industry Research (2020). With a rise in output of 10.6 percent from 2018 to 2019, India maintained its position as the world's second largest tile manufacturer in 2022. In 2022, production increased from 1,145 million square metres to 1,892 million square metres. As local demand has decreased, the Indian ceramics industry has boosted exports. In addition, the Chinese output of tiles has decreased at a compound annual

rate of fall of 10.42% from 2018-2022, whereas India's production has increased at a compound annual rate of growth of 2.18.

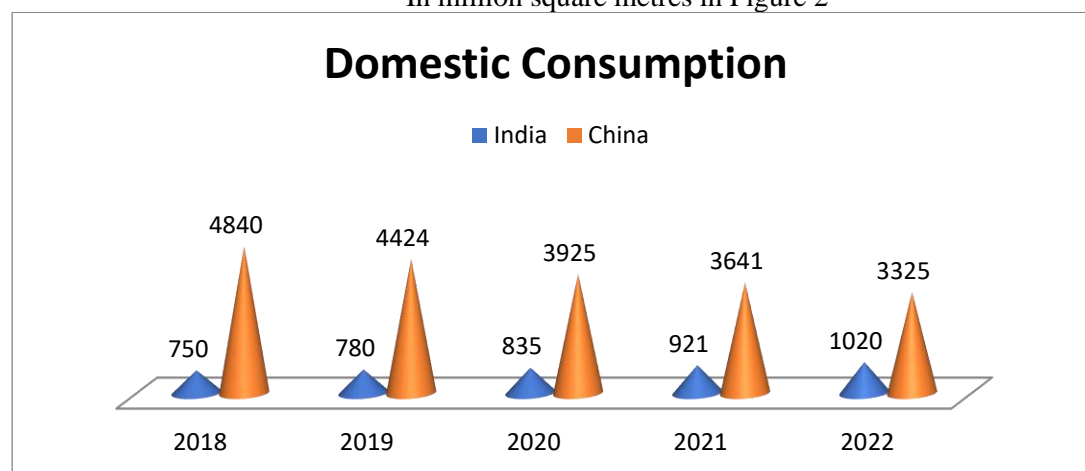
However, output and consumption of ceramic tiles in China, the world's largest manufacturer, user, and exporter, fell sharply again in 2020 after falling by 11% in 2022. Chinese output fell to 5,187 million square metres in 2022, down 8.7 percent from 2018. This is despite the fact that the Chinese industry and market are difficult to measure due to substantial discrepancies in accessible data.

DOMESTIC CONSUMPTION OF CERAMIC TILES

Domestic consumption in China was projected to reach 5,178 m² in 2022, representing 41% of the world's total output, while domestic consumption in India reached 1180 m², representing about 7% of the world's total production (see the figure below for further information).

Domestic demand for ceramic tiles in China and India,

In million square metres in Figure 2

Source: Data collected from Status Quo and Outlook 2022: Indian Ceramics Industry and CARE Industry Research, 2020 and compiled by the researchers

The downturn in economic activity in India in 2017 and 2018 has had a negative impact on the country's domestic market for tiles. Domestic consumption has decreased from 785 million square metres in 2016 to 760 million square metres in 2017 and to 750 million square metres in 2018, which is a loss of 1.3%. While there are numerous variables working against a recovery in domestic consumption, this decline has occurred despite the fact that there are many causes working against it. But the domestic consumption rose to 780 million square metres in 2019 from 750 million square metres in 2018, mostly as a consequence of expenditures made by the government in infrastructure and residential building, such as a project to develop and establish smart cities of world-class calibre. The rise in demand for ceramic tiles in India continued as a result of a variety of causes including urbanisation, increased family disposable income, and a favourable demographic profile. Additionally, government efforts such as Housing also boost the market and by 2022 and due to the new real estate regulation and development act (RERA), this market reached to 1020 million square metres in 2022. In contrast, the demand for ceramic tiles in China has decreased from 5498 m² in 2017 to only 3325 m² by 2022. The component wise in depth analysis is presented herewith in the context of the Ceramic Industry of Gujarat.

FUEL

The ceramics industry in Gujarat relies heavily on coal, the majority of which comes from neighbouring states like as “West Bengal, Jharkhand, and Chhattisgarh”. Coal is extremely important to the functioning of this industry. However, the sector frequently contends with a shortage of coal, which leads to a halt in output as a result of the effect of the slowdown. In order for the industry to import coal from the states that were previously mentioned, it is essential to pay a substantial amount of money on government taxes, brokerage fees, railway freight, and other associated costs. When companies get coal of a lower grade than expected, it drives up the total demand for the fuel and forces them to pay more for transportation and imports than they would have otherwise. Kilns that are powered by coal are most commonly seen in production facilities that are devoted to the manufacture of ceramics, insulators, and tableware. Sometimes the quality of the coal that is sold to industry is lower than standard, and it might have qualities such as being powdered, gritty, or rough. Even though the Commissioner of Industries regularly grants clearance for the requisite quantity, only 25–30% of the required quantity is generally

delivered. This is despite the fact that “the Commissioner of Industries” frequently offers clearance for the required quantity.

NATURAL GAS

The ceramics sector in Gujarat has found a reliable supply of fuel in the form of natural gas, which they can use in their production processes. In spite of the numerous advantages that are associated with the use of this fuel source, such as the fact that there is no loss during transit, the fuel is continuously clean, and there is no pollution, the quantity that is necessary is not easily available, and the prices change on a regular basis. The vast majority of the households in “Morbi & Thangadh” do not have any fuel canisters, as indicated by the information that was acquired in the field there.

SKILLED WORKERS

The industry suffers from a severe lack of available skilled workers. It has been observed that the majority of units do not have a sufficient number of individuals who are both talented and experienced. Because of this, advancement in the company is not going to be possible via the use of traditional approaches or with employees who lack the essential skills and training.

QUALITY CONTROL

The manufacturing process itself is an essential component of this industry, which plays an important role. Kilns cannot be operated or monitored since there are insufficient skilled labourers available. It's possible that the owner personally controls the many technological aspects of some devices. Utilising machinery, tools, kilns, and electric power equipment of a high quality should always be a priority. Kilns are required to have resting times at the completion of each cycle because of the compact nature of the kiln itself. During these resting intervals, the kiln loses energy and cools down. In the first place, there is a realistic desire for kerosene's quality to be controlled. The application of kerosene is helpful in determining the location of defects such as cracks. As a result, the kerosene test stands alone among the several techniques for quality assurance. On the other hand, this exam is barely utilised by a fraction of the departments. Dusting, polishing, and other similar processes are all potential entry routes for mould and other waste products, which can lead to flaws in the final product if they occur.

MONIES

The government imposes tax obligations on industries that are proportional to a predetermined amount of income. This rule imposed by the government stifles company activity rather than fostering expansion and advancement. On the other side, this offers an additional incentive for manufacturers to engage in illegal actions such as under-invoicing in order to get around the Goods and Services Tax (GST). Although the production of certain units is higher than the criteria for exemption, such units choose to record their enhanced output under the name of a different unit.

MARKETING

Several of the units are advertising their commodities through local agencies since they lack the leadership, experience, and transport infrastructure necessary to do so on their own. Unscrupulous brokers, agents, and dealers take advantage of manufacturers in order to make a profit for themselves. As a direct consequence of this, certain manufacturers market their products in methods that are exclusive to them and are constrained by a variety of factors.

MANAGEMENT

It became abundantly obvious during the course of the field research that the great majority of businessmen working in this industry lacked a sound educational base. As a result, they are successfully managing the units by utilising the skills and experience they have gained via more conventional means. They are not up to date on the most recent scientific and technological developments, as well as the most recent managerial practises and plans. There has been no change in any of the following: production volume, product quality, market share, or profit margin.

FINANCIAL CONCERNS

In the ceramics industry, a build-up of working capital can lead to a financial crisis if the company is unable to pay its debts because of the accumulation of coal, raw materials, new machinery,

and unsold goods. Because of this, producers are forced to seek loans or advances from brokers, which ultimately results in a significant reduction in the price of the product. This serves as an illustration of how brokers and financiers may use industrialists in order to further their own interests.

ENVIRONMENTAL CONCERNS

There is a relationship between manufacturing, the influence it has on the environment, and the precautions that are taken. The ceramics industry is intertwined with the aforementioned system. During the course of the on-site examination, it came to light that a few of the apartments suffered from filthy conditions on the interior as well as the outside. The kiln area of operations in the majority of manufacturers was characterised by unpleasantly high temperatures and high levels of dust. People who worked in the industries of colour, dyes, and paint experienced detrimental effects on their health as a result of particles in the air that were released as a by-product of hazardous chemical sprays. The architecture of the facility, which included its exhaust system, toilets, and overall level of cleanliness, was drastically insufficient in relation to the standards of the relevant industrial safety, security, health, and hygiene control regulations.

DUST EXPOSURE

There have been reports of factories located in both urban and rural areas having airborne dust concentrations that are higher than the TLV in various portions of the units. It was shown that metropolitan regions had a higher concentration of dust in their ceramic units as compared to rural locations. It would appear that the regions designated for grinding and glazing spray contain unusually high concentrations of dust. Due to the fact that airborne dust contains 25 percent free silica particles, there is a very significant danger of exposure to workers' respiratory systems. This risk is extremely serious. Nearly eighty percent of the airborne composition was composed of particles that were excessively big to be inhaled. However, workers in the glazing department absorbed a significantly higher amount of lead than counterparts in other departments.

THERMAL EXPOSURE

The heat stress experienced by employees working in ceramic plants located outside of major cities was lower than that of their urban counterparts. Throughout the summer and monsoon seasons, the majority of NBGT measurements were higher than 32 degrees Celsius, which is the highest temperature that OSHA (1974) considers to be safe for employees to be exposed to. In metropolitan areas, WBGT levels have been measured as high as 54.4 degrees Celsius, whereas in rural regions, WBGT levels have been measured as low as 48.8 degrees Celsius. These results show that despite being exposed to high temperatures on a regular basis, workers in the Kiln department show no signs of experiencing significant physiological stress.

LEAD EXPOSURE

In the glazing used for ceramic units, trace amounts of lead were identified, with an average lead concentration of 31.3 hg/gram. The workers who were responsible for the glaze spraying part had much higher rates of lead absorption compared to those in any other section.

COMMON RISK FACTORS FOR ILLNESS AT WORK

Workers in a wide variety of roles in ceramic plants are exposed to various dangers to their health. The presence of free silica and irrespirable dust in the workplace is associated to an increased risk of silicosis and silica tuberculosis among workers throughout the course of their working life. These conditions are linked to the irrespirable dust content.

DANGERS TO THE ENVIRONMENT

The manufacturing of ceramics is responsible for the release of a wide variety of hazardous contaminants into the surrounding environment. The contamination of the air and the soil are particularly hazardous. The poor land topography and numerous depressions of varied forms and depths can be attributed to the massive quarrying that has taken place in the region surrounding “Morbi & Thangadh” for the purpose of obtaining raw materials for pottery production. Some of them collect rain water and wait for accidents to happen, while others are filled with environmentally damaging and non-degradable waste materials from ceramic production and serve as breeding grounds for mosquitoes. The uncovered storage of raw materials contributes to an unhygienic and dusty environment and is another illustration of the wasteful or irresponsible use of land's resources. Paint and glaze spray particles, as well as hot air, are all contributors to the air pollution that is created by the ceramics industry. Other factors include smoke and unburned particles of fossil fuels, particles of suspended dust, and particles of aerosol. This

form of air pollution has a negative impact not only on the population and the microclimate of the town, but also on the health of the personnel who work in the ceramics industry. Workers in the ceramics sector are put in a situation where they face potential health hazards as a consequence of the materials used in production, the processes that are carried out, the make-up of the energy that is utilised, and the condition of the environment in the surrounding area.

RECOMMENDATIONS

Some of the ideas presented here might strike you as unoriginal or obvious, but in reality, they were generated via discussions held and research carried out in the relevant field. Because of this, they are quite important and need to be carried out.

➤ **PRODUCTION ENVIRONMENT**

The following are some suggestions for enhancing the factory setting, all of which are grounded on observation and hard data.

- Brokers, agents, and manufacturers may help the sector advance by installing state-of-the-art machinery that improves both the quality of ingredients and the quality of finished products.
- Natural gas is readily available in Gujarat, and “ONGC, Mehsana” is considering constructing a pipeline from there to “Thangadh & Morbi” (a distance of around 100 to 150 km) in order to lower production costs and boost product quality in the ceramics industry.
- To encourage the growth of medium and small ceramic factories, it is recommended that manufacturers form an independent co-operative bank and a state cooperative bank.
- In order to improve the managerial skill, workshops and training programmes be arranged by different organizations specializing in technical, finance, marketing.

WORK ENVIRONMENT

Redesigning the factory to allow for unrestricted airflows in the workplace is essential.

- Improving the working environment requires the installation of excellent exhaust draught machines, elevators, and conveyers.
- An efficient ventilation system must also be installed in the area designated for the spraying of glazes, grinding, and dry finishing of ceramics. This will stop the spread of dust and keep contaminants under control.
- Processes that generate a lot of dust should be segregated from those that don't. Similarly, since the clay grinding process is the primary producer of dust, it should be kept separate from the rest of the operations. Dry goods should be cleaned using a Hoover system, not air movers. Before and after each work session, workers should manually clean the floors, benches, and equipment, or they can utilise the industrial vacuum cleaners.
- Lead may be replaced in glaze production by zinc and zirconium compounds, which are less hazardous.
- Environment dust and temperature should be tested on a regular basis, with accurate records kept of the results.
- Workers need to be educated about the risks they face from dust, glazing, and heat, and they should also be provided with opportunities to develop relevant skills through vocational training.
- That protective equipment such gloves, gumboots, heat protection clothing, and respirators be made available to personnel engaged in grinding, casting, spraying, and glaze dipping. To prevent electrolyte imbalance and dehydration, workers should drink enough of water.

NATURAL ENVIRONMENT

The following are some of the facts that influence of ceramic industry on the local environment:

- The improper disposal of garbage is the greatest threat to the environment from this sector of the economy. The materials are indestructible because they are tempered by high temperatures. But with today's technology, that trash can be turned into new things people really want to buy.
- Biodegradable trash should be used to restore the land's topography after extractive industries have used it up. This method not only aids in recovering land resources but also mitigates the risks to human health posed by water that has been standing in low-lying areas of the landscape.
- To reduce or manage air pollution, manufacturing facilities should make advantage of Gujarat's plentiful and inexpensive natural gas. Industrial facilities can reliably create high-quality items

while also minimising their impact on the environment thanks to the reliable pipeline delivery of gas.

- In the same way that cutting-edge technology is utilised to boost production and workplace conditions, it may also be put to use for environmental preservation and improvement.

RESEARCH FINDINGS

Locative inertia, geographical advantages, royal patronage, an entrepreneurial community, marketing prowess, and regional economic development are all highlighted in this study of Gujarat's ceramics sector. Here are some of the most important things we learned:

- The districts of “Rajkot & Surendranagar” are home to 85 percent of Gujarat's ceramic facilities. The two cities of Morbi (40%) and Thangadh (30%) account for 70% of the total districts within these two regions. This demonstrates a significant amount of stationary momentum.
- The majority of Gujarat's ceramic tile factories are located in Morbi, accounting for 99 percent of the state, while Thangadh produces 88 percent of the state's sanitary ware.
- In the early 20th century, the pottery industry in Morbi was developed thanks to the initiative and encouragement of the king.
- This is because the sector is very focused on raw materials. “Amarpur, Bagagela, Than, Rajpur, Talavadi, Kankavati, Dholi, and Kuntalpur” are all locations in the Surendranagar district where china clay may be found.
- Another reason for its localization is the availability of cheap and skilled workforce. The workforce, albeit inexpensive, lacks modern-day technological expertise.
- The number of ceramic factories in both Morbi and Thangadh has grown during the past four years. Individual ownership is most common, followed by partnership. The type of ceramic units (i.e. Ceramic Tiles units in Morbi and Sanitary ware units in Than) is largely responsible for the greater land area devoted to manufacturing in Morbi as opposed to manufacturing in Thangadh.
- There are more women working in lower-skilled and middle-skilled jobs, but they do not hold any supervisory or management positions.
- More of the available funds are used up by the cost of electricity, oil, and coal for power. The facilities in Gujarat should switch to natural gas, which is readily accessible, to cut fuel costs and, by extension, production costs.
- Only around 5-10% of what is produced here makes it to foreign markets; the other 90%+ are sold domestically and regionally.
- Thangadh (Sanitary goods) ceramic units (a small town industrial concentration) earn more money than Morbi (industrially more developed and closer to Rajkot) ceramic tiles units.
- Presently, environmental imbalance is being caused by openly discarded industry waste. Throwaway culture is not sustainable. There has to be new research on how ceramic waste may be recycled without negatively impacting the environment.

CONCLUSION

The current investigation, which is a direct consequence of this fact, throws light on the relevance of Gujarat's ceramics industry to the expansion of the economy on both the state and the national levels. This book will be useful to persons working in a number of professions, such as academics, businesses, government officials, and urban planners. According to the information that was shown before, it is abundantly evident that India and China both have a major competitive position in the worldwide market for ceramics. Although India is still a long way behind China in terms of trade volume, the country's ceramics are on par with China's in terms of quality, durability, and design. Additionally, these ceramics have significant growth potential due to increased demand both in India and internationally. It is important to note that the Global Supply Chains (GSCs) have seen a significant transformation over the past few years all over the world. In 2022, the United States and the European Union both aim to expand their reliance on ceramic supplies from India (CARE Industry Research, 2020). This is just one example of how the GSCs have been drastically altered. It has been abundantly evident, that the ceramics sector need aid from the government in order to compete on a global basis, particularly with items that are created in China. Now is the time for authorities to take strong action in behalf of the ceramic sector, so that it may embrace the opportunity given by globalisation and becomes the most prominent supplier of ceramics anywhere in the world.

REFERENCES

1. Araceli E. Lavat, Monica A. Trezza, Monica Poggi “Characterization of Ceramic Roof Tiles Wastes as Pozzolanic Admixture” 1666-1674(2008)
2. Ali Heidari, Davoud Tavakoli “A Study on the Mechanical Properties of Ground Ceramic Powder Concrete Incorporating Nano-Sio₂ Particles” 255-264(2012)
3. www.entrepreneurindia.co.in
4. www.niir.org
5. www.icctas.com
6. Almamari, B. M. (2017). Imported Traditional Pottery: Methods of Overcoming the Challenges for Traditional Ceramics Industries in Oman. *Humanities and Social Sciences*, 5(1), 1-4.
7. Biswas, I., & Pandey, S. (2016). An empirical analysis to identify the technology adaptation gaps in cluster of Glass Products in West Bengal. *The SIJ Transactions on Industrial, Financial & Business Management (IFBM)*, 4(7), 91-97.
8. Kanrar, S. (2013). Disparity in Institutional Financing in the Development of MSME in West Bengal: A Case Study on West Bengal Financial Corporation. *Management Accountant*, 521-527.
9. Mukherjee, A. (2015). Status of Chemical Industry – West Bengal and States of India. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 20(10), 91-97.
10. Paul, P. (2018). Role of income and literacy in the deterioration of the Pottery industry: A study of Tufanganj I block of West Bengal, India. *Research Guru: Online Journal of Multidisciplinary Subjects (Peer Reviewed)*, 12(2), 682-688.

“A STUDY ON FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF GNFC”**DR. KALPESHKUMAR TRIKAMLAL PATEL**

Assistant Professor

Shri V. R. Patel College of Commerce, Mehsana – 384002 (North Gujarat)

ABSTRACT

In India, agriculture is the most important source of revenue. It gives nutrition, raw resources, and overall, the business to an enormous number of people. The national yield is determined by the yield in husbandry because it is one of the most important ruling categories in India. For the same reason, it should provide the money required for its own development and create available overflow for national monetary expansion. At the same time, critical produce sends out vital distant trade that can be used to result capital product for the development of trade and structure. Because of these factors, progress and fruitful husbandry can be a pressing need in our economy. The significance of husbandry stems from the rural division's place within the state's overall economy. As a result, fertilizer firm must continue to focus on profitability, and they should strive to expand their earning potential in order to benefit the Indian economy.

Key words : Financial Performance Analysis

INTRODUCTION

In India, agriculture is the most important source of revenue. It gives nutrition, raw resources, and overall, the business to an enormous number of people. The national yield is determined by the yield in husbandry because it is one of the most important ruling categories in India. For the same reason, it should provide the money required for its own development and create available overflow for national monetary expansion. At the same time, critical produce sends out vital distant trade that can be used to result capital product for the development of trade and structure. Because of these factors, progress and fruitful husbandry can be a pressing need in our economy. The significance of husbandry stems from the ruision's place within the state's overall economy. (Anshika & Singla, 2017)

The plant food commerce in India has grown dramatically during the last thirty years. The government is keen to investigate how plant food affects ranchers in remote and uneven areas. A handful of steps square measures necessary to assure an increase in the supply of nonchemical fertilizers at reasonable pricing.(Anthony, Hawkins, & Merhant, 2016) There are fifty-three plant food internal controls analysis facilities in India. Because bio-fertilizers are regarded as a compelling, low-cost, and renewable alternative to chemical fertilizers, the government is implementing a National Extend on Bio-fertilizer Advancement and Utilization.

The plot includes one national and six territorial facilities for arranging preparation, illustrating programmes, and assessing the quality of bio-fertilizers. It was a challenging decision for the government to require urban centre tall gas through a thousand and seven hundred kilometre pipeline to feed plant food plants found inside Northern India's employment centres. (Aragon-Correa & Rubio-Lopez, 2007) Regardless, the primary strategy that has safeguarded the future of the plant food commerce is the emphasis on quickening plant food consumption through subsidence. As a result of such corrective measures, the plant food supplement request in 1960-61 was 0.29 million tones. It reached a peak of 12.15 million tons in 1992-93. 13.9 million tons by the end of 1995-96 has decreased as compared to 1992-93.

FERTILIZER INDUSTRY AS HISTORICAL BACKGROUND**GLOBAL LEVEL FERTILIZER INDUSTRY**

Between 1950 and 1989, there was a steady increase in global mineral manure consumption, with temporary setbacks owing primarily to the oil crises in the 1970s. During these four years, global compost consumption decreased by 23 million tons, from 143 to 120 million tones of complete supplements. The decline was caused by a 23 million tones decrease in compost supplement use in Central Europe and the previous country, the FSU, as well as, less significantly, a fall of roughly 5

million tons in Western Europe. The falls were largely balanced by increments in Asia between 1993-94 and 1999-2001. (Arkan, 2016)

During this time period, global to supplement consumption increased from 120 to 138 million tones. Demand in Socialist Asia, South Asia, and Latin America increased, whereas demand in West Europe leveled out, and demand in the FSU declined once more. The level of global atomic consumption in 1989 had rebounded by 1996, with increases in making nations reconciliation declines in Europe and hence the FSU. The global phosphate consumption remains lower than it was in 1988-89 (33 against 38 million tones P₂O₅), as will the potassium hydroxide use (twenty two versus twenty eight million tones K₂O). (Bansal, Kar, & Kaur, 2020)

IMPORTANCE OF AGRICULTURE IN INDIA

The importance of agriculture in India is given below:

- (1) Contribution of Agriculture in National Income
- (2) Employment
- (3) Export
- (4) Consumption Requirement for Livelihood
- (5) Empower to Remove Poverty
- (6) Price Constancy
- (7) Contribution in to Revenue of Government

FERTILIZERS REQUIRED IN INDIA

Fertilizers are compounds that allow the soil to encourage and suppress plant development. It all started with developments in old-fashioned farm fertilizers, which were basically manufactured when chemicals were needed to produce plants. Modern fertilizers are primarily constituted of nitrogen, phosphorous, and potassium compounds, as well as the additives contained inside them. The following points demonstrate India's demand for fertilizer. (Fertilizer Industry - Not Green Enough, 2011)

OVERVIEW OF FERTILIZER POLICY IN INDIA

TABLE: LIST OF FERTILIZER POLICY IN INDIA

Sr. No.	Period	Policy
1	1957	Fertilizer control order (distribution and sales)
2	Before 1970	Price control for nitrogen fertilizer
3	October 1970	Review of fertilizer policy, Common fertilizer pool
4	1973	Reintroduction of distribution control (Essential Commodity Act.) Fertilizer movement control order
5	1974	Fertilizer pool equalization charge
6	1976	high power fertilizer prices committee
7	1977	Review of price control
8	1985	The fertilizer control order
9	1987-88	Free allocation of specific quantity of fertilizers for Rabi (Spring) and Kharif (Autumn)
10	1988	Revision of price control
11	1991	Price decontrol for law analysis nitrogen fertilizer
12	1992	Import liberalization for raw material
13	1994	Decontrol price increase, price of urea increase
14	200-04	New pricing scheme

15	2010	Nutrient based subsidy
16	2015	Neem coated urea policy
17	2015	New urea policy

Source: fert.nic.in

DEVELOPMENT OF FERTILIZER INDUSTRY IN GUJARAT

Gujarat is primarily an agricultural state. In Gujarat, there are seven organisations that create mixture compost based on their turnover. One of these seven businesses, Gujarat State Fertilizer Chemical Limited, developed Gujarat's first synthetic manure production unit in Baroda in 1967. Gujarat State Fertilizers and Chemicals Limited was the first joint segment mechanical unit in a long time, with a value capital of 49 percent state government and 51 percent public partnership. Initially used by old ranchers, manure innovation expanded substantially when compound wants for expanding plants were discovered. The use of synthetic compost has significantly increased the quantity and quality of food available today. (Penman, The Articulation of Price Earnings Ratios and Market-to-Took Ratios and the Evaluation of Growth, 1996)

GUJARAT NARMADA VALLEY FERTILIZERS AND CHEMICALS LIMITED (GNFC)

Gujarat Narmada Valley Fertilizers and Chemicals Limited (GNFC) is a fertilizer and chemicals producer in India. The company was established in 1976 and is traded on the Bombay Stock Exchange. Gujarat State Government and Gujarat Fertilizer Company co-sponsored the organisation (GSFC). GNFC was established in the Gujarat district of Bharuch. Located in the highly successful industrial neighbourhood of Baruch, the corporation benefits from the country's general affluence as well as the region's modern wealthy business. (Saxena, 2017)

In 1982, GNFC began assembly and promotional efforts at the site. It is one of the world's largest single stream alkaline urea composting structures. Over the next few years, he successfully ran several businesses in various industries such as plastics, compost, and electrical appliances. GNFC has grown as a collaboration since its start. It is a development that has an impact on the environment and is the result of this company's reformist perspective. (Schumacher & Boland, 2003)

Through a cycle of shallow reconciliation, it has now expanded its prominence far beyond compost. In the corporate market, synthetic compounds or petrochemicals, electronics or telecommunications, energy sector information technology structure craving and moving increments to its portfolio. The organisation has a vital focus toward expansion and advancement. (Scott, Martin, Petty, & Keown, 1999)

The company has drawn on the world's driving advancements and frameworks for its different creation climax of big business and activity, creativity and resolve, innovation at GNFC normal vision for nonstop development. (Shah & Chavda, 2018)

The company has consistently indicated a devotion to guidelines of creation and condition shields, qualified exploration discernment and 100 per cent limit use for over twenty years. (Shaikh & Patel, 2018)

LITERATURE REVIEW

Goyani M. R. (2015) examined a comparative analysis of profitability and liquidity of Elite Diamond Corporation of India. The main purpose of this study is a comparative analysis of the profitability and liquidity of Indian elite diamond companies. Secondary data was collected for a 10 years survey from 2004-2005 to 2013-2014. Nine limited liability diamond companies are elite because of their equity capital. Relationship analysis is used to investigate information. Researchers have found significant differences in the financial performance of elite diamond companies.

OMBIR (2017) reviewed a comparative analysis of the financial performance of companies in the public and private sectors of India. Five industries have been selected for this purpose, each based on public and private sector enterprises. The top five public and private sector companies in each industry were selected based on their capital. This study compared the performance of public and private sector enterprises based on ratio analysis and Tobit regression models. The analysis reveals

important differences between the elite industry and the sector.

Al Dalayeen B. (2017) investigated the evaluation of the financial performance of selected companies in Jordan. The research study was Jordan's selected enterprise performance on parameters such as profitability, financial strength, asset utilization, capital structure, and performance growth over the 13 years from 2001-2002 to 2013-14. Several regression tools for ratio analysis and financial performance analysis. They found that financial indicators have a significant impact on the financial performance of selected companies in Jordan.

Parmar K. D. (2018) is investigating a survey of elite public sector companies on financial performance analysis. A convenient sampling method used by researchers for this study. They selected the top 10 companies based on their 10 years paid-in capital from 2006-2007 to 2015-2016. Financial ratios, standard deviations, coefficients of variation, and ANOVA are used to test hypotheses. The study concludes that some public sector companies, with the exception of GSPL, are terribly poor in terms of return on investment. DGVCL, MGVCL, PGVCL, and UGVCL have been working well in terms of cost effectiveness over the last decade. In summary, with the exception of GSPL, we found that almost all selected public sector companies have higher levels of debt in 10 years.

Musheer S. S. (2019) surveyed the financial performance analysis of selected IT companies in India. They chose the 5 best IT companies. Infosys Ltd., Tata Practice Services Ltd., Wipro Ltd., Mahindra Ltd. and HCL Technologies Ltd. Based on a 10 years sales survey from 2006-2007 to 2015-2016. Magnitude relationship analysis, mean, variance, coefficient of variation, and ANNOVA multivariate analysis studies were used. Financial ratio analysis, mean, standard deviation, coefficient of variation, regression analysis, and analysis of variance are used for hypothesis testing.

RESEARCH METHODOLOGY

Research Objective

- To examine the financial performance of GNFC.
- To analyze the profitability of GNFC.

Research Design and Data

The Study was done by applying descriptive research. We have conducting research by using data of GNFC. Data sources used in study are balance sheet and profit and loss account. Data are collected from website of GNFC.

Hypothesis of the study

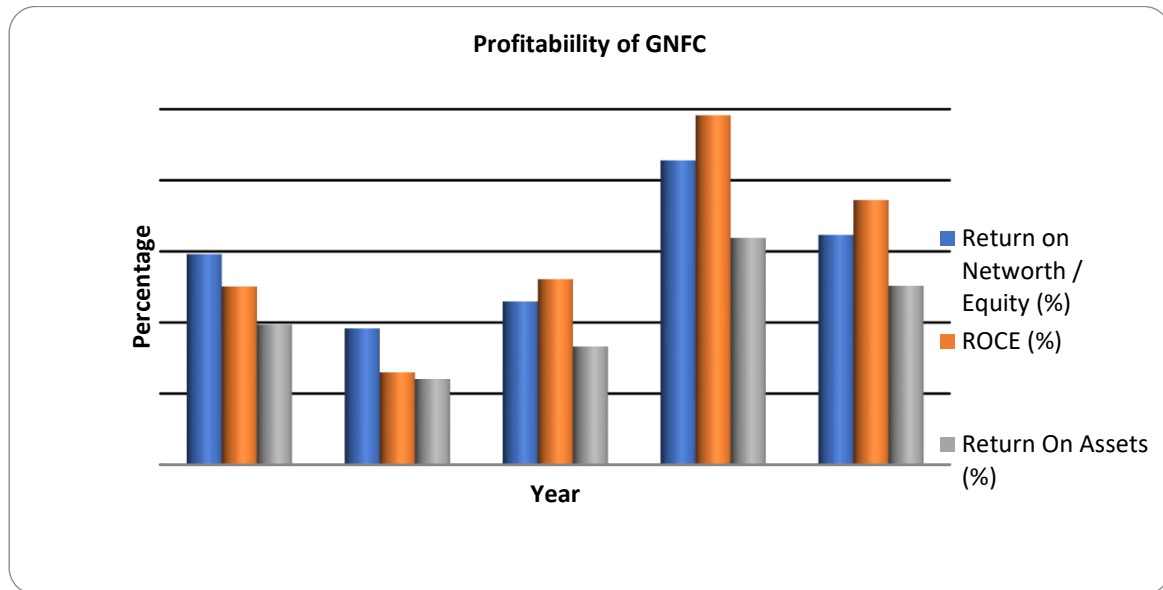
- H_0 = There is no significant difference in profitability of GNFC.
- H_1 = There is significant difference in profitability of GNFC.

TABLE : PROFITABILITY OF GNFC

Return Ratios	Mar-23	Mar-22	Mar-21	Mar-20	Mar-19
Return on Net worth / Equity (%)	16.16	21.4	11.48	9.58	14.8
RO Capital Employed (%)	18.61	24.57	13.04	6.49	12.53
Return On Assets (%)	12.58	15.95	8.31	6.03	9.85

Source : Annual reports of GNFC

TABLE : PROFITABILITY OF GNFC

HYPOTHESIS TESTING

Anova: Single Factor

SUMMARY

Groups	Count	Sum	Average	Variance
44986	3	47.35	15.78333	9.196633
44621	3	61.92	20.64	19.0093
44256	3	32.83	10.94333	5.809233
43891	3	22.1	7.366667	3.727033
43525	3	37.18	12.39333	6.139633

ANOVA

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Between Groups	304.6331	4	76.15828	8.677654	0.002732	3.47805
Within Groups	87.76367	10	8.776367			
Total	392.3968	14				

INTERPRETATION:

From the above calculation calculated value of $F = 8.776367$ and Critical Value of $F = \pm 3.47805$. Here null hypothesis false under the rejection region of the critical value = ± 3.47805 . so that null hypothesis is rejected. So, there is no significant difference in profitability of the GNFC.

Result of Hypotheses Testing

H_1 = There is significant difference in profitability of GNFC.

CONCLUSION

As the Indian economy becomes more reliant on agriculture, this research will provide major contributions to India's agriculture and allied fertilizer businesses. Based on this descriptive and analytical research, it is possible to infer that differ significantly in terms of profitability. As a result, fertilizer firm must continue to focus on profitability, and they should strive to expand their earning potential in order to benefit the Indian economy. This research will provide essential inputs and a foundation for the fertilizer business as well as future commerce research by introducing fresh and varied angles and types of research analysis.

REFERENCES

Anshika, & Singla, A. (2017). Financial Literacy in India - An Appraisal. *International Journal of Science Technology and Management*, 6 (1), 344 - 350.

- Anthony, R. N., Hawkins, D. F., & Merhant, K. A. (2016). *Accounting Text and Cases* (Vol. 13). McGraw-Hill.
- Aragon-Correa, J. A., & Rubio-Lopez, E. A. (2007). Proactive Corporate Environmental Strategies: Myths and Misunderstanding. *Long Range Planning*, 40, pp. 357 - 381.
- Arkan, T. (2016). The Importance of Financial Ratios in Predicting Stock Price Trends: A Case Study in Emerging Markets. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecinskiego Finanse Rynki Finansowe Ubezpieczenia*, 79, pp. 13 - 26.
- Bansal, R., Kar, S. K., & Kaur, M. (2020). DuPont Decomposition for Fertilizer Companies. *Emerging Economies Case Journal*, 2 (2), 113 - 125.
- Goyani M. R. (2015), A Comparative Analysis of Profitability and liquidity of selected diamond companies in India, Ph.D. thesis, 2015.
- Saxena, Y. K. (2017). Performance Analysis of Indian Farmers Fertilizer Cooperative Limited (IFFCO). *International Conference on Recent Trends in Technology and its Impact on Economy of India*, (pp. 425- 431). Punjab.
- Schumacher, S. K., & Boland, M. A. (2003). The Persistence of Profitability in the Food and Agribusiness Sector. *American Agricultural Economics Association Meeting Paper*. Montral, Canada.
- Scott, D. F., Martin, J. N., Petty, W. D., & Keown, A. J. (1999). *Basics of Financial Management* (Vol. 8). Prentice-Hall.
- Shah, M. B., & Chavda, K. N. (2018). A Financial Ratio Analysis of National Fertilizers Limited. *International Journal of Creative Research Thoughts*, 6 (1), 625 - 631.
- Shaikh, T. S., & Patel, D. J. (2018). A Study on Financial Performance of Selected Cooperative Fertilizer Industries in Gujarat State: A Comparative Study. *Research Guru - Online Journal of Multidisciplinary Subjects*, 12 (2), 1073 - 1077.
- Musheer S. S. (2019), Financial performance analysis of select information Technology it companies in India, Ph.D. thesis 2019.

Annual Reports:

Annual reports of GNFC